

I t K

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1973**

A TARTALOMBÓL:

Varga Imre: A magyar barokk költészet egy változata

Barta János: A Petőfi-élmény Arany János irodalomszemléletében

Kis Pintér Imre: Füst Milán: A feleségem története

*

Tarnóc Márton: A késő reneszánsz retorikus próza történetéből

Szabó Zoltán: Malonyai Dezső impresszionizmusa

*

Beke Albert: Gyulai Pál öregkori kiadatlan levelei

Szemle

Fekete Sándor: Petőfi romantikájának forrásai (Barta János)

Nagy Miklós: Kemény Zsigmond (Kovács Kálmán)

*Paul Bödy: Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary,
1840—1870. (Antall József)*

Ókai Mór összes művei (Fenyő István)

*Lakatos Éva: Magyar Irodalmi folyóiratok A—C, C—E (Vargha
Kálmán)*

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1973. LXXVII. évfolyam 5. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Czine Mihály
Király István
Kiss Ferenc
Klaniczay Tibor
Komlovszki Tibor
V. Kovács Sándor
Németh G. Béla
Szauder József
Tarnai Andor
Tolnai Gábor
Varga József

SZERKESZTŐSÉG

Szauder József
főszerkesztő
Komlovszki Tibor
felelős szerkesztő
Németh G. Béla
társszerkesztő
Bíró Ferenc
Kiss Ferenc
V. Kovács Sándor
Tarnai Andor

1118 Budapest
XI., Ménesi út 11–13.

Varga Imre: A magyar barokk költészet egy változata 501
Barta János: A Petőfi-élmény Arany János irodalom-
szemléletében 514
Kis Pintér Imre: Füst Milán: A feleségem története 529

Kisebb közlemények

Ritoók Zsigmondné: Egy XVI. századi énekszerzőnkről:
Görcsöni Ambrusról. 546 — Tarnóc Márton: A késő
reneszánsz retorikus próza történetéből. 548 — Zádor
Anna: A művészet helye és szerepe a XVIII–XIX.
század fordulóján. 558 — Sárosi Bálint: A verbunkos
bölcshőjénél. 563 — Bécsy Tamás: A Csongor és Tünde
drámai modellje. 566 — E. Nagy Sándor: A Margit-
legenda — Gárdonyi regényforrása. 575 — Losonci
Miklós: Arany János *Népdalának* „forrásai”. 580 —
Sütő-Nagy László: Egy Ady-vers keletkezéséhez. 581 —
Szabó Zoltán: Malonyai Dezső impresszionizmusa. 583

Adattár

Lengyel Imre: Bod Péter és a felvilágosodás kapcsola-
tának kérdéséhez. 588 — Merényi Oszkár: Az ifjabb
Wesselényi Miklós ismeretlen ifjúkori levelei. 592 —
Baumgarten Sándor: Széchenyi István levele Mészáros
Lázárhoz. 594 — Beke Albert: Gyulai Pál őregkori ki-
adatlan levelei. 595 — Nagy Dezső: Két levél Móríc
Zsigmond „Forró mezők” című regényéről. 610

Szemle

Fekete Sándor: Petőfi romantikájának forrásai (Barta
János) 613
Nagy Miklós: Kemény Zsigmond (Kovács Kálmán) 617
Paul Bödy: Joseph Eötvös and the Modernization of
Hungary, 1840–1870. (Antall József) 620
Jókai Mór összes művei (Elbeszélések I.) (Fenyő István) 623
Lakatos Éva: Magyar irodalmi folyóiratok A–C, C–E.
(Vargha Kálmán) 626

*

Székesfehérvár évszázadai. 2. Középkor.— Balassi
Bálint: Összes költemények, Szép magyar komédia. —
Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus X—
XI. — Deák Farkas: Fogságom története. — Angyal
Dávid: Emlékezések. — Dénes Zsófia: Szivárvány. —
Fodor József: Felkavart világ. — Kozocsa Sándor: A
francia nyelvű irodalom magyar filológiai repertóri-
ma. 1919–1968. (Kurcz Ágnes, Komlovszki Tibor,
Bitskey István, Tamás Anna, Nagy Miklós, Széles
Klára, Udvarhelyi András, Korompay János) 628

A MAGYAR BAROKK KÖLTÉSZET EGY VÁLTOZATA

Koháry István börtön-költészete

A forgandó szerencse szeszélyes játéka a XVII. századból két magyar fogoly-katona vers-teremtését őrizte meg számunkra, akiket a fogság szenvedései, az évekig tartó raboskodás egyhangúságát, „unalmát” megszépíteni akaró erőfeszítései tettek költővé. Wathay Ferenc Székesfehérvár magyar vicekapitányaként a század elején, 1602-ben, került a törökök fogságába. A konstantinápolyi Héttoronyban gondos kalligráfiával, miniummal festett kezdőbetűkkel, számos színes és fekete rajzzal, dallamutalásokkal egy énekeskönyvbe másolta le csaknem 4 évig tartó raboskodásának közel 3000 verssort kitevő termését: istenes, históriás, katonanénekeit, legnagyobb számban azonban panaszverseket, melyeknek témáját rabságának élményei, hazajáró képzeletének víziói, sorsáról, lelkiállapotáról való elmélkedései szolgáltatták.¹

Koháry István — aki 80 év múlva esett Thököly Imre fogságába — mit sem tudott Wathay börtön-verseiről; kétségtelen, hogy egy sort sem olvasott annak énekeiből. A hasonló helyzet, az azonos lelkiállapot magyarázza verseik tematikájának, az énekekből áradó hangulatnak rokonságát. Míg azonban Wathay a népszerű reneszánsz költészet képviselője, Koháry mint ember és költő egyaránt a barokk életfelfogásé, a barokk szellemé és kultúráé, akinek mintegy 10 000 verssort kitevő költészete a magyarországi udvari szellemű barokk líra betetőzése.²

Koháryt barokká a társadalmi körülmények, neveltetése, tanulmányai formálták. Apja jelentős tisztségek viselője: örökös főispánja Hont vármegyének, kapitánya Szécsény és Fülek végváraknak. Fiát tizenegy éves korában adja iskolába, a nagyszombati jezsuitákhoz. Őt évet tölt itt egyre erősödve a katolikus hitelvekben, a Habsburg király iránti lojaltságban, a katolikus magyar főnemesség nemzeti, politikai ideológiájában. Ebben a jezsuita környezetben a legjobb magyarországi családok gyermekeinek társaságában készül a reá váró életpályára. Nincs még tizenöt éves, amikor hátaslovakat kér apjától, hogy a lovaglást gyakorolhassa. Nemcsak azzal okolja kérését, hogy apja a végek katonája, és hogy rá is hasonló sors vár, hanem azzal is érvel, hogy nem maradhat el a többi főúri gyerek, a Zichyek, Révayak, Pethők mögött, akiknek festett lovaik, szép török paripáik vannak. Így fonódott egybe a felcseperedő ifjú életében már Nagyszombatban a jezsuita és az udvari barokk szellem.³

1665-ben Bécsbe ment, hogy tanulmányait az ottani egyetemen folytassa. A közép-európai barokk műveltségnek, a barokk udvari életnek Prága után Bécs volt a legfontosabb központja. Koháry a császárvárosban élt és tanult 1667 elejéig. Innen írt nagyszámú levele arról tanúskodik, hogy nagy urakkal, hercegekkel barátkozott, és becsületet szerzett az udvarban is.

Már 1665 nyarán sikeresen befejezte a hároméves stúdium legnehezebb részét, a logikát. A második év anyagából, a fizikából 1666 augusztusa elején disputált nagy ünnepélyességgel,

¹ Versei NAGY Lajos gondozásában kritikái kiadásban megjelentek a RMKT XVII. 1. kötetében a 31–58. sz. alatt. (Bp. 1959.)

² Műveinek kritikái kiadása előkészületben a RMKT XVII. századi sorozatban. Róla szóló összefoglaló munkák: ILLÉSSY János: Gróf Koháry István élete és munkái. Karcag 1885. — KIS Lőrinc: Gróf Koháry István költészete. Bp. 1914.

³ THALY Kálmán: Koháry István tanulókori leveleiből. Száz 1876. 385.

„dob és trombitaszó alatt”, a Szent István templom harangjainak zúgása közben, előkelő világi urak és nagy számban jelenlevő tanulóársai körében. Az eseményről anyjának beszámoló leveléből ismerjük azt az emblémát is, melyet ez alkalommal készített, s melyet személyesen vitt el a császárnak, aki azt kedvesen fogadta, és ígérte, hogy továbbra is megtartja gráciájában.⁴

Emblémája tipikusan barokk alkotás. „Az mostani spanyol király leánya elvételéről örvendezek Őfelségének, és meg akarom benne mutatni, hogy az ausztriai háznak . . . mely nagy tisztességére vagyon mostani házassága . . .” A képkompozícióban szereplő alakok, a házasságot szimbolizáló két gyűrűt tartó gyermek; a hadakozásban szerzett dicsőséget jelentő, kardvasakból, sisakokból, hadi szerszámokból csinált grádics; a 15 oszlop a császárok képével; a nap, hold, oroszlán, tükör stb. — mind szimbolizálnak, jelentenek valamit. „A nap jelenti a császárt és a hold a császárnét, s az oroszlány, amely égbeli jel, az égi Leót, azaz Leopoldust; s az égi szűz jelenti a császárnét. És így az égi jelek jelentik a császárt és a császárnét, s az szűz kezében leírt margarita-kő, kit a nap szépít bizonyában is, jelenti a császárnét, kit Margáritának hívnak, és hogy valamint a követ a nap szépíti igaznak, úgy a császár is a szűz Margitát szépíti . . .”

Az allegorikus ábrázolás, az allegóriákat magyarázó szövegek, verssorok Koháry egész életét, költői pályáját végigkísérik. Mint a korban általában, a művészetek határai nála is összemossódnak; a képek, szobrok, műalkotások eseményes történetek, ezeket leírva, Koháry mindig elmeséli az ábrázolt eseményeket. Számos verses képaláírás maradt tőle ránk, melyek az embléma-mottók változatai, emblémákat magyarázó versek. Tudunk képként bekeretezett verssorokról, melyek szobáinak falára akasztva, ábra nélkül töltötték be az embléma funkcióját.

Mint célra törő, akarat erős ifjú-ember anyjának számunkra érthetetlen húzódása ellenére keresztül vitte tervét, 1666 karácsonya táján metafizikából is disputált. A korszak másik nagy barokk költője, aki életének egy szakaszában Koháry szolgálatában állott, Gyöngyösi István a kort jellemző stílusban beszél az ifjú Koháry életének azokról a „fehér rózsákból dicsőséggel fűzött” éveiről, melyeket Bécsben, „a deáki tudományok kertjében” töltött. A Minervának szentelt esztendőik legkedvesebb mozzanataként idézi Gyöngyösi azt az órát, „amikor amaz sok Méltóságos Herczegi, Fejedelmi, Gróffi, Uri és Főnemesi Rendekből álló Ifjúságnak ki-szinlet virágjával dütsőségesen ragyogó Bétsi Universitásban Philosophiájának végső próba-kövén, az egész város nevezetese Böltseinek nagyobb része jelen létében, sok erős ellen-vetések között . . . azon Philosophiájabeli böltseséget, mint méltán csudálható ritka virágot úgy adta világosságra, hogy azért annak szokása szerint, érdemes Homlokát dütsőségesen környül véjendő Borostyán koszorú helyett, az mostani Fölséges Első LEOPOLD Császár és koronás Király Urunk ö Fölsége nagy áru Arany Lánccal kerítette körül Nyakát . . .”⁵

Lipót császár, aki már előző disputációja alkalmával „gráciájába fogadta”, e láncsal örökre magához fűzte Kohárynkat, aki hamarosan otthagyta Bécsset, hogy mint katona bizonyítsa hűségét uralkodójához, vallásához, osztályának nemzeti és politikai eszméihez.

Elutazása előtt azonban megfürdött még a bécsi császári udvar barokk pompájában. Az alkalmat erre Lipót császárnak a spanyol király lányával történt házassága, az ezzel járó ünnepségek, szemképrázttató felvonulások, a fényes szánkázások, színelőadások, szolgáltatások, melyekről leveleiben szintén beszámolt.⁶

Bécsből 1667 elején távozott. Annak ellenére azonban, hogy hazatértével mint Fülel kapitányának a végek őrzése, a törökkel való csatározás a feladata, továbbra is kedveli a társas életet, nagyszabású vadászatonkat rendez, lakomákat ad, részt vesz vendégeskedések-

⁴ I. m. 392—393.

⁵ Gyöngyösi István összes költeményei. Kiad. BADICS Ferenc. Bp. 1935. RMKT 3. köt. 6.

⁶ THALY: i. m. 393—395.

ben, farsangi mulatozásokban, időt szakít komédianézésre és olvasgat. Minderről lépten-nyomon tanúskodnak verseinek visszaemlékező passzusai.

A barokk főúr magatartását mutatják továbbá Kohárynak mint mecénásnak és műpártolónak a tettei. Több kórházat, számos iskolát, szemináriumot, rengeteg templomot alapít és segívez; ruhával, pénzzel, könyvekkel támogat szerzeteseket, apácákat, tanulódiákokat; pártfogásába veszi korának íróit, és számos vallásos, épületes könyvüket jelenteti meg; sok pénzt költ szobrok, képek vásárlására és készítésére a különböző szerzetesrendek kolostorai és templomai részére, de építkezik birtokain is, átalakítja, barokk műalkotásokkal látja el kastélyait.

Említenünk kell ilyen jellegű tevékenységének illusztrálására legalább a szentantali kastélyban — öccsével együttesen — végzett munkálatait. A renovált kastélynak 4 bejárata, 7 boltíve, 12 kéménye, 52 szobája és 365 ablaka volt, melyek az év napjait, heteit, hónapjait, a napokat és évszakokat szimbolizálták. Még határozottabban érvényesült a szimbolikus-allegorikus ábrázolás a kastély kápolnájának díszítésére készítettett egyik képkompozícióban. Középterében a kaszás Halál karjaival egy kivetett háló köteleit húzza maga felé. Benne ég felé emelt szemekkel Koháry térdel, szétfeszített karjaival a háló összevonódását törekszik megakadályozni. A halál mögött egy fekete ördög ül tárogatósípot fújva, alatta egy szalagon a következő felírás: *In malignitate Daemon decipit. Vele szemben, a kép jobb sarkában az ifjúság, szépség, gazdagság, bőség istennője, jobbában pálmagally és aranykulcs; fején korona, előtte a vígság eszközei: hegedű, koboz, tárogató, mellette a bőségszaru, arannyal telt zacskók, aranyserlegek, virágok. Alatta futó szalagon: *In vanitate mundus deficit. Koháry képe alatt zöld pázsiton a szerelem istennője ül kezében lanttal; előtte Ámor férfi-álarcot tartva. Az alattuk levő szalagon felírás: *In voluptate caro inficit. Az egész kompozíció alatt hullámos szalagon vesszorok:***

Midőn közelgetnék s csúszva-mászva mennék az én halálomhoz,
S midőn sorsom vonná s igen-igen huzná a halál magához,
Kedtem vénségemben s unalmas éltében e kép iratáshoz.⁷

Az olajfestmény, mely ma a szentantali kastély raktárában hever, jól szemlélteti a barokk allegorikus ábrázolásmódot, a kép és a szöveg egymást kiegészítő kapcsolatát, költőnknek vonzalmát az emblematikus ábrázolás iránt.

A kép egyúttal azt is mutatja, hogy a barokkra annyira jellemző módon a pogány mitológia és a keresztény misztika jól megfér egymás mellett Koháry képzeletében, költészetében is. Ahogyan ugyanis a keresztény mitológia, a biblia alakjai, az egyház szentjei példatárul szolgáltak a vallásos és erkölcsi eszmék illusztrálására, az antik fabulákból is mindig le tudta vonni a barokk életeszményeket igazoló tanulságokat. Koháry jól ismerte a görög—latin antikvitást. A pogány históriákat elsősorban Ovidius közvetítésével.

Ismerte azonban a magyar elődöket is, így a legnagyobb magyar barokk költőt, Zrínyi Miklóst. Nevelt fia, unokaöccse számára az *Obsidio Szigetiana* c. eposzból lemásolta a szigetvári hősnek fiához intézett szavait, melyekkel arra tanította őt, hogy az Istennek szolgáljon, hazájához hű legyen, vitézül éljen, jócselekedeteket tegyen; hogy e világ javai mulandók, nyugalmat, megelégedést, jó szerencsét, a török felett diadalt csak az Istentől várhat. Zrínyitől, a költőtől feljegyezte magának az eposz V. éneke 34. vsz.-ának egyik sorát, mely a helytállás, a konstancia eszméjét fejezi ki: „Minekünk meghalunk kell ebben a helyben”, s ehhez több versszakon át épületes gondolatokat fűzött.⁸

⁷ THALY Kálmán: Koháry műemlékek Szent-Antalon. Száz 1871. 59—61.

⁸ KIS: i.m. 25. OSzK Quart. Hung. 981. 2ab.

A vallásosság, a hűség, a konstancia, a hősiesség, a világ semmibe vétele az örökéletért, a jócselekedetek stb. olyan eszmék, melyeket már a jezsuiták iskolájában életcélként tanult meg Koháry, melyek szerint élt. Neki szilárd támaszt minden megpróbáltatása közt a világot és benne az emberek sorsát gondviseléssel irányító Isten-eszme jelentett; a mulandó földi életet sub specie aeternitatis szemlélete, előkészületként a barokk fantáziával elképzelt szépséges, pompázatos túlvilágra, az örök élet boldogságára.⁹ Ebben az életelvben gyökeredzik végső soron Koháry barokk világnézetének minden eleme, magatartásának minden mozzanata: valóságossága, miszticizmusa, aszketizmusa, hűsége a felkent királyhoz, visszautasítása a magyarországi elégedetlenek, a „lázadók” (Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc) politikai elgondolásainak, a velük való együttműködés gondolatának; ez ad neki erőt, hogy béketűréssel viselje évekig tartó kemény rabságának és mindazoknak a megpróbáltatásoknak súlyát, melyek élete során ránehezedtek.

Bár az egyik helyen azt írja:

„... némelykor vígan énekeltem,
Midőn tudni illik, szabadságban éitem,
S dudolnom, szabadon, igen szépnek véltem”

(*Vasban vert rabnak ... sétálása* 281—3. sorok), és kifejezi reményét, hogy „jobb állapot-járól”

„... kedvesebb dolgomrul,
Kedvesebb verseket írhatok”

(*Mostoha sorsomnak súlya* 17. vsz.), — vig és kedves énekeit nem ismerjük. Versei életének azokból a korszakaiból maradtak ránk, amikor a mélyponton volt: három évnél hosszabb ideig tartó rabságából; 1687—88-ból, amikor Egernek a töröktől való visszavételekor súlyosan megsebesült; majd amikor a Rákóczi-mozgalmak alatt a kurucok jószágait feldúlták, őt azokból elűzték, s végül vénségének már örömtelen éveiből.

A legtöbb versét az 1682. szept. 12-től 1686. nov. 6-ig tartó fogságában írta, főleg a Munkács várában eltöltött igen szigorú rabságban. Minthogy nem állt Thököly hívei közé és szökést is megkísérelt, Thököly vasat veretett lábára, nedves tömlőbe, egy mély földalatti odúba csukatta, ahová a napfény sem hatolt be.¹⁰ Hosszú időn át csak száraz kenyér és pusztai víz volt minden eledele. Senkivel, még őreivel sem beszélhetett, megtagadták tőle a lelki vigaszt nyújtó papot, az olvasást, nem adtak neki íróeszközöket, úgyhogy verseit jó ideig fejben szerezte, emlékezetében tartotta meg, és csak később jegyezte le őket írásban. Kortársa, a már egy ízben idézett Gyöngyösi István írja: „Sovány ebédét és tisztuló szükségét egy helyben végezte. A levegő égnek tikkanó rekedtségéből a régi szemétnek nedves penészéből származott dohossággal szédelegettető és ugyanabból szaporán tenyésző szőke és barna hangyáknak gyakor serkengetésekkel nyughataatlanító, végre majd halálos betegséget nemző és másféle nyomoruságokkal teljes rabságokban tarták.”¹¹

Ilyen körülmények között, a hosszú hónapok kényszerű magányában vált Koháry költővé. Hogy elűzze a magányt, az unalmat, verselgetett, ahogyan ismételtlen mondja, verseket „koholt”, „főzött ki”, szavakat „fűzött össze” verssorokká. A börtön falai közt rájött, hogy

⁹ ANGYAL Endre: Koháry István, a barokk ember. Vig 1937. III. 84.

¹⁰ Maga így erről később: „... engemet mindenütt s mindenkor magányosan, rekesztetve tartatott, ... egy kőfolyosó alatt olly szurdékban, mellynek ablakja nem csak vas rostéllal, hanem kő fallal is be volt csinálva éjjel nappal szüntelenül, ... majd éppen két egész eszten-deigh egyedül bezárva raboskodtam, s nemis volt senkivel szabadon beszéllelem, sőt senkit nem is láthattam...” (Radvány, Koháry-It. Pars III. no. 3221.)

¹¹ GYÖNGYÖSI: ÖM 3. köt. 12.

Thököly parancsának szigorú végrehajtói, a várkapitányok mindentől megfoszthatják, de képzeletének nem tudják útját állni. Sokszor elmélkedett a gondolat erejéről, korlátlan csapongásáról. A képzelet felrepülhet a felhők magasságába, leszállhat a földnek gyomrába, a tengerek mélyébe; vizsgálhatja az égbolt csillagait, a Nap és a Hold világát, gyakori változásait, a tengerfenék csodáit, állatvilágát. Hab nem borítja el, tűz nem égeti meg, füst vagy párolgó gőz nem árt neki.

„Szélét s hosszát földnek s temérdekségének általkeli s futja,
Vadon nagy erdőket, hegyeket, völgyeket mind megnyargalhatja,
Rejtekekben ballagva s barlangban lappangva magát nyugtathatja.

Nincs szüksége salvus passusra, nem kérdezik tőle, van-e útlevele;¹² szabadon jár vámon, harmincadon, nem kell félnie törtől, ágyútól, hadseregtől; strázsa nem állja útját, még csak meg sem szólítja, könnyen átjut várkapukon, várfalakon.

„Elmémnek nincs nyugta, henyélést nem szokta s nem akar heverni,
Látom, nincs megkötvé, sem vasban nincs verve, vágyódik sétálni,
Munkács kővárából s bezárt fogházából akarna kimenni.

Kezdje azért útját, szívemnek bánatját járása enyhítse,
Vasamnak súlyságát, fejemnek rabságát megis könnyebbítse,
Jutván barátimhoz s jóakaróimhoz azokat köszöntse.”

Először anyjához megy látogatóba, majd sorban felkeresi testvéreit.¹³

Máskor képzelete gazdag lakomát rendez barátai számára. Semmi sem hiányzik a főúri pompával és bőséggel készített lakomából, ami a kor barokk vendégeskedéseinek a fényűzését, gazdagságát csökkentené. Nagy a szolgák sürgés-forgása, hosszú strófákon át tart az ételek, italok, ingyencségek felsorolása, nemkülönben a zeneszerszámoké, a rajtuk játszó zenészeké. Majd felvonulnak a meghívottak, a régi barátok, a jóakarók, a tisztársak, s elkezdődik a lakoma:

„Vigan lakjunk azért s a magunk hasznáért vigan lakjunk, vigan,
Együnk, igyunk, vigan, mulatozzunk vigan, vigan lakjunk, vigan,
Lakozzunk jó kedvvel s barátságos szívvel, vigan lakjunk, vigan.”¹⁴

De egyszerre csak keserűen kell konstatálnia: az elme főztjét nem lehet megízlelni, de még csak megszagolni sem!

Ismét máskor a Fülel és környékén hajdanában folytatott vadászásainak hangulatába ringatja magát.¹⁵ Képzelete bejárja az ismert erdőket, leshelyeket. Név szerint is bemutatja vadásztársait, akikkel két napon át űzik a vadat. A 3. napot, az eső miatt, célbalövésssel töltik. Másnap tovább folyik a vadászás. Az ő leshelyére azonban nem akar vad jönni, nincs szerencséje. Ez a gondolat felébreszti álmodozásából:

„Szokott vadászatom hiába ohajtom”,

Munkács várában nem ő vadász, az inség és keserűség vadásznak szívében.

„Vándorló s bujdosó, nyargaló s futosó elméje” így szerzett neki sokszor enyhülést, „mulatságot”, bár olykor búját, bánatát is növelte, mert fantáziájának a játéka lépre csalta,

¹² Áldgy meg Fölséges Ur Isten ... (Munkács kővárában ... szerzett versek. (1720.) 11. sz.

¹³ Elméje embernek nem nyugszik. I.m. 7. sz.

¹⁴ Embernek életében mértékletesnek kell lenni... I.m. 9. sz.

¹⁵ Vadászni készülünk... A mintegy 600 sor terjedelmű vers eddig nem jelent meg nyomtatásban. Vö. KIS: i.m. 23.

és a „hívásos világot futtatta” véle. El is határozza több ízben, hogy búcsút vesz elmecsavargásainak örömeitől, megzabolazza elméje „nyargalását, nyargaló futását”.¹⁶

De szerencsére, ismételt elhatározásai ellenére sem sikerült neki féket vetnie gondolatai kóborlásainak. Börtöne odúja megtelt képzelete szülte alakokkal. Legtöbbször azonban gondolatban ő hagyta oda bűzös vackát, s ment ki a szabadba, hogy ott elnézze az emberek nyüzsgését, belevegyüljön szórakozásaikba vagy egyszerűen csak szemlélje őket, időtöltésüket. A börtön falai közül kiszabadulva régi életmódját élte tovább, a maga társadalmi osztályának barokk életét.

Így jött létre sajátos jellegű, vizionális álomköltészete: fantázia szülte tájak, képzelt személyekkel kapcsolatosan kitalált események, lebegés földi és transzcendens között, amikor az élet álommá vált, a túlvilág realizálódott.¹⁷

A számos rövidebb (40–50 soros) és a sok közepes (120–150 soros) terjedelmű verse mellett börtönében négy nagyobb lélegzetű kompozíciót is szerzett: a *Sétálást* (1632 sor), a *Sétáló járást* (453 sor), *Vadászást* (597 sor), *Ébren alva látott álmot* (500 sor).

A *Vadászást*¹⁸ röviden említtük fentebb; nagyobb részében reális élmények újraidézése. A többi háromba is belejátszik a való élet ilyen vagy olyan momentuma, a szerző börtön-élménye; de lényegében e kompozíciók — hallucinációk, víziók, álmok sorozatai, Kóhary fantáziájának játéka, elmélkedésre okot adó kitalálások. Ezeknek a szerzeményeknek vizsgálata alkalmas arra, hogy bennük Kóhary Istvánnak mint barokk költőnek jellegzetes vonásait kitapintsuk.

Szerkezetileg mindegyik kompozíciója nélkülözi a szilárd központot, legfeljebb az eszmei mondanivaló, az egy és ugyanazon helyszín, illetőleg szereplő személy tartja össze az epizódok laza szövevényét. Az eseménymozzanatokból, különféle témákból, reflexiókból összeálló poémákban kifejezett eszmei mondanivaló teszi lehetővé, sőt követeli meg a betéteket, illusztrációkat, a tanító vagy gyönyörködtető célú ékítményeket, sallangokat. A betétek visznek a poémákba mozgást, változatosságot.

A *Vasban vert rabnak bús elmével fáradva versekben vett sétálása*¹⁹ címet viselő szerzeményben, mint egy gyűjtőlencsében láthatjuk Kóhary István költészetének számos jellemző vonását. A költő képzeletében otthagyja sötét börtönét, sétára indul. Ennek színhelye egy pompás park, jobban mondva egy barokk ízlés szerint berendezett hatalmas kiterjedésű díszes liget, ahol megtalálható a barokk udvari élet minden kelléke. Itt peregnek le előttünk az udvari élet jelenetei.

Először egy pompás virágkertet álmodik meg Kóhary, majd egy labirintuson át egy tóhoz vezet el bennünket. A tóban mindenféle hal, víziállat úszkál, a tó körül árka-dos folyosók, közepében 24 márványoszlopon nyugvó olasz stukatúros mulatóhely. Freskója Daedalus és Icarus történetét ábrázolja. A tó közelében cédrus-, ébenfák, majd egy ciprusfákból boltozott hajlék, melyben a szellők játéka muzsikának tűnik. Stílszerűen ide, a szélzugástól zenélő ciprusligetbe helyezi el a költő a háborgó tengeren a szelek játékanak kitett Aeneas hajóját ábrázoló képet. Továbbmenet citrom-, narancs-, pomagránát- és más gyümölcsöktől roskadozó fák közt a legkülönbözőbb madarak tarka seregének zengő énekét hallhatjuk, míg a madárdalt el nem némitja a madarakat lépvesszővel törbe csaló kegyetlen madarász... A fák között patak folydogál, benne fürdőzők, halászok, rákászok. A közelben levő lövőház, ban célba lönek festett céltáblákra. Innen egy kikövezett, két oldalról borostyánnal árnyékol

¹⁶ Pl. Valaki kardot köt oldalára, vasat várhat az lábára. (*Munkács kővárában ... szerzett versek.* (1720.) 10. sz. Ne hagyjuk magunkat... Uo. 13. sz.)

¹⁷ Vö. ANGYAL: i m. 10.

¹⁸ L. a 16. sz. jegyzetet.

¹⁹ *Fűzfa versek* (1720.). 1–52.

a pogány császárok szobrait hordó oszlopsorral díszített sétány visz a vadaskertbe (= állatkert). Majd egy „nagy mesterségesen rakott fontána” következik, ahol a költő hosszasan elidőzik. Végül egy nyári háznál, melyben kockázók, ostáblázók (= dámajáték), kártyázók mulatnak, fejezi be sétáját.

A kompozíció tájleírásait, a séta fonalára felfűzött eseményes részeket lépten-nyomon más jellegű descriptív elemek, szubjektív elmélkedések, lírai kitérések szakítják meg. Egy-egy tájnak, művészi alkotásnak leírásával gyönyörködtet a költő, a látványoktól inspirált reflexiói tanítanak, lírai vallomásai megindítanak.

Szerzeményét Kóhary tipikusan barokk tárgyú festményekkel, műalkotásokkal díszíti, részletesen elmesélve az ábrázolt történeteket: a légben tovatűnő Daedalusét és a megsemmisülésbe zuhanó Icarusét, a viharos tengeren hányódó Aeneasét, s a száz alakot magára öltő Proteus metamorfózisait. A piktúrák narratív bemutatásai mellett tanulságos megállnunk a fontánánál. Főalakja — Neptunus. A nimfákon és sziréneken kívül Diana, Acteon, Triton, Arion, Tantalus, Biblis, Medea, Sisyphus, Galatea, szatírok szerepelnek a figurális ábrázolásban. Az alabástromkőből, fehér és veres márványból, velencei rézből „csoda mesterséggel” készített „csinálmány”-t a vízsugarak játékaival, egy nagyszerű víziparadéban mozgásba hozza, életre kelti a költő. A virágformára, szívárványszínesen felszőkő vízsugarak lebegtetik Tantalus almáját, mozgatják Sisyphus követ; Galatea és Biblis könnyeznek, amikor a víz sebes zápor módjára rájuk ömlik vagy csendes esőképpen „lajhászik” a figuráikon. A „támasztott eső”, a „grádicsformára csinált conchát” érve tengert áraszt Neptunus előtt, aki lovait úszásra indítja, miközben szakállára habot ejt a csobogó víz. Triton trombitálni kezd, a szatírok ugrálnak, a nimfák táncot járnak, a faunok futva szaladnak feléjük. A szirének énekelnek, Biblis könnyezik, Diana Acteont szarvassá változtatja és kegyetlenül szétszaggatja saját kutyáival. A kegyetlen és véres jelenet ellenpárjaként egyszelíd delfin Ariont a tenger veszélyéből a partra menti.

A rabságra kárhoztatott költő képzeletében így változnak át a kőfigurák a vízijátékban mozgó, cselekvő, átalakuló lényekké, játékukkal szemet gyönyörködtető barokk látványossággá. A fabulázásnak ilyen módja a barokk költő tudatos eljárása, mely egyúttal Kóhary olvasottságát, a mitológiában való jártasságát mutatja.

A fabulázásnak azonban még más szerepe is van.

„Mindezeket látva nagy sokat gondoltam,
S magam gondolatit sorsomról forgattam,
Az költött példákban alkalmasint láttam,
S igaz valóságát sokban tapasztaltam.”

Reflexiókra készíti a költőt. Milyen jó lenne, ha ő is úgy tudna muzsikálni, mint Arion, ha rátalálna egy rajta megkönyörülő delfinre! És véget ér az illúziók varázsa, az önáltatás. Az imént élőlénynek álmódott figurák megmerevednek, nem mulattatják már a költőt, nem is érdeklik. Mély szakadék tátong újra a valóság és az álomvilág közt: delfinre nem lehet, Orpheus módjára meg nem mozdíthatja börtöne köszikláit; odújában hiábavaló a nótázás, a táncvonás, annyi, mint süketnek a beszéd: „puszta malomban nem kell hegedülni”! Úgy érzi, Acteon rövid ideig tartó kínjai csekélyek az ő régóta tartó rabságához képest; neki is van tantaluszi álmája: a szeme előtt lebegő *szép szabadság*. Ennek vágya jobban szaggatja szívét, mint Tityust a kányája. Hogy Galatea és Biblis módjára még sem merül el az örvényben, azért van, mert reménykedik sorsa jobbra fordulásában. Hogy pedig ne süllyedjen vissza senyvesztő magányába, társul választja magának a béketűrő nimfáját, aki a tövisek közt szedett rózsából az imént öltött alakot. Ez a nimfa (más költeményeiben őrzőangyalának mondja!) rózsákat szed majd rabságának keresztfájáról, melynek ágain a földi világból a mennyországba hág fel...

Így lényegül át Kóhary a földi világból a transzcendensbe.

A fontánához hasonlóan alkalmat szolgáltat Kohárynak az elmélkedésre a sétálás sok más mozzanata is. A virág illatának ellentétéként cellájának bűzéről elmélkedik; a madarakat lépre csaló madarász az ő rabságának okozóit, a hattyú dala a saját halált hívó éneklését, a vadak szelidsége az emberek egymásra acsarkodását juttatja eszébe.

Tulajdonképpen a sétálás jóformán csak a verskompozíció feléig tart, a második rész szubjektív reflexiók sorozata. Elmélkedéseinek a tárgya leggyakrabban a mulandóság, a halál. Kohárynak ehhez való viszonyulását a barokk életfelfogás határozza meg: örömmel várja,

„Mert bár porrá tegyen a halál engemet,
Nagy jó reménységgel hiszem Istenemet,
Magához fogadja én bűnös lelkemet
És fel is támasztja porrá vált testemet.”

A mulandóság, halál motívuma mellett a barokk igen kedvelte a Fortuna, a szerencse forgandóságának témáját. Ennek sablonos ábrázolásán kívül (forgandó kereke felemel, majd levet; a szerencse vak, megcsal stb.) a *Sétálásban* megfigyelhető a világ változásainak újfajta ábrázolása. A szerencse szimbólumává, a világ tükrévé a kártyát, a kártyajátékot teszi meg. A szerencse is, a kártya is könnyen földhöz ver, mindkettő szeszélye gyorsan változó. A világ éppolyan játék, mint a kártya. Itt is, ott is vannak királyok, felső méltóságok, alsó legények. És

„A kártyázás közben olykor a királyhoz
Vetődik a klopce s olykor az asszonyhoz (= dáma!),
S király is némelykor vetődik alsóhoz,
Hol lábbal, hol fővel fordulnak egymáshoz.”

Az alsó néha ütheti a királyt vagy a dámát, több hasznát vehetni némelykor az alsónak, mint a felsőnek. A világban is így fordul fel időnként a dolgok rendje: lábbal-fővel keveredik a király az alsó szolgálóival, a felső méltóságok (fejedelmek, tisztek) a néppel. A barokk „felfordult világ”-a ez, amikor egy óra

„.....szolgákat urokra
Hágtatott s juttatott olykor asszonyokra,
Mert sokan pad alól felháltak a polcra.”

Ahogy Koháry értelmezésében a kártya a világot allegorizálja, a kártya színeinek is megvan a maguk jelentése. A vörös szín az orcapírulás, a szégyenvallás jele. A zöld a reménység; ezt a színt a kártyán gyenge falevelekre festik, aminek jelentése, hogy miként a fa levele akármely kis szélben meglebben, a remény is hamar elillan. A kártya arra int tehát, félelemmel reménykedjünk, mert a remény könnyen lépre csalja az embert. Az elbizakodottakat, a hejehuja miatt kárvalottakat jelenti a kártya makk-sárga színe.

Ezután hosszú elmélkedő rész következik, hogy költőnket is megalázta a szerencse. Menynyivel jobban szeretne a török ellen harcolni, királyát szolgálni, annak hűségében és szolgálataiban szabadságban élni!

Ez a rendíthetetlen hűség az Istentől rendelt uralkodóhoz éppoly barokk életelv, mint az a heroizmus, mellyel Koháry a fogságot viselte, újra meg újra kijelentve, a túlvilágért szívesen szenved itt a földön.

A forgandó szerencsééhez szorosan és szervesen kapcsolódik a mulandóság, a mulandósághoz a halál gondolata. Koháry számos költeményében foglalkozik velük. Hosszabb kompozícióinak egyike szintén a halálról szól kort és izlést jellemző címmel: *Az halátnak horgával s háló-*

jóval, nyílával, kézljával s kaszájával szívtünket bágyasztva, keserítve s fojtogatva igen keservesen epesző sétáló járásáról az alább megírt szóknak bötüire szerzett versek.²⁰

A „megírt szók”, melyekre a címben utal, a verssorok első betűiből állnak össze, felsorolás-szerű ismétlésekkel így jellemzik az élet mibenlétét: „Mint füst, mint pára, mint elenyésző árnyék, mint por és hamu, mint lekaszált fű, töredékeny nádszál avagy mint leszakasztott virág, levágott ág, mint elromló üveg, mint forgó szél, jégen épített ház, víznek buborékja, embernek éppen olyan világon élete; enyészik, fogy, múlik, oszol, elfujatik, szárad, fonnyad, hervad, törlik, romlik, elfut, elfoly, és nagyhamar, szaporán, hirtelen sokképpen, nagykönnyen, óránként, naponként, szüntelen, sok ízben, véletlen, igen gyakorta, reméletlen száma nélkül, ugyan szemünk láttára untalan semmivé válik.”¹³ Hasonlat az életnek gyors továtünésére alanyként, 13 állítmány rokon jelentésű igéből! Az elenyészés mikéntjét 13 határozó érkeleteti. Az ilyen artificális akrostichon Koháry egyéb költeményeiben is gyakori jelenség.

A halálról szóló kompozíció a középkori haláltáncok barokk hajtása. Újszerű megoldás, hogy a költő a könyörtelen kaszást elkíséri a különböző társadalmi osztályokat, az osztályok egyes rétegeit, a különböző foglalkozásokat képviselő embereket sorjában felkereső útján. Részben dramatizált jelenetek sorozatáról van szó, de a dialógusok elég ritkák, minthogy a halál makacs hallgatásba burkolódzik, a meglátogatottak részéről a beszélgetés, az alkudozás egyoldalúan monológokká merevedik, mert a halál könyörtelenül beléjük fojtja a szót és besöpri az embereket halójába.

A halál mindenkire sort kerít. Először egy nyomorultul tengődő koldushoz zörget be. „Elké-kült, elrémült, orcája fehéřült”, zokogó sírása hallik. Kínálja mankóját, igéri botját, tarisz-nyáját, mindhiába! Roppant városokra száll ezután. A polgárok elhatározzák, hogy meg-alkudnak a halállal, ajándékokkal megvesztegetik. Koháry 99 polgári foglalkozású személyt vonultat fel eléje.

„Gyűlt már nagy rakásra, hányják mert egymásra a vitt ajándékot,
Oly nagy halmot raknak, mintha fundálnának nagy erős bástyákat,
Sűrű sóhajtással, nagy szívdobogással várják válaszokat.”

Sírva, reménykedve prezentálják ajándékaikat, a töméntelen kincset, de a halál nem hallgat esedezésükre.

Innen a végházakba száll. A hajdú, az egyszerű katona örömmel sarcolna, a tisztek bőven ajándékoznának gazdag prédáikból, de meg kell kóstolniok a halált. Életével fizet a vámos, a hamincados, a révész, a zsellér, a jobbágy, a szőlőművesek, a majorgazda és a pásztornépség. A halál bezörget a káptalanba, mindegy néki püspök, érsek, prépost, plébános, licentiátus; az oltártól, gyóntatószékből, szószékről szólítja őket magához. Zsákjába hányja a barátokat, a gvardiánt, a frátereket, a vikáriust, a provinciálist, a rektort, de a pápát és kardinálisait is. Nem kedvez sem királynak, sem császárnak, feleslegesnek bizonyul minden ellene irányuló seregyűjtés, frigykötés, zálogadás.

A költő tudja, hogy rá is sor kerül, noha ő volt a szereplők közül az egyetlen, akinek kéré-sére a halál engedett. Jól tudja, hogy visszatér. Készül is fogadására „nagy vígan”, Istent dicsérve, idejét jól töltve, hogy jó halált haljon — és szabaduljon rabságából.

A földi világ és a túlvilág kozmikus egységbe vegyülését látjuk Kohárynál a *Keseredett rabnak búban úszva s annak terhét húzva, ébren alva látott álma*²¹ címet viselő szerzeményében. Rabságában, „nagy sok ínségének mélységes árjában”, „eláradott bújának sűrű habjaiban”

²⁰ A hosszú versből a *Fűzfa* versekben csak 63 sor látott napvilágot. A többi 1. az OSzK Quart. Hung. 981. sz. kézirat 16a—24a levelein.

²¹ A nyomtatásban hasonló címmel 1720-ban megjelent füzet 1—19. lapján.

írta. A versben állandóan összefolyik az ébrenlét és az álom, elmosódnak a határok a két állapot között.

Álmában sok újságot, csoda dolgot látott. Járt a vak, szárnyas szerencse műhelyében, éppen egy kereket kovácsoltak ott. Sokan felkapaszkodtak rá. Sikerült is a magasba jutniok, de

„Hullottanak arról sokan nyakra-főre,
Nyakok szegésével végső veszélyekre,
Sokan pedig porban és a kemény kőre,
S kősziklák közt felnőtt tövises sűrűre.”

A hullók közt látott egy embert — saját magát! —, aki a rabság tövisi közé esett. Vasba verték, éhezették, embert nem engedtek hozzá; fényt nem látva megvakult; nem járhatván, lábai megbénultak. Megsiketült, mert senki hozzá nem szólt, és megnémult, mert nem volt kihez szólania.

8 Ahogyan a poéma elején elmosódtak a határok az ébrenlét és az álom között, úgy folyt össze a szerencse kerekéről a rabságba csöppent embernek a sorsa a saját sorsával, s vált minden bizonytalanná,

„Mert ő nyavalyáját majd magam is érzem,
Sintfődő ínségét magaménak képzem,
S ha magamat látom, őtet nem kérdezem,
Mivelhogy majd mindegy, éppen őtet nézem.”

Vele éheznek, búsul, elijedésekor ő is fél, és vele együtt reméli a jót.

De hát mi is a jó? Hosszú elmélkedés következik a jó mibenlétéről. A barokk retorika fogásai: metaforasorozatok, hasonlatok, ellentétpárok stb. követik egymást. A költő azonban hiába fut mindenüvé, ahol a jó-nak csak hírének is hallotta,

„Miként a napot a vak nem láthatja,
S a festékek színét meg nem vizsgálhatja,
Musikának hangját süket nem hallhatja,

Látszik már nékem is még a jó is rossznak,
A napnak is fénye csupán csak árnyéknak,
Sőt a nyugovás is szörnyű fáradságnak,
Nem látszik egy szóval már semmi is jónak.”

A rabságnak szennye annyira elfogta szemét, hogy már-már lemond arról, hogy a jó-ról elmélkedjék. Ekkor azonban megjelenik nála egy angyal. Ez meghallgatja panaszait, megvigasztalja: aki elnyerte Isten országát, annak viselnie kellett a földi élet keresztjét. Szavai megnyugtatták költőnket: lám, Isten azért látogatja, mivel a

„Tűrés és szenvedés viszen tehát jóra,
Vezérel bennünket mennyország útjára...”

Koháry itt fejtegeti aszkézissel viselt szenvedéseinek barokk szellemű értelmezését.

Folytatná még álmának leírását, de börtönében nincs rá módja, nem adnak neki papírost. Ez a körülmény megint bánattal tölti el. Istenhez fohászkozik, juttassa szabadságra. Búsulása megint álomba ringatja. Álmában szózatot hall: Isten meghallgatta könyörgését. És ő álmából csakugyan szabadságra ébredt.

A költő vigasztalására leszállott angyal, a földi szenvedések spirituális átértékelése, az égi szózat után szabadságra ébredő rab . . . Föld és Ég, szenvedés és túlvilág így oldódik fel a barokk Kosmoszban.

Koháry István költészetének barokk jellegét nemcsak verseinek tematikája, a szerzeményeiből sugárzó barokk életfelfogás dokumentálja, hanem az a mód is, ahogyan mondani-valóját kifejezte. Bár a költők között csak olyannak tartotta magát, mint a próféták tartották Sault, akit éppen elszenvedtek maguk közt; bár ismételtén beszélt arról, hogy neki a versírás nem hivatása, hogy verseit csak azért faragja, hogy az őt emésztő bánatot, unalmat elűzze, Koháry tudatosan és következetesen alkalmazta a barokk költői fogásokat, és verseinek komponálásakor olvasóközönség lebegett a szeme előtt. Olvasóközönség okulására és gyönyörködésére szerezte verseit. E kettős törekvés közül költészetében a tanító szándék dominált a gyönyörködtetés felett. Ez utóbbi soha sem jelentett pl. érzéki csiklandozást, mint annyi sok barokk költőnél. A gyönyörködtetést Koháry egy-egy szép táj, egy műalkotás, a természet leírásával érte el. De az ilyen bemutatás, akár természeti, akár műalkotásbeli szépről szólt, mindig moralizáláshoz, reflexiókhoz, tanításhoz vezetett. A barokk vallásos életeszme propagálása Koháry költészetének legszembeűnőbb vonása. Költészete alapvetően istenes és morális jellegű. Isten irgalmába való elszánt kapaszkodását, a világmindenséget felölelő fantáziájának látomásait, a halál előtt összecsucoló emberek rémületét éppúgy a barokkra jellemző pátosszal fejezte ki, mint ahogyan pátosszal rajzolta rabságának a lelki egyensúlyát, a testi egészségét már-már felborító hatását.

Kohárynál is megtaláljuk a realiztikus, néha a nyersebb, naturalisztikus ábrázolást, melyet a barokk költők kedveltek. Élénk színekkel festi bűdös tömlőcét, rabságának szennyét, undok mocskát, melyben mint ganéjos földben csak a türelem virága verhet gyökeret. A halál után felbomló testet férgekkel, varangyos békákkal, rút mérges kígyókkal fogyatja, ezek roncsolják szét az arcot, szemet, száját, füleket stb. Néha meghökkentő nyelvi és képi invencióval találkozunk nála; viszonyításai mint annyi más barokk költőnél, néha nála is erőltetettek, természetellenesek („Fejem sok veszelý közt életemben *forgott* / Bal szerencsem miatt *hasam sokat korgott*”).²² Az ilyen szokatlan, költőietlen rímeket, viszonyításokat sokszor az előző sor végének rímje, a párhuzamos gondolatok kifejezésére törekvő szándék provokálta, mint pl. az alábbi sorokban:

Így azért Midasnak a sok arany mellett
Ínséget szenvedni, szomjúságot kellett,
Az arany másnak is sokszor rosszat ellett,
Fajzatja megrothadt, rút, dohos lehelet.

Mint fekély, mint pestis — ragadó nyavolya,
Sárgaság, vízkórság, s nem sarga ibolya,
Szívnek, csendességét megemésztő molya,
Tapodásra méltó, lábaknak számolya.²³

A kacskaringós körülményeskedés, a belső ok nélküli kép- és szóhasználat, melynek következménye néha a közérthetőség hiánya, szintén korjelenség, barokk kifejezési eljárás. Bőbeszédűségre kényszerítette Koháryt a versforma is, a háromsoros és a négysoros azonos rímelésű strófák, melyekben az első sor gondolatát más fogalmazásban ismételték a következő sorok.

Gyakori eljárása Kohárynak, hogy a fogalmakat más-más oldalról megközelítő szinonim szavakkal világítja meg, fokozásszerű szózuhatagokkal él.

²² Az Egykori álmomban nyugodván csendesen... kezdetű vers az *Üdö mulatás közben szerzett versek* c. füzetből; megjelent 1720.

²³ Uo.

„Keserőség, inség, emésztő epedtség érdegel bennünket,
Nyomorít, szomorít, keserít, sanyarít, környül veszen minket,
Árasztja, neveli, sok búval terheli keserves éltünket.”²⁴

A felsorolás sokszor ellentétpárok sorozatából áll:

„Sötét éjszakáról napnak fényességét,
Fagyaló hidegről melegnek hévségét,
Avagy hogy a tüzről jégnek hidegségét
S akármilyen szárazról víznek nedvességét”,

rozsdáról az arany fényességét, keserű ürömről a méz édességét, száraz kóróról a virág szépségét — nehéz megismerni, mondja a költő 5 strofán át húzódó ellentétpárok zuhatagával.²⁵

Az ellentétpárok alkalmazása néha végighúzódik az egész versen, a stilisztikai eszköz szerkesztési eljárásá válik. A *rab vasat penget* c. versben²⁶ pl. így vonul végig a hárfapengetés effektusával szembeállított rabbilinc csörgésének emocionális hatása. A hárfapengés megédesíti a szívet, nevető örömet kelt, táncra indít, vigasztal, megrövidíti az időt, — a bilincsvas csörgése elkeserít, bánatot fakaszt, búsulásra, sírásra indít, keserűséget támaszt, végtelenül megnyújtja az idő folyását. A párhuzamos szerkesztési mód az érzellemmel telített ellentéteséget teszi igen hatásossá.

A barokk stilisztika fegyvertárából, Koháry gyakori szóképeiből még csak megszemélyesítéseiről, metaforáiról teszünk említést. A szerencse sztereotip ábrázolása mellett (állhatatlan, irigy, senkinek nem kedvez, kereke szüntelen forog stb.) Kohárynál a Fortunának lába, feje, nyaka, farka, keze van; élő alak, aki nem tűri a pórázt, nyughatatlanul jár-kél, agyafúrt fejét szüntelenül azon törve, hogy akit karjára vett, azt megrontsa, talpa alá nyomja, markába szorítsa. A szerencse nemcsak mosolyog, többször mérges, dühös, gonosz valaki, aki a kárt kárral toldja. De élő valaki Koháry költészetében a bánat is. Ha valahová beszállásolja magát, onnan nem távozik. Bekvártélyozta magát a költő mellé is, ott ül odújában, nem lehet elkergetni. Próbát tesz elűzésére:

„Haj ki bánat, haj ki, fogházamból menj ki, nem tiéd e szállás,
Az farsang előjött, téged innen elűt...”

mindhiába, nincs máshol maradása, visszatér hozzá. S végül a költő kér tőle bocsánatot:

„Kérlek, bánat, kérlek, hogy kikergettelek, bocsád meg vétkeket...”²⁷

A költő egy helyen életét a tengeri viharban hanyódó hajóval szimbolizálja:

„Szélvészttől hanyatott s bú árában jutott hajónak életemet
Tarthatom...”

Bilincsvasának súlya (= bánata!) már-már elsüllyedéssel fenyegeti. A „keserőség árában”, „inségének habjai” közt is ott ragyog azonban kormányosa — az Isten. Ő irányítja tévelygő hajóját a világ tengerén, és partot ér Isten országában, az „örök szabadságban”...²⁸

²⁴ Minnyájunknak meg kell egyszer halnunk *A bú enyhődésére ... szerzett versek* c. füzetben (1720.).

²⁵ *Keseredett rabnak ... álma* 116—120. strofái.

²⁶ *A Fűzfa versek* 4. darabja.

²⁷ Haj ki bánat, elűtött az farsang című vers a *Rabságban heverve ... koholt versek* c. füzetben. (1720.)

²⁸ Fölséges Istennek bölcs rendelésén... a *Sok ohajtás közben ... Munkács kövérében szerzett versek* c. füzetben (1720.).

Koháry István barokk fantáziája így spiritualizálta át a valóságot, jelenéssé derealizálva börtönéletét, transzcendenssé formálva földi létét. A barokk vallásosság égbe vágyó miszticizmusával, az édes csalás megszépítő erejével — mely létezővé teszi a látszatot és látszattá a valóságot — formálta elviselhetővé súlyos börtönének hosszú éveit.

Koháry a sajátos képzelőerejével teremtett álomvilágban úgy mozgott, mint a valóságban. Álomköltészete a barokknak abba a vonulatába tartozik, amelyik a bizonytalanságot, a realitás és vízió közti lebegést, a képtelenségeket, a halálérzés lidércnyomásait, az örökkévalóság áhítását — a barokk költészet témáit és motívumait fejezi ki a barokk művészi ábrázolás eszközeivel.

Imre Varga

UN MODÈLE DE LA POÉSIE BAROQUE HONGROIS

L'auteur de l'article présente dans son étude István Koháry, l'émanation de l'esprit, de la culture baroques, un représentant de la conception de vie de baroque dont l'oeuvre poétique est jugé comme le sommet de la poésie baroque imprégnée de l'esprit de cour en Hongrie. Il parle de ses circonstances sociales, son éducation et ses études, de son activité de protecteur des arts et des lettres. Il le présente comme poète sur la base de ses poésies rédigées dans la prison du chef des mécontents hongrois, Imre Thököly. Ce fut au cours de longs mois de solitude effrayante que Koháry devint poète. Pour chasser l'ennui, l'angoisse, il «forgeait», «cuisinait» des vers, il «assemblait» des mots en vers et créa une poésie de rêve, visionnaire, peuplant sa geôle des figures nées de son imagination ou, évadant d'entre les murs de la prison, il courait en plein air pour s'y mêler au grouillement de la foule ou, tout simplement pour contempler ses passe-temps. Dans ses imaginations le poète voit bien des merveilles; des figures de pierre se changent en êtres vivants, en mouvement, en action, en constante transformation où nous retrouvons le mélange du monde terrestre et de l'au-delà en une unité cosmique. La poésie de rêve de Koháry se situe dans cette couche du baroque qui exprime, par ses moyens spécifiques de la représentation artistique les thèmes et éléments majeurs de la poésie de l'époque: l'incertitude, l'oscillation entre les réalités et les visions, l'absurde, les hantises des affres de la mort, l'aspiration à l'éternité.

A PETŐFI-ÉLMÉNY ARANY JÁNOS IRODALOMSZEMLÉLETÉBEN*

Valamelyik irodalomelméleti összefoglalásban olvastam jórégén egy hasonlatot; a művészetek és az irodalom fejlődése olyan, mint hatalmas folyam, amelynek vize szakadatlanul áramlik partjai között, — de a mederből, a simább vagy sodróbb víztükörből itt-ott óriás szigetek, sziklaormok ugranak elő; olyanok ezek, mintha önmagukban állva tagadnák, cáfolnák a folyamatos áramlás látszatát. A kép mindenfajta bölcséleti és tudományos irodalomszemlélet alapvető dilemmáját fejezi ki. Ha a jelenben mint ideiglenes végponton állva a múltba visszatekintünk, ebben a visszánézésben mindig ott munkál az értelmes egységberendezés igénye: nehéz elképzelnünk, hogy a jelen nem kapcsolódik valaminő logika szerint a múlthoz, és hogy az időbeli szakaszok nem egymást folytatják, hogy az időben későbbi nem a megelőzőre épül. Rendező akaratunk számára azonban rögtön problémát jelent a lángelme, a géniusz megjelenése: vajon beilleszthető-e ő is az egyenes vonalú fejlődésbe, nem törí-e meg pusztá megjelenésével radikálisan az egymáshoz fűződő láncszemek sorozatát, nem jelent-e szükségképpen minőségi fordulatot vagy éppen forradalmat. Az értelemszerű fejlődés és a nagy egyéniségben megtestesülő újrakezdés dialektikus jellegű kérdése minden nemzeti irodalom vagy művészet történetével kapcsolatban fölmerül, — de a válasz rá egyáltalán nem egyértelmű. Valamennyi modern nyugatias kultúra és irodalom számára ott áll a nagy csoda: a görög fejlődés homogeneitása és fokozatossága, amely alig ismeri a váratlant, az ellentétekbe való átcsapást. Bizonytal akad irodalom Európában, amely ezt az ideált megközelíti, talán legközelebb az angol és talán a francia.

Hazai irodalmunk jelenéből az elmúlt évszázadokra visszatekintve a fejlődésnek ettől a nagy ideáljától erősen elütő változatával találkozunk. Olykor hosszabb időszakoszon át is tanúi lehetünk az egyenes vonalú, lépcsőzetes fejlődésnek — aztán egyszerre váratlanul elűgranak az előző képpen jelzett szigetek és sziklaormok. Természetesen minden alkotó, nemcsak a nagyok, hanem a középszerűek is, relatív emelkedést jelentenek elődeikhez képest — az ő eszméiket, az ő művészi vívmányaikat őrzik és érlelik tovább. Kisebb ugrást minden nagy tehetség fölléptekor észlelhetünk, s ez még nem jár a folytonosság megszakításával — a magyar fejlődésre mégis inkább az üti rá bélyegét, hogy hirtelen, váratlanul nagy lángelmék lépnek föl, akikhez nem tudunk a magyar előzményekből lépcsőt építeni. Hogy néhány példával világítsam meg a tényállást: Vörösmartyt alaposan előkészítették a deákosok és Berzsenyi meg Kisfaludy Károly, Kőlcseytől nem nehéz az utat megtalálni Eötvösig, Mikszáth mintha modernebb folytatója volna Jókainak; előzmények és áthidaló jelenségek szövik át költészetünk fejlődését. De aztán megjelennek az előzmény nélküli nagyságok, akiknek sorát Janus Pannonius nyitja meg, s noha néhány nagy alkotónknál még tünődhetünk és kételkedhetünk, annyi magától is szembeötlő, hogy Zrínyi eposza nem vezethető le a megelőző évti-

* Elhangzott a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Petőfi emlékére rendezett vándorgyűlésén Kecskeméten, 1973. március 16-án. A szöveget változatlan formában közöljük.

zedek históriás énekeiből, hogy Katonát nem magyarázzák azok a lovagdrámák, amelyeket a Rondella színpadán látott és maga is utánzott, s nem a hazai irodalom adta a táptalajt. Az ember tragédiájához sem: szerzőjével együtt máig magános sziget a magyar irodalom egészében. A mi hazai fejlődésünkben mintha ezek a szigetek jelentenék a szabályt, a jellegzetest.

Érdeemes ennél a jelenségnél egy kissé elidőznünk. Ízléstörténeti és szociológiai szempontból érdekesek, mondhatnám, rejtélyesek azok a magános óriások, akik valóban magánosak is maradnak: akikről koruk szinte tudomást sem szerez, s a kései nemzedékek fedezik fel őket, mint Zrínyit vagy Katonát, — de még izgalmasabb a másik típus: aki a maga vulkáni föllépésével mindjárt forradalmat is támaszt, pusztá létével hagyományokat rombol szét és esztétikai normákat tesz érvénytelenné —, akiből oly mértékben áradnak az eszmei és indulati impulzusok, hogy utána mindent újra kell kezdeni. Előzmény nélküli nagyságok ők olyan értelemben, hogy radikálisan tagadják a fejlődésnek azt a konstellációját, amelybe berobbannak. A magyarságnak két ilyen költő-forradalmára van: Petőfi és Ady. A mai előadást Petőfi problémájának fogjuk szentelni. Azt hiszem, bizonygatni nem kell, hogy radikálisan újat jelent ahhoz a költészethez képest, amely nálunk a föllépését megelőző időkben uralkodott, s távolabbra visszatekintve sem tudjuk őt semmiféle szabályos fejlődési láncolatba beiktatni. Az ilyen forradalmi kiugrások azonban nagy feladat elé állítják azt a közösséget, amelynek kultúrájában lezajlottak. Ahogy a történelem példája mutatja, a forradalomra a társadalomban olykor restauráció, de legalábbis konszolidáció szokott bekövetkezni: a permanens forradalom a kultúra területén sem egészséges jelenség. A konszolidáció jelenti a forradalom vívmányainak kiérlelését, konstruktív kifejtését, esztétikai értelemben klassziczálást — de jelenti a megszakadt szálak bizonyos mérvű újrakötését is, a forradalmian újnak hozzákapcsolását, ha nem is a közvetlenül megelőző, de valamely korábbi fejlődési stádiumhoz, valamely előbbi alkotói tendenciához —, jelenti tehát az elődkeresést is. A kultúra területén a forradalom nem jelenti a fennálló és öröklött készlet teljes kiradírózását; a törvényszerű, egészséges folyamat itt a forradalom hozadékának recepciója-asszimilációja.

A magyar irodalomtudományak nagy témája és részben még adóssága is annak az asszimiláló és klassziczáló folyamatnak a feltárása, amely Petőfi költői forradalmára következett. Petőfi után rendkívül gazdag, de rendkívül problematikus utóélet következik, amely jellegében és értékeiben elég tarka; az utódok egy része még valami permanens forradalom-félével is kísérletezik. A Petőfi-hagyomány fővonalának mégis azt a folyamatot tekintem, amely az ő vívmányait kiérlelve és beolvasztva viszi tovább. Ennek a folyamatnak az elindítására az elsősorban legméltóbb és a helyzettől is kijelölt nagy barát, Arany János volt hivatott. Különösen kedvező mozzanat az adott irodalmi konstellációban, hogy a forradalmár mellé adott egy kongeniális barátot, aki a Petőfi emberi egyéniségéből és költői életművéből kisugárzó impulzusokat közvetlenül és hamisítatlanul tudta fölfogni, annál inkább, mert maga is költői lángelme volt, s azonfelül tudós irodalmár is. A két költő kapcsolata mély emberi egyéniségek közt kialakult sokrétű barátság volt — s az impulzusok nyilvánvalóan átjárták Arany költői produkcióját is —, erről azonban ma nem akarok szólni, úgyse tudnám, a középkori példa szerint, a tengert egy kagylóhéjjal kimeregetni. Amit vizsgálni szeretnék, az a recepciónak és feldolgozásnak csak egyik vonala: Arany mint irodalomtörténész, kritikus és esztétikus hogyan vet számot a Petőfi költői forradalmával, hogyan próbálja a maga és a kor Petőfi-élményét irodalomtörténeti szintézisébe, irodalomszemléletébe és esztétikai rendszerébe beolvasztani. Amíg a nagy varázsló élt és mágikus módon hatott, nyilvánvalóan Arany is a mindent-újrakezadás bűvöletében élt; a valódi eszmélkedés ideje, még nagyon is átitatva a személyes veszteség fájdalomával, a nagy bukás után jött el, amikor lassan bizonyossá vált, hogy az életmű lezárult és örökségnek tekinthető. Ekkor kezdi el Gyulai ismert tanulmányában, majd a tanár-szerkesztő-irodalomszervező Arany a maga szintézisében ennek az örökségnek a nosztrifikálását. Kivehető célja az elmélet szintjén fölfogni, tudatosan továbbfejleszteni és hasznosítani azokat az impulzusokat, amelyek Petőfi életművéből sugároztak — s ezeket

az impulzusokat beépíteni a maga rokon, de nem azonos irodalomszemléletébe. Úgy kell képzelnünk, hogy Petőfi jelen van Arany eszmélkedésében akkor is, ha a nevét sem említi.

Amikor Petőfi az irodalom színpadán megjelenik, a hazai vörösmartyas-patetikus nemesi-történeti nagyromantika még virágjában van, Vörösmarty néhány nagyobb művét még csak ezután alkotja meg. Az ifjabb nemzedéken át már bevonulóban van a romantika második, franciás hulláma is: Eötvös Victor Hugo elé harangoz, Jókai és a fiatal regény- és drámaírók Dumas, Sue nyomaiba lépnek. Mindenesetre a magyar romantika túléli Petőfit, versenytársa az önkényuralom éveiben Aranyéknak, s a nemzetközi romantikus hullámtól a fiatal Petőfi is kap ösztönzéseket. A kulturális fórumokat az ő föllépése idején az a bizonyos „új iskola” uralja, amelyet széles értelemben kell vennünk; nemcsak a romantikusokat kell idesorolni, hanem Kazinczytól Bajzáékig a már második vonalba süllyedt klasszicista idealizmust is. Végül pedig, Petőfittől és a bontakozóban lévő népiességtől függetlenül, mégis jórészt hazai forrásokra és ösztönzésekre támaszkodva, kísérletezik Eötvössel, némiképp a prózai életkép-írókkal a társadalmi viszonyok, emberek és tájak realiztikus szemlélete is, — egy korai, nem népi, nem naiv jellegű realizmus, amely a nagy fordulat után hosszú ideig folytatás nélkül marad. A nyilvánosság, az irodalmi köztudat szintjén ez az a konstelláció, amelybe Petőfi berobban. Radikális újszerűségét annyiszor kifejtették már, hogy ezúttal elég lesz csak rámutatni, — később még majd úgysis foglalkoztatni fog bennünket. Nyilvánvalóan politikai-társadalmi eszmék szárnyán érkezett, tehát fölléptével megváltozott a költészet funkciója az adott társadalomban; az új funkciót új költői magatartás követte, ebből pedig új esztétikumnak kellett származnia. Ki szoktuk emelni az új líra-ideált: a személyességet, az érzelemkifejezés nyíltságát és közvetlenségét, az őszinteséget és természetességet, s a népiességéből eredően a műfaji készlet megújulását. A népiesség radikálizálódása nyomán nyelv és kifejezőeszközök kicserélődnek, — létrejön az abban az évtizedben egyszerűen csak népköltészetnek nevezett népies műköltészet első, hódító és diadalmas változata. Lehet, hogy mindez kisebb visszhangot vert volna korában, ha az új politikumot és az új esztétikumot nem éppen Petőfi személyisége, ez a hyperthymias, szüntelen lázban lobogó, de egyúttal a könnyűség démoniájával megbűvölő alkat hordozza. Így azonban már a jelenben, de különösen az utókor számára recepciója még bonyolultabb képletté válik: mint ahogy az egész tünemény megismételhetetlen, hagyatékában, öröklődő képében mindig marad valami, amit konzolidálni, asszimilálni, megszüntetve megőrizni sem lehet — ami éppen ezért örök kísértés és nyugtalanító, erjesztő varázs marad. Lehet, hogy ez is érvényes minden lángelmére; Petőfi továbbél úgy, hogy vívmányait a közvetlen utókor konzolidálta és feldolgozta, — de nem szűnnek meg hatni az eredeti impulzusok sem.

Térjünk most Aranyhoz vissza. Mivel számára saját költői kibontakozása és az új, népies alapú nemzeti költészet megteremtése, egymáshoz szorosan kapcsolódó célkitűzést jelentett — s mivel saját koncepciója szerint költészetünk organikus fejlődésének az írásbeliség korában többször is bekövetkezett megszakadását akarja helyrehozni —, elsőrendű igény az ő számára is, hogy Petőfit az irodalomtörténet szemével nézve megértse, a fejlődés rendjébe bekapcsolja, megjelenését a maga koncepciója szerint magyarázza.

Mivel Arany ennek az irodalomfejlődési koncepciónak lényegét az 50-es évek végén, 60-as évek elején írt tanulmányaiban fejt ki, föltehető, hogy kialakulásában vagy legalábbis meg-erősödésében erős szerep jutott a még mindig elevenen ható Petőfi-élménynek. Talán már Petőfi életében tudta Arany, halála után még inkább meg kellett róla győződnie, hogy ebben a forradalmian újszerű föllépésben a század addigi legnagyobb horderejű mozzanata zajlott le, amit röviden így lehetne nevezni: a magyar költészet *hazatalálása*, visszatalálása a maga ősi, igazi forrásaihoz. Ennek megvilágítására egy kis kitérőt kell tennünk. A magyar irodalom újkorában, talán más, főként kisebb európai népeknél is, két fejlődési koncepció áll egymással tudatos vagy ösztönös küzdelemben. Az alternatíva így szól: a költészet és az egész kultúra európaizálódása, tehát eszmeiségének, nyelvének, költői formakészletének a nagy nyugati

irodalmak beáramlása révén való megújodása, — vagy ráeszmélés a maga gyökereire, addig mostohán kezelt hagyományaira, a felszín alatt élő szóbeli örökségre, erre az fratlan, éppen ezért idegen behatástól érintetlen irodalmi kincsre, és belőle saját képre és hasonlatosságára autonóm nemzeti irodalmat teremteni. Asszimiláció vagy hagyománymentés dilemmája minden kis népnél fennáll, ha az a maga kultúráját valamely nyomasztó hatalom, gazdasági és politikai elnyomás árnyékában kénytelen kifejteni. Nálunk a XVIII. század utolsó negyedében Bessenyeiekkkel elindult megújodási hullámnak irodalmilag dinamikusabb szárnya kezdettől fogva az európaizálódás masszív gyakorlatával indult, s ez a folyamat érte el tetőpontját Kazinczy nyelvújításában és stílreformjában. Ismeretes, milyen meghökkentő élmény volt a XVIII. század népszerű, alsóbb szintű irodalmán nevelkedett Aranynak, amikor ezzel a Kazinczy—Vörösmarty-féle „új iskola”-val találkozott. Maga mondja, hogy kétszer kellett megtanulnia magyarul: a másodikok azt érti, amikor az akkor már országszerte uralkodó ún. „fentebb stíl” költői nyelv szintjébe kellett magát beleélnie. A megrázkódtatás még sokáig elkíséri: valami természetellenest érez benne — az európaizálódás eredményei nem nyugtatják meg; származása, az alsóbb irodalommal való fiataalkori találkozása azt a meggyőződést tudatosítja benne, hogy ez tévút: a valódi nemzeti költészet csak a hazai népi gyökerekből, organikus növekedés és folyamatosság révén érlelődik ki. Oly erősen leköti magát e fejlődési koncepció mellett, hogy pályakezdésétől fogva érett korszakáig többször is megfogalmazza. A nagy bővülő példa neki is a görög irodalom — az idegen hatáshoz idomuló, kultúrájában tehát a hazai gyökerektől elidegenülő változat a római. — „Tekintsünk a hellén és a római költészetre: amaz természetes kifejlődés útján jutott el a tőkély pontjára, ez idegen tradícióhoz tapadva, legvirágzóbb szakában sem bír teljes önállásra jutni.” Egy időben így vélekedhetett egész romantikus mozgalmunkról, talán még Vörösmartyt is beleértve. A régebbi múltra visszatekintve már csalódik és kárhozzát: egyrészt a természetesen nőtt költészet nevében, fenntartással néz minden magasabbrendű költészetet, amely idegen mintákhoz igazodik: a nagy nyugatiak közül ilyennek minősíti Dantét, Corneille-t — s a magától nőtt Homérosszal csak egy újabbkori lángészt ismer el egyenrangúnak, ti. Shakespeare-t. Ahogy a magyar fejlődést nézi: „Írott költészetünk legottan elvált a népiestől” — értve ide még a krónikáirokat is; „kétségkívül nagyobb nyereség lett volna költészetünkre, ha nem mintegy felülről lefelé, törül szakadva, . . . tehát mindjárt eleinte a néptől fejlődik. De a fejlődés e neme az újabb korban, midőn nép néppel érintkezik, igen ritka s majdnem példátlan; oly körülmények kellenek hozzá, mint hajdan a görög nemzeté . . .” Talán csak Anglia fejtett ki geográfiai helyzeténél fogva, ilyen alulról fölfelé növő irodalmi kultúráját, „a többi minden európai nemzetnél megszakad e magából fejlődés fonala, . . . nálunk is így hozta a sors, hogy megszakadjon . . . az utánzások iskoláját kelle megfutnunk”. Határozottan rögzíti az elidegenedés tényét is: amikor irodalomtörténeti vázlatában a Kazinczy—Vörösmarty-korszak végére ér, így összegezi: „Mindenesetre el kell ismernünk, hogy bármily szép költeményekkel gazdagítá az új iskola irodalmunkat, volt azokban némi idegenszerű, mely miatt a nemzetnek úgyszólván vérévé nem válhattak.”

Ebből a szemléletből születik aztán meg az a jelszó, amelyet kifejezetten csak a 60-as évek elején fogalmaz meg, amelynek érvénye azonban akár másfél évtizeddel visszavetíthető: az elidegenedett magas költészetet a népköltészethez való visszatérés révén fölfrissíteni, regenerálni. „A néptől tanulni s ily módon a költészetet fölfrissíteni, nemzeti alapra helyezni.” Nehéz lenne a kortárs-élmény ámulatát földidézni: mit érezhetett Arany, amikor a nagy fordulatot: költészetünk visszatérését az ősi, népi alapokhoz Petőfi zseniális radikalizmusa révén megvalósítva látta. „Önök elveit a nép és költészete fölül forró kebellemel osztom . . . hisz nekem önzésből is azt kell tennem! Nemzeti költészetet csak azon túl remélek, ha előbb népi költészet virágzott . . .” — így regisztrálja Arany a nagy eszmei találkozást első Petőfinek irt levelében. „Legyünk rajta tehát, mozdítsunk meg minden követ az ily nemzeti költészet megalapítására. Petőfi már jóformán utat tört — nyomán haladni egyikünk sem szégyenlhet” — írja félévvel később Szász Károlynak. A Kőlcsey-féle mondás, amelyet Arany maga is idéz:

„a valódi nemzeti poézis eredeti szikráját a köznép dalaiban kell nyomozni” — ez a népi-romantikus igény íme beteljesült — mindenesetre a Petőfi-élmény adta a döntő indítékot arra, hogy Arany szemléletében a fejlődési alternatíva végleg átbillenjen a saját gyökerekből való folytonos fejlődés oldalára. A hazatalálás jegyében válik Arany és a kor szemléletében Petőfi a katexochen magyar költővé: „A Petőfi által megérintett húr egyszersmind a magyar szívnek legbelsőbb húrja, s kétségkívül nincs költőnk, ki a nemzeti nevet jobban megérdemelné mint ő.” — S miután benne a népi közösségből kisugárzó erők visszatértek forrásaikhoz, így került ő Arany iskolai irodalomtörténetében az egész újabb magyar fejlődés célpontját és beteljesedését jelentő kivételes magaslatra: „Az ifjú szellem mind szabadabban kezdte röpülni és az új iskola némely hívei döbbenve tapasztalták, hogy az ifjú költő egészen más úton halad, mint ők . . . így látjuk őt nemcsak hazája kedvenc költőjévé, de európai hirre is emelkedni; így látjuk őt, mint irányadóját a legújabb magyar lírának, amelynek feladata volna nemzetien népszerű lenni”, s ez az, amit Arany a fejlődés során „legújabb iskolának” nevez. „Végre az utolsó évtizedben Petőfivel a nemzetien népies irányt látjuk túlsúlyra vergődni.” Íme így alakul ki Aranyban egy történeti koncepció, amelynek legjelentősebb bázisa Petőfi életműve.

A hazatalálás élménye aztán tovább mozgatja az irodalomtörténetész fantáziáját, aki a váratlan, újszerű tüneményeket is az értelem fonalára igyekszik fűzni. A lángszellem, az üstökös, akinek Petőfit versben nevezi, egy nemzet irodalmába beillesztve mégsem maradhat meg társtalannak. Elődöket kell keresni számára, aztán visszafelé megrajzolni, felderíteni a történelmi erőknél azt a vonulatát, amelyet majd ő fog beteljesíteni. Hazai Petőfi-kutatásunk nagy vágyalmát Arany éli át először: elődöket keresni annak, aki nem ismert maga előtt elődöket; előkészíteni, magyarázni azt, aki a tiszta váratlanság volt a magyar kultúra századközépi konstellációjában. Radikális újszerűségét történelmi szerepének és funkciójának kell átfednie. Arra gondosan ügyel, hogy a közvetlen elődöktől elhatárolja, — azért hangsúlyozza, ami különben is divat volt a Bach-korszak kritikájában, az ún. új iskolának a Kazinczytól Vörösmarty—Garay-ig terjedő fejlődési izületnek idegenszerűségét. Petőfi elődeit tehát a korábbi századokban kell keresni, s kiválasztani, kinyomozni a legközvetlenebb folytonosságot igénylő műfaji fonalat is. Ezekkel a feladatokkal küszködik Arany egyrészt iskolai irodalomtörténetében, másrészt tüzetesebben *A magyar népdal az irodalomban* című töredékes tanulmányában. Az előbbi, éppen oktatási célja és szűk keretei miatt alig vet egy-egy pillantást a XVIII. század, majd az új iskola kebelében fellépő népies tendenciákra. A fonalat már Amadéval elindítja, s Dugonicsal, Pálóczi Horváth Ádámmal, Gvadányival folytatja, — mindezt tüzetesebben az említett tanulmányban óhajtotta volna kifejtteni. Az ábrázolást eleve az új népköltészet diadalmas műfajára, a dalra koncentrálna, s most már századokkal vetíti vissza népies költészetünk előzményeit és próbálkozásait. Hogy ezt megtehesse, bevezet egy új megjelölést, illetve megalkot egy hosszú előkészítő szakaszt, amelyet az „öntudatlan népiesség” korának nevez, jól érezve már, hogy a valódi irodalmi népiességet az iratlan költészethez való tudatos odafordulás jelentheti csak. Kezdve a sort a XVI. század tudóskodó költőin; még a „magasabban tartani szándékoltt költemény” sem tud meglenni az íratlan irodalmiság elemei nélkül, ha meg akar szólalni, magas irodalmi hagyomány híján nyelvi szinten hozzá kell leereszkednie, s ahogy Arany mondja, „általános dalösztone” is az íratlan dalokban tapogatózik a maga modelljei felé. A népiességnek ez az „öntudatlan” változata él Amadéig, s még a következő, elidegenedő, idegen mintákat utánzó lírikum is „a népdalhoz hajlik, fél akaratlanul, fél öntudattal”. Ez a részint vázlatban maradt tanulmány már bővebben bánik a nevekkel; a Petőfitől távolabbi időszakból Amadé, Faludi, Horváth Ádám és Ányos után szóba kerül Csokonai, sőt Kazinczy is; az új iskola köréből, amely már „egészen öntudatos népdal-költészetet űz”, ott van előtte a három közismerten legszámottevőbb előd: Kisfaludy Károly, Vörösmarty és Czuczor. A nagyra tervezett, de még az elején abbamaradt eszme-futtatás mai irodalomtörténetírásunk szemével nézve két dolgot dokumentál. Azt talán nem Arany vette először észre,

még az 50-es években, hogy Petőfi nélkül már nem lehet megírni a magyar irodalom történetét, — de ő volt az első, aki egy műfaj, egy irányzat történetét úgy akarta megírni, hogy Petőfi fényét vetítette vissza a múltba, s az ő életművéből kiolvasható esztétikai értékeket tette meg száz évre visszamenően mércének. Köz hely, hogy minden kor újra megírja a maga irodalomtörténetét: a saját koráét Arany próbálta először megírni — s ő vette észre, hogy a nagy költői forradalom után a múlt arculata is megváltozik.

Van aztán a záró töredékeknek egy különösen izgató szakasza: nehezen értelmezhető és közös nevezőre alig hozható hozzávetések, amelyek a népies műdal kiforrásának, általában szóbeli és írott költészet egymásra találásának fázisait próbálják időrendbe szedni, a tipikus változatok egymásutánját meghatározni. Mai kultúrakoncepciónk szempontjából ezeknek a vázlatosan odavetett pontoknak jelentőségét nem lehet eléggé kiemelni. Aranyban jelentkezik először az igény, persze a Petőfi-elődök és utódok példájára támaszkodva, a történelmi fejlődésből leolvasni és nyomon követni azt a metamorfózisokkal teljes folyamatot, ahogy a műköltő áttemeli a népköltészetet a műköltészetbe, ahogy a népköltészet egyre beljebb vonul a magas irodalom szentélyeibe; ő elemzi ki először az utánzás és átlényegülés fázisait és változatait. A kezdő fázis „a nép-elem mint önkéntelen vegyülék” — a tetőpont: „a költő, leereszkedés és fölemelés nélkül, az igazi népdal hasonlatára akar népdalt szerezni” — „a népdal, tisztán, mint műforma”. A XX. század két nagy elméje birkózott ugyanezekkel a problémákkal, az objektív és alanyi népiesség, a felemelés és a leereszkedés alternatíváit és fokozatait próbálva elkülöníteni egymástól. Horváth János azért tekinti Petőfit a népiesség csúcspontjának, mert ő a maga egyéniségének, személyes mondanivalójának természetes kifejezőivé tudja tenni a népi formákat. Amit Arany feszeget, Bartók fogalmazza meg, talán kicsit leegyszerűsítve, de teljes világossággal. Zenei szempontból a népdalköltésnek három, jellegben és értékben nagyon is elütő, alulról felfelé haladó fokozata: a tisztogató, kiegyengető gyűjtés és lejegyzés — a produktív utánzás — és végül az, amit szemléletes megjelöléssel beöltözésnek, átlényegülésnek lehetne nevezni, tehát amikor a komponista személyisége alkotja meg a népi zene nyelvén a maga művészi kifejezését. Ez a vers terén körülbelül a Petőfi specifikuma; ahogy Arany történelmi áttekintésében mondja: „Végre Petőfivel egy új törekvés indul meg: a magyar nemzeti dalt a népdal alapján fejteni tovább, felhasználni a csíráit, melyből a nemzeti műpoézis letermészetesebben hajthatja virágait.”

Az elődöknél sokkal több bajt és gondot okoztak Aranyynak az utódok, az 50-es évek Petőfi-utánzóit. A kornak ezt a hirtelen felduzzadt hullámát legjobb kortársaival egyetértésben ő is hanyatlásként könyveli el. „Iszonyú sok lerudalni való állat kezdi rágni a bogácskórót a Parnasz körül — botot nekik” — így ír egy 1850 őszi levelében, az akkor frissen indult folyóirat-irodalom költői termésén megbotránkozva. Amikor aztán már tíz éven keresztül szemléli ezt a líra-áradatot, s mint irodalomtörténész megérteni, mint irodalompedagógus átnevelni akarja, érthető módon, megint a maga Petőfi-élményének utórezgése gyanánt belebotlik a *lángelme* problémájába. Valójában ez a legfogasabb kérdés (irodalomtörténelmi és esztétikai szempontból), amelyet Petőfi utókorának feladhatott. Arany *Irányok* című ismert tanulmányában próbálja megoldani, s itt aztán kiderül, hogy az irodalmár másképp viszonyul a nagy példakép emlékéhez, mint a költő vagy a jóbarát. Jelen költészetünk, ahogy ő megítéli: „lírái ott is, hol nem kellene, a lírában pedig dalszerű ott is, hol nem kellene”. A Világos utáni évtizedben a szabad mozgást, az egyéni fejlődést „jobban korlátozó egy géniusz hatalma, mint közállapotaink nyügei, s a fönnebb jelölt egyformaságot éppen az idézte elő. Mindenki tudja, hogy Petőfi befolyását értem . . ., értem a lángelme azon erejét, hogy költészetünket hosszú időre egy bizonyos irányba terelte, hogy megszabta mintegy a költői észjárás, a kifejezés útját-módját, s e varázs-körből, amelynek határait ő vontta meg, a legjobb sem igen tud menekülni.” „Az irodalomtörténet lapozója kénytelen megvallani, hogy a kor követelése mellett, néha azok dacára is, a fényes süker, a lángész sükere az, mely darab ideig megszabja a költészet irányát. Igaz, hogy végelemzésben a lángész megint korának szülötte, de éppen

mert genie, ritkán folytatója is egyszersmind; sőt nem egyszer annyira meghasonlik azzal, hogy csak a jövő hozza meg neki az elismerést." Arany ezekben a helyzet- és alkalom-diktálta megnyilatkozásokban nem akarja a lángelme teljes esztétikáját adni, egy-két összefüggést tisztázatlan is hagy, de néhány nagy meggyőződését határozottan megfogalmazza. Bevallottan Petőfi és utánzói viszonyát szemlélve alakul ki az a nézete, hogy a költészetben az igazi lángelme folytathatatlan. „A lángész egyedül áll, neki iskolája nincs; ki vele egy irányba indul, vagy fejjül kell haladnia őt, vagy mögötte nyom nélküli homályban veszni el." Minél nagyobb, eredetibb a szellem, „annál kétesebb nyomán a siker”.

A lángész utókora tehát fölöttébb problematikus valami, ahogy Arany az 50-es évek példáján tapasztalja. Él benne egy bizonyos kultúrfilozófiai meggyőződés, amelyet ő „az emberi szellem természetén alapuló törvények”-ből eredeztet; kiinduló pontja inkább a nemzetnek, mint csoportnak produktív erejébe vetett hite. „A költői született hajlam nem csupán mennyiségi, hanem minőségi tekintetben is végtelenül különféle. Nem csak a kisebb vagy nagyobb fokozatban . . . hanem irány, minőség, színezet tekintetében is oly árnyalatosságot tüntet elő, mely, mint a természet egyéb tárgyainál is, egész az egyéni sokféleségig terjed." Természetes, hogy ennek a sokszínűségnek az alkotások szintjén is ki kell bontakoznia, így kívánja ezt a nemzeti kultúra totalitásának igénye. Ebben a koncepcióban a lángelme úgy jelenik meg, mint a sokszínűség, a totalitás, a szabad egyéni kibontakozás veszélyeztetője. „Ha már most annyi ezerféle hajlam, elmeirány, egyéni tehetségárnyalat egy-két mintáiról nyomdokába engedni sorolhatni magát, . . . ha önön tehetése irányát, hajlamát vagy észre sem veszi vagy öntudattal oly iránynak, hajlamnak veti alá, mely nem az övé: abból természetesen a költői utánzásnak ama korcs neme támad, melynek a neve már nem követés, nem a nagyobb elmék hatásának tanulmányképpen magunkba szedése, hanem majmolás." „A költők vagy öntudatlan akadályozvák saját irányú tehetségök kifejtésében, vagy tudattal hamis játékot űznek . . ." „Aki például Petőfi árnyékában mint jelentéktelen parazit növény teng, hajlama és tehetsége irányának fölismertével s képességeinek ezirányban kifejtésével, ha nem is valami egetverő portentum, de jóra való költő lehetne, az egészen pedig üde változatosságot segítene hozni elő, a mostani egyhangú zümmögés helyett." — A konklúzió: Minél eredetibb, úttörőbb a lángelme — amint Petőfi a maximális mértékben az volt — „annál kétesebb nyomán a siker. Ragyogása annál inkább homályba dönti, kik sugárkörébe esnek. Nem arra kell tehát törekednünk, hogyan legyünk hasonlók őhozzá, inkább arra, hogyan meneküljünk abból a szellemi alárendeltségből, mely öntudatlan is az ő mágikai körébe vont. Új utakat kell törnünk, hol szabadabban kifejtessük egyedi tehetségünket. Ez történik, ha mind a lírában az övétől különböző irányokat választunk, mind a költészet egyéb fajait tanulmány tárgyává tesszük és lelkesen gyakoroljuk." „Csak minél több példány [példakép] átélvezése menti meg a költőt . . ., hogy egy valamely kitűnő szellem szolgálatába ne rekedjen." Az idézetek önmagukért beszélnek; a zseni árnyékában a másodrendű tehetség csak úgy él meg, ha elűtö igyekszik lenni tőle. Meggyőző analógiát láthatunk Ady és kortársai viszonyában.

Mindebben természetesen nem szabad sem Petőfinek, sem általában a lángelméknek leicsinylését látnunk. Ilyen vád ellen nem is kell védeni Aranyt, hiszen lépten-nyomon elismeri a lángelme külön rangját, aki „új ösvényt tör, önálló eredeti csillagnak született". Inkább arra kell ügyelnünk, hogyan küszködik a radikális újrakezdés és a folyamatos fejlődés dialektikus ellentétének feloldásával. Ha a zseni folytathatatlan, akkor az irodalom története afféle szellemi földindulások sorozata, s egyszer Arany, amikor irodalmunk távoli jövőjébe veti pillantását, azt is megjósolta, hogy ha lesz új fejlődési korszakunk, az Petőfi megtagadása árán fog kibontakozni. Másutt viszont nyomatékosan jelenti ki, hogy „nincs ugrás a természetben" — tehát a folyamatosságot sem akarja feladni. Teremt tehát egy különös közeget, egy különös láncolatot, amelyen át a vulkánikusan felbukkanó lángelmék valahogy mégis egymáshoz kapcsolódhatnak. Ismeretes, hogy Horatius ars poetikája a középszerű költőktől megtagadja mind az istenek, mind az emberek kegyét; a mindent vagy semmit jelszavával

indul Petőfi is. Nos, az ő nyomasztó szuggesztivitásával szemben Arany visszaadja a közepeszerű költői tehetségek méltóságát: „Bármí rossz hírben álljanak a mediocris poéták, ők azok, akik nem hagyják elalunni a költészet vesztatüzeit, amelynél egy leendő lángész isteni fáklóját majdan meggyujthassa...” „Előttem a külföld példája is, hol bizony nem csupa Byronok, Bérangerekből áll az irodalom, ezek alatt egy csomó jó hangzású név is megfér.” Ahonnan e nyilatkozatot veszem, éppen egy közepeszerű verselgető, Szász Károly költeményeinek bírálata; a legjellegzetesebb epigonköltő bizony ő, akinek és epigon társainak gyertyácskájánál egyetlen lángész sem gyújtotta meg fáklóját. Ezt Arany az adott történelmi helyzetben még nem tudhatta, — eivben mégis igaza volt: a lángelme valóban nem a semmiből lobbán elő; arányaiban és átütő erejében lehet váratlan és újszerű, de az irodalmi kultúra elemi föltételeinek meg kell lenniük ahhoz, hogy egyáltalán megszólalhasson. Ha többet nem, költői nyelven beszélni meg kell tanulnia. A Petőfi-élményben leli magyarázatát az a különös tény, hogy Arany elméletében jobban kihangsúlyozza a nagy költői lángelme előzményeit, föllépésének előkészítését, mint utókorát és hatását a későbbi nemzedékekre. Persze úgy kívánja, hogy ezek a másodrendű tehetségek a tanulmány komoly iskoláját járják végig, ha viszonylag önállóak akarnak lenni — ennek kifejtése azonban nem tartozik jelen problémakörünkbe.

Fordítsuk most figyelmünket a történelmi helyzetből adódó egyik leglényegesebb kérdésre: mit jelentett Arany számára Petőfi mint esztétikai probléma. Forradalmi újszerűsége műveinek esztétikumában is megnyilatkozik — hogyan viszonyul ehhez Arany, hogyan próbálja továbbfejlesztve feldolgozni. Erre a nagy horderejű találkozásra két tényező üti rá bélyegét. Először is: Petőfi az egyszerűség, a magától értetődő homogeneitás látszatával robban be irodalmi életünkbe. Ez a naiv egyértelműség azonban csak látszat; legfeljebb a pályakezdő ifjanc Petőfit fogadhatjuk el ilyen gyanánt. Ahogy érik és kiforrja magát, egyre komplexebb jelenséggé válik, de összetettségét nem könnyen tárja föl. Másfelől a találkozás kongeniális, de közös nevezőre teljesen mégsem hozható partnerek között megy végbe, ugyanúgy, mint emberi vonalon. Hogy miben volt rokona Arany Petőfinek — és miben ütött el tőle, arról avatott irodalmáraink elég sokat írtak már, nem szükséges megismételni. Témánk szempontjából az a fontos, hogy nem átvételről, pláne nem elutasításról van szó, hanem konvergenciáról, asszimilációról és főként tudatosításról, a maga esztétikai ideáljaival való összehangolásról: a már jelzett konszolidációs, klasszicizáló folyamat egyik vonaláról.

Kiindulásképp érintenünk kell, éppen az összetettség okán Petőfi romantizmusának problémáját. Hazai irodalomtudományunk inkább népiesnek és realistának vallja, külföldi irodalmárok kétely nélkül jelentik ki őt tipikusan romantikusnak. Csakugyan, ő maga a Tizeket „magyar romantikai iskolá”-nak akarta neveztetni; kiadatlan előszavában olyan vonásokat rajzol önarcképéhez, amelyek a romantika égővébe esnek. Arról beszél, hogy benne „szagatottság” van, élete a szenvedések és szenvedélyek csataterén folyt le: „asztán e szagatottság nem is egészen az én hibám, hanem a századé”. Mindez élenken emlékeztet az évtized fiatal „tépett lelkei”-nek romantikus magatartására. Tisztelte kora nagy európai romantikusait; Fekete Sándor elemezte ki, hogy színész korában az évtized harmadrangú romantikájának levegőjét szívta magába; ha objektív műnemben próbálkozik, cselekményinvencióját is ez a silány szubliteratúra látja el motívumokkal. Emberi jellemének és esztétikai ideáljainak romantikus vonásait, mintegy alapszintjét az utólagos történelmi szemlélet sem tagadhatja le.

Romantikus színezetű a föltétlen azonosulás érzelmeivel, a szenvedélyeinck való átadottság, és a költői képzelet kultusza, a hajlam az egzaltációra. Romantikus a korlátok nem tűrése, a filiszter- és hivataellenesség. Van romantikus elem közösségélményében is: vonzódása az elemi, közeli, organikus közösségek iránt: barátkozó, családias, kultuszt űz szülőföldjéből. De ezt már átfedi nála a politikai profilú közösségtudat: amikor népről, nemzetről, társadalmi osztályokról beszél, már hatalmi kategóriákban gondolkodik. Olyan egyéni képződmény ő, akinek hovatarozását nem lehet merev kategóriákkal elintézni. Vajon el tudjuk-e dönteni: saját lelkivilágának, élményeinek gáttalan föltárása rokonítható-e a romantikus költészet

vallomás-jellegével? Hajlama az egzaltációra, hyperthymiás alkata egyet jelent-e a romantikus entuziazmussal, könnyen fölgerjedő alkotóerejében mennyi része van a tipikus romantikus ihletettségnek? Hamar emelkedik az érzelmi élet magasabb, dinamikusabb szintjeire; a természetélvezés néma gyönyöre révületbe ejti; szerelmi élménye a menny hetedik szférájába emeli.

Csakhogy ugyanígy dokumentálhatók egyéniségének azok az elemei is, amelyek a romantika túlhaladásának irányvonalába esnek. Valóságérzéke egyáltalán nem romantikus: az obskurus ösztönök, a megsejtések, a mágikus-mitikus transzcendencia, az álom- és látomáselemek nincsenek meg benne. Erős, noha eszmeileg színezett empirikus látás uralkodik szemléletében; természetélménye is egészen az apró helyi elemekig empirikus, csupán a szabadság és korlátlanlanság érzületének beszövése révén kap enyhe romantikus színezetet. Egész lelkivilágából hiányzik a vonzódás az archaikum iránt, az ősiség, az eredet kultusza; a lovagvilág iránti vonzódása nem válik középkor-kultusszá; inkább jellemideált lát a lovagi hősökben. Világképéből hiányzik a romantikára oly jellemző egzotikum, térben és időben is; a kozmikus távlatok csak olykor villannak föl.

Ami közelebből az esztétikumot illeti: még észrevehető a romantikus alap, amelyet a modernebb, realiztikusabb áramlatok átszíneznek. A legfőbb norma az egyediség és eredetiség: a költészet magától értetődően teremtés és nem utánzás — a teremtő képzelet munkája. Romantikus a gyökere az objektív műnemek: a verses epika és a dráma átlírizálásának is: a romantika eleve lírai hajlamú. Mihelyt aztán az esztétikai minőségeket és a formát vesszük szemügyre, megint felötlök a romantikus esztétikum intenzív túlhaladása. Szemlélete inkább plasztikus, mint festői, nem keveri tarka csokor módjára a hatásokat; nagyobb műveit is a realizmusra jellemző egységes tónus hatja át. Hiányzanak a jellegzetes romantikus minőségek: a pompa, a pátoasz, a nyelv stílromantikus föllengzése. Általában nem vonzódik az elidegenítő hatások: a torz, a groteszk, a rút, a diszharmónikus iránt. Ösztönösen idegen tőle a romantikára oly jellemző lazítás, a belső forma gyöngesége. Petőfi mint esztétikum többarcú jelenség tehát, s különös varázsát talán éppen az adja, hogy realiztikus-népies tónusán átizzik még a romantika lobogása. Az összetettséget egy rendkívül dinamikus és szubjektív egyéniség hordozza a maga értéktudatával és kételyt nem ismerő hivatástudatával, — és elemi erővel sugározta egész környezetére a maga költészet-ideálját. A kortársak számára volt ebben a sugárzásban valami kockázatosan egyoldalú, amit csak az utólagos történeti eszmélkedés tud szétválasztani, az összképnek, az ősforrásnak bizonyos impulzusai primér módon, elemi, szinte zsarnoki erővel törtek elő, vitathatatlanoknak érződtek, — s a kortársak, de még az utódok közül is kevesen fogták fel, hogy ezeket a primér impulzusokat bizonyos szintén lényeges, de az összhatásban szekundér energiák kísérik. Petőfi esztétikumában vannak tüntetően az előtérbe nyomuló elemek, — de aki csak ezekre reagál, és nem figyel a jelentős, de lappangva ható szekundér energiákra, az nem fogja fel a teljes Petőfit.

Mi az tehát, amit Petőfi költészete különösen a kortársak és közvetlen követők szemében, elemi, magával ragadó erővel sugárzott? Ami még ma is megcsapja az embert? Nehéz itt rangsort tenni, és egyáltalán ebben a komplex jelenségben az egyes résztereket külön választani. Legelsőnek mégis az addig nem tapasztalt spontaneitást, a költői alkotásfolyamat magától értetődő természetességét említem meg: „Vágtam egy verset”, „én csak úgy kőpöm a verseket” — mondja magáról Petőfi, és a megbűvölő elem elsősorban ebben a könnyűségben, a teremtés szuverén biztosságában leledzik. Társul ehhez, megint csak a primér sodrás szintjén, az abszolút élményszerűség és őszinteség; mintha a költéshez nem kellene más, mint élmény és megint csak élmény, csak igyekezzünk mozgalmasan, zajosan, vígan élni, ezeknek a élményeknek a kivallása, önmagunk affektív mozgalmainak föltárása már az anyanyelv vagy gyermekcsevegés természetességével következik. Növeli az impulzív erőt a közlésnek, az önkítáruközösnek közérthetően alacsony szintje, az alacsony itt ontológiai értelemben véve. A világozság démoniájának nevezhetném ezt: költő és olvasó vagy daloló a magyar élet, a

nyilvánosság mindennapi szintjén lép kapcsolatba egymással; jele ennek a nyelvi szint köznapisága. Az empirikus életanyag is mindenkié, mindenki számára hozzáférhetőnek érzik. Olyan, mintha ebben a költészetben az életanyagnak nem volna szüksége a stilizálásra, anélkül is poétikussá tudna lenni. Irodalomtudományunk mai stádiumában nem kell hangsúlyozni, hogy a műalkotás strukturált valami, kiütközöbbs és rejtettebb viszonyítások hálózata szövi át: aki az első sodrás ámulatában él, az a benyomása — s ezt különösen a dalköltő Petőfi sugalmazza —, hogy egy Petőfi-vers elemien egyszerű, minimális játékos viszonyításokból áll össze (*Befordultam a konyhába . . .*). Mivel „népies” költészetről van szó, mindenki közös javáról, olyan, mintha csak azokra a műfajokra volna szükség, amelyek nem bírnak el, nem is akarnak hordozni súlyosabb gondolati terhet; az egzisztenciális mélység iránti igény látszólag csökkent. Természetesen megkapó hatása lehetett annak idején annak a körülménynek is, hogy az esztétikai hatások köre — inkább ez is persze lefelé — kibővült, a naiv, egyszerű szépségek felé. Különösen pedig a jellegzetes magyar és alföldi-természeti-táji szimbolika, kép- és kelléktár kelthette fel az otthonosság varázsát. Mindezek az impulzusok a tegélenkebek a fejlődés első, még a *Felhők* előtti szakaszában, de ráütik bélyegüket a köztudatban az 1846 nyarával kezdődő új periódusra is, noha az már fejlődést jelent más ideálok felé.

Ezek a primér impulzusok teremtették közönséget Petőfi számára, a magyar viszonyokhoz képest példátlan arányban, és ezek nyomán burjánzott fel 49 után a Petőfi-utánzók hada. Arra most nem térnék ki tüzetesebben: mi az, ami ebből a Petőfi-képből Aranyra is áll, s mi az, amiben ő mint költő egészen más típust jelent. A szakirodalom, különösen a régebbi, Gyulai nyomán haladó, éppen eléggé kiemelte ezeket a jellegzetességeket. A spontaneitásnak például nála is van helye és szerepe; az első ihletés befolyásolja alkotásmódját, de nem mindig viszi diadalra. Élmény és kifejezés közé olykor nagy távolság ékelődik; önmagát nem tárja föl könnyen, és alakító, strukturáló hajlama korán uralomra jut, mintegy egész költészetének alapelve gyanánt. No de most nem ez foglalkoztat bennünket. Ha azt nézzük: milyen tendencia uralkodik abban a folyamatban, ahogy Arany a Petőfi-élményt a maga irodalomszemléletébe, esztétikai-poétikai rendszerébe beilleszti: szembetűnő, hogy ő maga — vele együtt Gyulai is, akinek a szakirodalomban első Petőfi-képe Aranyt befolyásolja — azt tekinti az adott irodalmi helyzetben üdvösnek, az epigonok elleni harc időszzerű fegyverének és a maga „nemzeti irodalma” kialakításában előremozdító erőnek, ha Petőfi költői jellemképében nem ezeket a nyilvánvaló és általános impulzusokat hangsúlyozza, hanem megkeresi és méltó jogaikhoz juttatja Petőfi költő-jellemének azokat a vonásait, amelyek a kortársak előtt alig voltak nyilvánvalóak, noha az összképet jelentősen formálják. Ezek azok a bizonyos szekundér energiák; fontosságukat növeli az, hogy éppen rajtuk keresztül fedezi fel Arany Petőfiben a maga költészetideáljának rokonát, ez az a szint, ahol mint költők a személyes együttélés varázsának elmúta után is találkozhatnak. Természetes, hogy Arany nál ez a folyamat harc közben, bírálat során zajlik le. Az epigonok és a közönség Petőfi primér impulzusainak varázsa alá kerülnek, ahogy Aranyék érzik; a fejlődést viszont az viszi előbbre, ha a szekundér energiákat is engedjük hatni. Újból óvást kell tennem: nem Petőfi megtagadásáról van itt szó, hanem annak elhárításáról, hogy öröksége lesüllyedjen, hogy utánzása gátja legyen a továbbfejlődésnek. Vegyük sorba Arany óvásait:

a) Az epigonok a spontaneitásban, a rögtönző jellegben akarják Petőfit követni; a Zandirhám-bírálatban Arany így olvas a fejükre: „Volt idő, mikor ifjaink nemes hévvel, kitartó buzgalommal készültek az írói pályára; óvatos szemmel néztek körül a költészet tág mezején, s amely ösvény leginkább vonzotta hajlamukat, vagy géniusok irányánál fogva legbiztosabb haladást ígért a süker felé, azon indultak el . . . Most a fiatal ember nem akar egyéb lenni, csak (1) Petőfi” . . .; ma „minden tehetség (és tehetetlenség) lírai koszorúkat után kapkod”, így egyébként „az alkotó költészet fáradalmas előkészületei, hosszú tanulmány kétes sikerért, komoly törekvés messze célja mindenkit visszariasztanak . . .”. „Vágni egy verset, Petőfinek volt kedves szavajárása (tudott is hozzá): ti sem tesztek különben: vágtok egy verset, ha

éppen kedvetek csosszan." E naturalista spontaneitás helyébe kell lépnie az érlelő, fáradtságos alkotásnak. Arany e sorokat az 50-es évek végén s a 60-as évek elején vetette papírra; már előbb Gyulai is igyekezett Petőfi megbűvölően spontán alkotásmódja mögé nézni: „Azon könnyű versek nem éppen olyan fáradtság nélkül pattantak ki fejből, mint a nyomán induló lángész-csapat hiszi. Igaz, ő nem faragta verseit, soha sem javított rajtok, de küzdött, vívott benne az eszme, s nemegyszer fekdűt le szülési kínok közt, s álmolta meg reggelre költeményét.” „Dalai annyira magyarok, természetesek és könnyedek voltak, hogy minden ember azt hívé: ilyen könnyű írni, ez nem is művészet. De utánczó leginkább megmutatták, hogy Petőfi öntudatosan vagy öntudatlanul — egyre megy — mennyire művész.” A vers könnyűsége egyáltalán nem jár együtt az alkotás rögtönzésszerűségével. Gyulai éppen azt emeli ki, hogy a teremtés gyötrelmei alól a nagy tehetség sincs felszabadítva, — velejár az kisebb vagy nagyobb fokon magával a művészettel. Arany ehhez egy másfajta, de rokon intő példát csatol hozzá: az alkotást előkészítő, olykor hosszú, fáradtságos „tanulmány”, tehát a világirodalom nagy példaképein való művelődés fontosságát. Együtt jár tehát az előkészület fáradalma és az alkotásfolyamat vajúdjó nehézsége.

b) Nemcsak azt kell megmutatni, hogy a spontaneitás mögött is ott van Petőfiben az alkotás fáradalma-gondja, ha nem is gyötrelmes kínlódása, — hanem még inkább azt: ebben a spontaneitásban mennyi művészet van, a látszólag igénytelen alkotások jórésze művészileg bonyolult képlet. Közvetve vagy közvetlenül ilyen intelmek vehetők ki Arany most idézendő nyilatkozataiból; az eredetit kénytelen vagyok kihagyásokkal, erősen rövidítve adni: *A magyar népdal az irodalomban* című tanulmányban a nép született formateremtő készségéről esik szó: „Nagyon megfoghatom, ha egy oly költő is, ki a magyar dalt, éppen a benső idom tekintetében, oly magasra emelte, mint Petőfi, miképp többször hallám nyilatkozni, nagy részt od'adott volna költeményeiből, csak hogy eredeti népdalaink szebbjeinek ő lehetne a szerzője.” Így kezd a másik, igen hosszú fejtegetést a Szász Károly-bírálatban: „Látom én a törekvést fiatalabb költész etünkben, Petőfi nyomdokán, felfogni mintegy a lelket, az illanó finom párát, . . . de azonkívül keveset törődni a részek kidolgozásával, a fokozatos emelkedéssel szakról-szakra, a költői nyelv dísze s erélyével, a mondat- és szófűzés szabátosságával . . .” Arany így kétfelé vág, ahogy a folytatásból kiderül: ha a költő lemondott a hatás külső kellékeiről, „bensőleg annál teljesebb legyen” — a tartalom, a gondolat, az érzés legyen „erős”; mindent eldobnak a tartalomért, s e tartalom utóvégre semmi. „Am követnétek a Heine, a Petőfi pongyolaságát, csak adnátok Petőfi és Heine-tartalmat hozzá! De mit mondok: e két lángelme pongyolasága relatív” — nemcsak a tartalom erélye hat náluk, hanem egyszersmind a belforma teljessége, a nyelv és kifejezés egyéb értékei, amelyek könnyen feledtetik a legkülsőbb technikában itt-ott felbukkanó szabálytalanságot. „Különösen Petőfitől nem érdemes volna-e eltanulni azt a kis mesterséget, hogy ő sorról sorra, versszakról versszakra halmozza a legragyogóbb képes gondolatokat, hogy az utolsóval, mely ragyogóbb mindeniknél, s mely az egész költemény alapgondolatja, betetőzze? Ő minden költeményben egy egész koszorút ad . . .” Mindez teljesen egybevág Arany esztétikájának alaptételével: A szép az idomban, az idom által kifejezett eszme — s az, ha egy alkotásban a „benső idom” teljességét veszi észre, a legnagyobb dicséret tőle. E tanulmánytöredékben elég szarkasztikus hasonlatokkal itéli el főként a korabeli epigon líra hétköznapiaságát és tartalmatlanságát. Korábban, nyilvánvalóan az itt vázolt gondolatkörben maradvna némi fölmentést is tud adni ennek a nemzedéknek: az előző század népszerűihez képest haladást lát náluk éppen az „idom” tekintetében: „Ha a mai poétáskodást egész tömegében nézzük: egy nevezetes mozzanata tűnik szembe a haladásnak. Ritka ma már a kezdő, kinek sejtelve ne volna, hogy midőn verset ír, nemcsak hosszabb-rövidebb sorokat szed rímbe, hanem dalt képez, melynek bizonyos menete, hangja, formája van . . . Annyira hát már volnánk, hogy e katexochén lírai forma iránt van érzékünk. És ez főleg Petőfi érdeme . . . senki oly határozott, oly szembeszökő típusban nem képezte ki a magyar dalformát mint ő.” Korábban, az asszonánc-tanulmányban

erősen elítéli a jelesebbek hibáit tökéletlenül majmoló hetykeséget, „mely pongyolaságában genie erőlködik lenni”. Gyulai, alighanem Aranynak is bátorítást adva ugyancsak az erős formai oldalt emeli ki Petőfi költészetében: „vádolni kezdék, hogy elhagyogatja a formát, verselése szabálytalan . . . Ha a forma alatt nemcsak a technikát értjük, minthogy úgy is van, hanem a felfogás és kivitel egységét, tehát a stíl szabatosságát: Petőfi etekintetben igen erős. Dalai egyöntetűek s nem látszanak rajta a habozás, toldozás, veríték nyomai. Mintha gondolatai együtt születnének a formával . . .” Gyulai érzi a primér impulzust — és a mögötte rejlő formáló energiát is.

c) Arany figyelmeztet rá, hogy a spontaneitás mögött ott van az alkotás fáradsága és az az önképzési, előkészületi stádium, amelyet „tanulmány”-nak szokott nevezni. Az iskolai irodalomtörténet idevágó passzusát idézem: „Azonban tévedne, ki azt hinné, hogy ő szellemét nem művelte a legnagyobb szorgalommal. Éjjel-nappal írt, olvasott, jegyzett; saját igyekezete által magáévá tette a német, francia s angol nyelveket, hogy az ezen írt remekműveket olvashassa.” Hadd toldom meg ezt Gyulai szavaival: „Általában a német, francia és angol irodalomban nagy jártassága volt. Sokan még ma is azt tartják róla, hogy egyedül a természet fia volt minden tanulmány nélkül. Igaz, ő nem bírt úgynevezett tudományos műveltséggel, de megvala azon kiképzettsége, mely lírai költőt nagyvá tehet.” Ezután — amit azóta már behatóbban ismerünk — szemlét tart Petőfi olvasmányain, kedves költőin. „Azonban ő tanulmányait mindig fölemésztette, s mint minden nagy költő bámulatosan dolgozott föl minden idegen elemet.” Idekapcsolódik Arany figyelemreméltó követelménye: a költészethez nem elég a pusztá hajlam, s nem is ez egyedül a döntő. „Kétlem, hogy a költői tehetség bizonyos korban mind lírikusnak, egy határozott iránnyal, másban mind epikusnak teremne. A hajlam többnyire stúdiumaink szerint irányul . . .” S a kor egyhangú líraiságának egyik oka: „nem nagy ismeretség a minden korok és nemzetek jeleseivel; ennél fogva hiánya ama gyakorlott ízlésnek, mely a szépet minden alakban élvezhetővé teszi”. A „stúdium” ráépítése a „hajlam”-ra igen beszédes módja a Petőfi-recepciónak. — A Bulcsu-bírálatból, megint Petőfi varázsáról szólva: „De sok törekvés, sok tanulmánya a kül- és belföld remekíróinak kell még ahhoz, hogy az egyéni fejlődés szabadságát e szellem magábaszívó (absorbáló) hatalma ellen biztossítsuk. Pedig ezt tennünk kell, mert az ő útján csak mögötte kullogó, messzemaradt pályafutók dicsősége vár.” Íme, az elsődleges impulzusok hatásának fejtegetése visszakanyarodik Arany esztétikájában a lángelme problematikájához.

A nyilatkozatokból összefoglalva azt tartom jellemzőnek: a Petőfi-képből hogyan erősítik fel azokat a vonásokat, amelyek az új esztétika és az új költészetideál irányába esnek. Persze, ahogy az előbb is mondtam, Petőfi példája jelen van Arany előtt akkor is, ha nem mondja ki a nevét, és természetes, hogy benne a saját esztétikai ideáljainak előzményét és igazolását látja, a továbbfejlődésnek azt a ritka esetét, amikor egy lángelme kezdeményei, amelyek Arany szerint elvben folytathatatlanok, mégis folytatódnak olyan módon, hogy egy másik lángelme költészetideáljának kibontakozását segítik elő. Az áttemelés a maga modelljébe éppen alapfogalmaiban észlelhető — vegyük tehát sorra Arany esztétikájának alapfogalmait. Hogyan halványodnak el, hogyan korrigálódnak szükségképpen Petőfi primér impulzusai!

Ha az ember e két nagy költőnket egymás mellett és korukba állítva tüzetesen tanulmányozza, kísértésbe esik azt hinni, hogy Arany esztétikai nézetei teljesen a Petőfi-utánczóknak elleni harcban, az igazi Petőfi sugalmát követve alakultak ki. Ez így természetesen túlzás; teoretikus-szakirodalmi forrásokat is ki tudunk mutatni, legfőképpen pedig Arany saját költői célkitűzésén alapuló eszmélkedéseire utalhatunk; a Petőfi-inspiráció mégis tagadhatatlan; olykor szinte követni tudjuk a folyamatot, ahogy az ösztönös megsejtésből Arany kezében tudatosan kimondott norma válik. A tendencia is egyirányú: a szekundér energiák hangsúlyozásával klasszicizálni azt az esztétikai stádiumot, amelyet Petőfi költészete jelentett. Arany az egyoldalú Petőfi-élmények ellen hadakozik, és a maga teljesebb élményével támasztja alá esztétikai nézeteit. Nem Petőfi esztétikáját adja, hanem a magáét, de ez úgy viszonylik

a Petőfiéhez, mint a kidolgozott festmény a sejtető vázlatához. Mellőzve most a részletelemzéseket, néhány globális utalás is eligazít bennünket. Petőfi költészete látszólag tiszta empirizmus, a kor szavával élve: „reál” -- ki kell emelni, hogy az eszményítés elve nélkül a legrealisztikusabb költői szemlélet sem lehet meg. Minden költészet eszményít, még a népköltészet is; „minden igaz költészet ideál; az, ami reálnak mondatik, kivülesik a költészet határán”. Így társul az abszolút élményszerűség elvéhez a stilizálás elismerése, s az „idom”, a belső forma, az alakítás megkövetelése. Az „eszme” ismételt hangsúlyozása, annak kimutatása, hogy egy látszólag „frivol” versben is feltalálni az eszmét — arra céloz, hogy az igazi költészetnek egzisztenciális értelemben is teherbírónak kell lennie. Hadd iktatok most ide néhány idézetet: A *Széptani jegyzetek*ben: „Minden költeményben általános kellék és elengedhetetlen feltétel az egység. Lantos műben [lírai versben] az egység abban áll, hogy ott minden egy érzelmenek, egy főeszmének rendeltetik alá, mely az egésznek mintegy magvát képezi” — s a példa jellemző módon egy Petőfi-vers: *A Dunán*. Petőfi Aranynak esztétikai és verstani írásaiban is gyakori példátára. Ismeretes, hogy Arany nemcsak a mások példáján, és nemcsak elvi rendszerezés formájában, hanem önjellemzőként is megfogalmazta egyszer saját esztétikájának legfőbb elvét. Levele Csengerynek 1856. jún. 23. „Jóformán ismerem a helyet, mit hazai költőink közt elfoglalok. . . . Az én érdemem ama — félig sikerült — törekvés: formát és tárgyat összhangzásba hozni: egészet alkotni. E tekintetben tudom, hogy áll régibb költészetünk; tudom, hogy én itt még a kezdők, úttörők közt állok. . . .” Biztosra lehet venni, hogy amikor úttörőket említ, Petőfire gondol — akit ő maga is egy már idézett nyilatkozatában formateremtőként említ. Az összekötő láncszem Gyulai véleménye lehetett: ő már kiemeli Petőfi „élénk műérzékét”; az előbb idézett jellemzést így folytatja: „Mintha gondolatai együtt születnének a formával, s azon érzést, mi szívében lángol, csak így lehetne elmondani. Találunk-e Petőfi népdalaiban csak egy sort is, mi fölösleges volna? . . . Zavarja-e valami a hangulat egységét?” Megint az említett viszonyulás alakul ki: ami Petőfinél ösztönösen, magától megterem, s amit produkciójának zöme igazol — Aranyban és Gyulaiban tudatosan kimondott esztétikai célkitűzéssé válik. Hogy úgy mondjam: azok a szálak, amelyek Arany irodalom-szemléletét és esztétikáját Petőfi életművéhez fűzik, nem mindig láthatóak; Petőfi ritkán tesz ilyes elvi kijelentéseket, Arany pedig a maga nézeteinek kialakításakor ritkán hivatkozik Petőfire. Azt hiszem, mégis el kell fogadnunk, hogy ezeknek a nézeteknek, értékeléseknek, normáknak jelentős része Petőfiből kiindult impulzust hordoz, s ez impulzus nélkül ilyen határozott körvonalat nem öltött volna. Hadd hivatkozzam utolsóként egy, úgy vélem, elég beszédes példára. Arany, éppen Petőfi árnyékában, elég szkeptikusan nyilatkozott saját lírikusi tehetségéről: az ő kezében elvész a finomabb ujjakra teremtett líra; hajlama és ösztöne ellenére lett lírikus. Csengerynek valósággal mentegetőzik: „Az én lírámmal, magam is úgy érzem, oly zordon! nincs abban az ifjúság heve, a leglíraibb érzemény, a szerelem hiányzik abból. . . . nem akadok fel a Hölgyfutár bírálatán, mely azt mondja, hogy verseim olvasásához igen-igen józan elme, a lehetőségig higgadt kedély kívántatik.” Bizony ez nem Petőfi; mintha egészen más égőv alatt járnánk. De már a következő mondatban ott van az áruló jel: „nem akarok több érzelmet fejezni ki, mint van, s fő gondom az, hogy éppen annyit, se többet, se kevesebbet fejezzek ki”. Ez már Petőfi líra-ideálja, amelynek legfőbb normája az érzelem belső igazsága. Az ő részéről megint nincs szükség külön bizonyításra; utalni lehet mindarra, amit versei és mindenfajta megnyilatkozásai őszinteségéről többször is kihangsúlyoz, s amit hirdet számos önarckép-szerű versében. Arany mindezt tudatosan meg is fogalmazza. *Széptani jegyzetei* szerint: „A lantos költemények mindnyájan alanyiak, mert a felindult költői kebelből buzognak elő, s annak érzelmeit tükrözik vissza. Minél igazabb az érzelem, annál hatályosabb lesz a költemény; ellenben a hazug, csinált érzelme minden külső ékességük dacára elárulják magukat.” Buzgó tanítványát, Tisza Domokost egyszer azért rója meg, mert hamis hangot fogott: „Miután a líra érzésen alapul, mindannyiszor sért, valahányszor észrevesszük, hogy ez érzés nem igaz, nem szívből jó, hanem komédia. Innen van, hogy az érzelem *igazsága* egy Himfy

vagy Petőfiben például, oly helyen is meghat, hol semmi, de semmi külícicoma nem díszíti a költeményt; ellenben Pájer Antal hideg, bár azt mondja, hogy egyetlen könnycseppje kioltaná a Vezuvot." A „cicoma” elleni nyilatkozatban is benne van Arany líra-ideálja; másutt is szól éppen Petőfivel kapcsolatban róla. Szaktudományunk már kimutatta, hogy Arany lírája a fejlődés rendjében egy Petőfi utáni, az ő lírai módszerét továbbépítő stádiumot jelent, különösen az ötvenes években; a spontán élményi líra átfejlődik a művesebb, alakított kifejezés irányába. Voltaképpen az történik, amit a filozófia megszüntetve—megőrzésnek nevez. Az alakítás, a művesség tendenciái már az érett Petőfi lírai verseiben is felbukkannak; Arany saját egyéni, strukturáló hajlamát is követve, magábaveszi ezeket a formáló tendenciákat, és az alakított, közvetve élménykifejező líra néhány remekét alkotja meg; a rokonság nyilvánvaló, ha az *Őszel* című méltán magasztalt műalkotástól visszafelé nyomozunk az olyan egyedi Petőfi-alkotásig, mint a *Beszél a fákkal a bús őszi szél*. Persze az alakítás princípiuma kevéssé jut szóhoz, mihelyt Petőfi átvált az agitatív forradalmi hangnemre — Aranytól meg a Bach-korszak légköre és az élmények átszűrésének igénye éppen ennek az elvnek az erősítését követeli meg. De a belső igazság vonalán Petőfi emlékét őrzi. Ahogy Petőfi spontán lírájából Arany alakított lírája kifejlik, — körülbelül úgy állnak össze tudatos esztétikai normákká és elvekké azok a tendenciák, amelyeknek csirája, ősztönös érvénye Petőfi költészetében megfigyelhető.

A két nagy költő közötti viszonyt a költészet és irodalomszemlélet terén egy alapvető helyzet határozza meg. Petőfivel, ahogy a róla alkotott hasonlatok szemléletesen kifejezik, egy géniusz vonult át a magyar költészet égboltja alatt. A géniuszok szerepéhez hozzátartozik az is, hogy nem lehet őket letagadni vagy megkerülni — utánuk nem lehet úgy élni, érezni, költeni, mint ahogy előttük szokásban volt. Életükben és halálukban olyan impulzusok áradnak belőlük, amelyek egész nemzedékek eszméletét és magatartását képesek átfórnálni. „Most mintha üstökös csapna szűk lakomba, éget és világít lelkemben leveled” — így fogadja Arany Petőfi bemutatkozását. Különös, ritka fordulata a sorsnak, hogy a géniusznak társként egy másik géniuszt adott, aki az örökséget magába tudta olvasztani, és tovább is vitte a fejlődés áramában. Senki oly közelről nem élte át Petőfit, mint Arany — a költészetéből áradó impulzusok méltó befogadására nálánál senki jobban nem lehetett képes. És irodalomszemléletében, esztétikájában ha akarta se tudta volna Petőfit megkerülni — eszmélkedni ő is a Petőfi-teremtette új helyzetben kezdett. Ennek az eszmélkedésnek sarkalatos pontjaira óhajtottam előadásomban rámutatni.

L'INFLUENCE DE PETŐFI SUR LA CONCEPTION LITTÉRAIRE DE JÁNOS ARANY

L'amitié de Petőfi et d'Arany durait à peu près deux années et demie, depuis l'hiver de 1847 jusqu'à l'été de 1849; l'oeuvre poétique de Petőfi s'est terminé par la mort et il a passé à la postérité de la vie littéraire hongroise. L'apparition du grand poète révolutionnaire signifiait une nouveauté révolutionnaire dans la poésie hongroise aussi, elle démolissait des traditions et annullait des normes esthétiques. Les générations de poètes postérieures cherchaient à traiter cet héritage de manières diverses et quelquefois opposées; on peut considérer comme ligne principale de la tradition de Petőfi le processus qui suit ses conquêtes à un degré plus mûr et classicisant. C'était János Arany, son ami congénial qui était le plus apte à mettre en marche ce processus: il ne se contente pas de recevoir des impulsions en tant que poète, mais comme historien de littérature et esthéticien, il essaie à intégrer l'influence de Petőfi dans sa synthèse d'histoire littéraire, dans sa conception littéraire et dans son système d'esthétique. Son premier soin consiste à insérer ce rendement poétique nouveau dans la ligne séculaire de l'évolution de la littérature hongroise, à chercher des prédécesseurs pour lui. C'est en lui qu'il voit la justification de sa conception d'évolution selon laquelle la poésie nationale doit se développer et se renouveler par suite du contact du classicisme et du romantisme hongrois de niveau européen avec la poésie populaire de la patrie. Arany tient compte du fait aussi que le génie poétique ne peut pas avoir de continuateurs, mais des imitateurs tout au plus; dans ses critiques, il essaie d'éduquer les poètes des années 1850, dont l'originalité s'est perdue dans l'imitation de Petőfi, afin qu'ils veuillent quitter en suivant des voies nouvelles, le cercle magique de ce génie. Il tient compte de Petőfi comme d'un problème esthétique aussi. Son oeuvre exerçait son influence sur ses contemporains et sur les continuateurs immédiats surtout par sa spontanéité, son naturel et son individualité sans limite; mais Arany attire leur attention au fait que le portrait de Petőfi implique aussi le grand artiste qui avait un instinct fort et naturel pour la forme; qui développait incessamment son talent et étudiait les grands de la littérature mondiale. En somme: Arany, tout en acceptant l'esthétique de Petőfi, la développe dans l'esprit de ses propres idéaux classicisants.

FÜST MILÁN: A FELESÉGEM TÖRTÉNETE

„Végsősoron csupán kétféle felfogás és benső tartás létezik: az esztétikai és a moralista . . .”¹

1. *Avantgard és esztétizmus. Füst Milán művészi attitűdjének kérdései*

Három évtized telt el megjelenése óta, — de úgy látszik, még mindig kevés idő ahhoz, hogy a magyar irodalom Füst Milán nagyregényét, *A feleségem történetét*, jelentőségéhez és művészi rangjához méltón birtokba vegye. A mulasztás — amely egyébként az egész Füst-életmű körül meglevő értékelésbeli bizonytalanság úgyszólván természetes következménye is — aligha menthető, mégis sok szempontból érthető. Összefügg Füst művészetének nagyságával, bonyolultságával csakúgy, mint belső, sokszor csüggesztő ellentmondásosságával. S összefügg — hihetőleg — azzal a felszínes, de Füst életművét kezdettől makacsul kísérő, első számú kritikai evidenciájává szilárduló felfogással, ami e művészet megkülönböztető legfőbb jellegzetességét kizárólag „magányosságában”, „rokontalan voltában” látva, egyoldalúan a magyar irodalom fő sodrától eltérő vonásait kereste csupán. Füst Milán tényleges helye szadunk magyar irodalmában: máig nyílt és megoldatlan.

A feleségem története a pálya egésze szempontjából is kulcsmű, összefoglaló, szintézisigényű alkotás. Eszmei önvallomás, önarckép is; a regény témája voltaképpen önmaga, a művész életérzésének genetikus megragadása, a Füst Milán-i szituáció művészi kivetítése, tárgyiasítása. De jelképes értelmű még az életrajz felől is: — mondhatnánk — eleve rossz csillagzat alatt született. Keletkezése külső körülményei a regény fogadtatását és további sorsát is sokban befolyásolták. 1942 könyvnapjára jelent meg, hét évig tartó szakadatlan munka eredményeként,² amikor Füst Milán írói és emberi elszigeteltsége életében a legnagyobb, s az ország s az irodalom sincs éppen a hollandus kapitány ontologikus töprengéseire hangolt állapotban. Ha Böka László néhány év előtt a *Nyugatban* azt írta Füst *Negyedik Henrik király* c. drámájáról, hogy „ihletésének forrása máig ismeretlen”,³ most a regényről a *Magyar Csillagban* kritikát író Kádár Erzsébet hangja már egyértelműen ingerült, s mint aki pontot tesz egy régóta alaptalan írói legendára: teljes csödként látja a regényt. Störr panaszeit „egy bohóc siránkozásai”-nak tudva, a regényvilágot kimódoltnak, bántóan hamisnak tartva vonja le a sommás következtetést: „S végül a legsúlyosabb, hogy könnyű, kellemes olvasmány. Alig több.”⁴ Lehetett ebben a kritikában sok személyes elfogultság is, de az igazán sztereotip hiba — ami közvetlen valóság-hűséget kér számon egy lényegileg más eszközökkel építkező, parabolikus műtől — később is kísért. S ha a regény 1946-os második, illetve 1957-es harmadik kiadása az író tekintélyének növekedtével is, már egyértelműen kedvező, sőt lelkes és magasztaló fogadtatást is kap — az igazi szembenézés várat magára. 1958-as francia kiadása a Gallimard-nál aztán — úgy tűnik — valóságos nemzetközi sikert arat. Magyar viszonylatban mindenesetre feltűnt: jelentős lapok cikkeznek róla, számos más nyelvre is lefordítják, a szerző 1965-ben még a Nobel-díj-jelöltek listájára is felkerül. Közben ifthon is nemzeti klasszi-

¹ Thomas MANN: Nietzsche filozófiája tapasztalatunk fényében. Vál. tan. I. Bp. 1970. 354.

² FM: *Önvallomás a pálya végén. Kis regények. II.* Bp. 1958. 556.

³ *Nyugat* 1941. I. 172.

⁴ *Magyar Csillag* 1942. II. 113.

kussá válik, csak mintha a szakma bizalmatlansága, közömbössége vagy éppen tanácsstalansága nem oldódna: szakmunkák hivatkozásaiban nem szerepel, kézikönyvekben is csak ha adatszűren indokolt. Mág egyetlen irodalomtörténeti igénnyel írt elemzése van: Bori Imréc.⁵

Bori Füst Milánt egyértelműen avantgard művészként interpretálja. Pályaképének alapvetően problematikus vonása, hogy — figyelmen kívül hagyva az életműnek a magyar századelő más művészi törekvéseivel való megannyi szoros kapcsolatát — végül is az alkotó és a Nyugat-mozgalom teljes szembeállításához vezet. Igaz, Füst Milán művészete számos vonatkozásban — mind világmépi, mind esztétikai értelemben — rokonságba hozható a század avantgard-jelenségeivel. Ha nem is az avantgard esztétikák radikalizmusával, de egyértelműen tagadja a mimézis elvét, és az önálló valóságértelmezés igényével lép fel. Végül is egész művészi világa egyetlen elvont belső lényeg, a művész abszurdizáló világmépiének, lételményének a célzatos, hangsúlyos kifejezésére törekszik, ezért is művészi eszközeinek az expresszivitását fokozza elsősorban. Műveiben — sokszor szélsőségesen, sokszor éppen a hagyományos formák fedezékében — a maga szubjektív világérzését abszolutizálja objektív érvényűvé, azok közé a modern alkotók közé tartozik, akik — mint Franz Kafka is — lelki valóságukból teremtenek szuverén művészi világot, amelyet aztán minden rendelkezésükre álló poétikai eszközzel a mű közegében nőtetnek általánossá, személytelenné. Ezért is a személyes élet vagy megélt történelem külső eseményei alig befolyásolják, a mű döntően saját belső logikája szerint alakul. Füst művészete is a valóság teljes és közvetlen megragadására tör, mégha ez a teljesség szubjektív volta következtében nyilván és óhatatlanul utópisztikus vagy naiv, ha bizonyos redukcióhoz, a valóságkép sajátos beszűkítéséhez vezet is. Teljessége biztosíthatja a művészi illúziót, de valóságértelmezésének radikális tartalmaival szükségképpen túllép a szorosán vett művészi szférán, s közvetlen hatást: „filozófiát”, légkört is hoz.

E tartalmakkal azonban mindvégig felesel egy egyenrangúan hangsúlyos, teoretikusan is nyomatókkal vallott, s szintűgy művészi lényeggé asszimilált esztétatartás.

Másrészt: Füst Milán esztétizmusa korántsem felszínes, maga-mentő viselkedésforma, hanem — mint nála szinte minden lényeges hatás — ontologikusan elmélyített, a lételmény szintjén jelentkezik; voltaképpen annak a schopenhaueri, nietschei eredetű gondolatnak az intenzív megélése, ami szerint az élet csak esztétikai jelenségként igazolható.

S bár Füst Milán jelentkezése első pillanatától eleve eldöntötte és jellegzetes esztéta gesztusokkal az ellenséges világ elleni hiábavaló lázadás, a teljes tehetetlenség gyötrelmes érzését fogalmazza — s ebből fakadóan a minden addigi értékrendszert kikezdő, a világot irracionális hatalommá fordító szkepszis bizonyosságait: attitűdje már ekkor feltételezi a morális ellentpontokat. Igazán csak annak a végletes és aszketikus szubjektív moralitásnak a fényénél értelmezhető, amelyet művészileg pályájának a második korszaka teljesített ki. Annál is inkább, mert azt az agnoszticizmust, amelyből Füstnél világnézetalakító és műteremtő gondolat lesz, genetikus összetevőként megtaláljuk a *Nyugat* úgyszólván minden jelentős írójának a világmépiében. Ha most csak az érett, nagy pályák tanulságaira ügyelünk is: az istenkereső Ady, vagy Babits súlyos gondolati dilemmái, a halottakat faggató Kosztolányi vagy kivált a negativitás abszolút szabadságát reveláló, ironikus Karinthy (s e dilemmákkal a szembenézést váltig halogató vesszőfutása) — a hitetlenség és a hitkeresés közös gyökerű drámáját példázzák. Füst eszmeileg-világnézetileg — úgy tűnik — a homo aestheticus elvét valló Kosztolányihoz kerül a legközelebb, de teljességre törekvő morális alapozottságú racionalizmusa ehosham törődik bele, hogy csak „a lélekben birtokolja a világot”.⁶ S a társadalmi valóságtól elfordulva, végig elvont és keserű töprengésekbe merülten, de kérdésfelvetései igazabban a babitsi vívódó gondolatisággal rokonok: elvetve a nietschei választ, de megtartva a nietschei kiindulást: minden ízében antinomikusnak érzékelte a létet, szembenállónak életet és morált.

⁵ BORI Imre: Az avantgarde apostolai. Újvidék 1971.

⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső: Ábécé. Bp. 1942. 21.

Ő is elmondhatta volna Babitscsal, hogy „Én úgy küzdök az antiintellektualizmus ellen, mint aki magával küszködik”.⁷ Mert roppant szenvedéllyel küzdött az antinómiák feloldásáért, és szenvedélyesen megélte ezt a küzdelmet, s legjobb művei ebből — a circulus vitiosusba került gondolat ihletéséből születtek, s a lehetetlennek hiábavalóan nekifeszülő ember érzelméből teremtettek maradandó esztétikai minőséget.

A relatív világ, az *abszolúttá nőtt viszonylagosság* rémképe ellen oly elszántan küzdő Störr kapitány léterzése (kiteljesítve az érett Füst végletes értelmezésével, radikális felhangjaival) tehát a magyar századelő egyik alapvető gondolati kihívására ad választ a maga módján, végső soron a társadalomban való otthontalanság, a magány és az egyéni szorongás Kelet-Európában különösen is kínzó érzéséből, a polgári értelmiség nagy eszmei válságából, nihil-döbbenetéből teremt sajátos mitológiát. De amint a regény eszmeisége szoros rokonságban van a *Nyugat* első nemzedékének a világképével, ugyanúgy nem elszigetelt jelenség irodalmunkban *A feleségem története* regényépítése sem. Előzményeit, egyes rokon vonásait megtaláljuk Babits, Kosztolányi, Karinthy regénymegoldásaiban, vagy a „ködlovagok” prózatörekvéseiben, a két Cholnoky, Csáth Géza, Lovik, Szomory Dezső munkáiban, amelyek szintén nem annyira a közvetlen társadalmi valóságból építkeztek, mint inkább elvont, „örök emberi” lelki élményeket nöttettek különböző fokozó-sűrítő effektusokkal általánossá. Mindössze — s úgy tűnik: innen Füst Milán regényének igazi társtalansága — prózánknak ez az ága nem tudott jelentős alkotást, s kivált nem remekművet teremteni. Az egyébként terjedelmes Füst epikának is csak egyszer sikerült: ez a meghatározó kivétel *A feleségem története*.

2. A történet

Szemben a modern regény zsugorodó személyiségeivel, cselekményével, Füst Milán nagyregénye — első látásra — szinte hivalkodóan ellentétes utat követ. Hőse a hollandus kapitány hatalmas, igazi „shakespeare-i” személyiség, szabad minden külső kötöttségtől, s az önmegvalósítás minden „klasszikus” lehetőségével rendelkezik. Tetteiben létezik, s maga a regény-cselekmény is már-már barokkosan túlszűfolt, a fővonalat kiterőik, epizódok indázzák körül, de mindig akció akció követ, a regény dinamizmusa szinte a robbanásig felfokozott.

Igaz, már az alcím — *Störr kapitány feljegyzései* — hangsúlyosan jelzi a fikciós keretet, amely a regényforma eredendő nyitottságával szemben mindjárt végleges lezártaságot is társít, azt, hogy Störr egy jóvátehetetlenül elrontott, befejezett élet bizonyosságából idézi föl emlékeit. „De hol van már ez az én hősi korom! Mintha nem is én lettem volna, úgy hallgatom ezt a mesét” (13.)⁸ — megtudjuk, hogy nem is annyira a *mese* lesz fontos a továbbiakban, a kapitány önmaga megváltozásának, balsorsának okaira kíváncsi mindenekelőtt, egy lelki folyamat indítékait keresi, azért néz szembe mégegyszer életével, hogy rájöjjön: hol is követte el a hibát. A regény tehát már legkülső, tapasztalati síkján is a realitás és a gondolat feszültségeiből épül: Störr nemcsak elmondja az életét, hanem ízeire szedi, kijavítja, képzeletében újraéli, „mint egy megvert Isten munkálkodik a magányban, s haragjában teremt egy új világot”. (464.) S ez a hibát kutató szenvedély emberileg nagyon is indokolt, hiszen Störr kapitány önmaga diametrális változását érzékeli: boldogból boldogtalanná lett, a valóságban élőből visszavonhatatlanul magányossá.

A sorsfordító élmény, ami Störr életét egyszer és mindenkorra kizökkenti harmonikus állapotából: rossz házassága, Lizzy, a felesége iránt érzett boldogtalan szerelem. Úgy tűnik: mindennapos feltékenységi históriáról van szó, a kapitányt megcsalja a felesége, de ő — bár

⁷ BABITS Mihály: Az írástudók árulása. Ezüstkör. Bp. 1938. 203.

⁸ A regény szövegéből vett idézetek után a Szépirodalmi Kiadó 1970-es kiadásának a lap-számait közlöm.

egyre nyilvánvalóbbak a maga által is hajszolt és felkutatott terhelő bizonyítékok — nem tud belenyugodni a tényekbe, mert még mindig szereti az asszonyt. Féltékenysége fokozatosan rögeszmévé változik, szerelme pedig végzetes, önpusztító szenvedéllyé, amely tart még akkor is, miután meggyűlölte a nőt, erkölcsileg maga is elzüllött, elvált tőle, s más nőket is megszeretett. Rájön: Lizzy fontosabb lett neki az életénél is, s ahogy vele se élhetett, nélküle sem élhet. Látja elevenen, amikor az már hat éve halott, s — nyilván — keresni fogja immár mindig, amíg csak él. Első jelentésében a regény — mondhatnánk — a szerelemből teremt mítoszt.

Störr és Lizzy szerelme a századvég jellegzetes szerelemfelfogását társítja, nem hiányzik belőle a felszíni, gáláns udvarló játék már-már biedermeieres finomkodása, a romantikus eszményítés sem, de a mélyen rejtélyes, démonikus erő. S mint Füstnél mindig: tragikus, diszharmonikus, a létélmény antinómiái tételeződnek benne. Störr szerelme és gyötrődése akkor kezdődik, amikor először sejlík fel benne az ellentmondás érzelmei és intellektusa között. A történet során Störrnek mind mélyebbről kell önmagával szembenéznie. S mert minden tájékozódó-tapogatózó lépése más helyzetet, új értelmű összefüggést teremt, Störr földérintetlenül relatív világra pillant, végzetesen egyenrangú tények, okok, kapcsolatok és összefüggések soha át nem tekinthető, bonyolult szövevényébe.

Jelképessé, létezése alapkérdéseinek hordozójává válik így ez a szerelmi küzdelem. A hősnék, aki a mindig tovalibbenő szerelem mámoros-kétségbeesett hajszolása közben a könnyű francia feleség helyett már régóta csak önmagával és önmagáért harcol: el kell fogadnia teljes kudarcát. Kivéve, kozmikus magányában joggal érezheti: „... hogy átkozott ember vagyok én, mást ma már alig is tudok elképzelni magamról — akinek nem adatik kielégülése semmiben a világon. Úgy látszik ez a sorsom. Hogy szomszomszoros legyek, amíg élek. És enyhülést semmiben se találjak. És ha csalt, vagy nem csalt, nem mindegy? . . .” (384.) Mégis, összes tapasztalatai ellenpontjaként a halott feleség jelenése érteti meg vele, hogy mégiscsak e nagyformátumú, igaz érzés volt élete érvényes vezérszavára. Igaz, mély szépséggel, Störr ekkor már azt is tudja, hogy sohasem az igazi Lizzyt szerette, hanem azt a képet, ami Lizzyről a lelkében él, hogy e szerelem tehát megvalósíthatatlan. Störr számára tragikumával együtt is *eszmé* lesz, partikularitásán túlmutató.

A történetet a *bolygó hollandiról* szóló monda komor hangjai festik alá. Az elátkozott, mítikus hajós sorsa emblématikusan jelenik meg Störr valóság-nélküliségében, megváltást kereső reménytelen kísérleteiben. De míg a mondabeli végül is eléri az áhított célt, addig Störr szerelme csak a lélekben realizálható, vesszőfutása a külvilág felé a negatív bizonyosság határozott gesztusával zárul: Füst Milán hollandusa végérvényesen kizárja magát a nem kedvére való világrendből.

3. Störr kapitány

Störr nem egyszerűen középponti alak, hanem a regény egyetlen lényeges személyisége is. Az ő életérzéséről szól a könyv, egyénisége, kisugárzása az egész regényvilágot meghatározza; a többi szereplő is csak az ő vonatkozásából érdekes. Nem filozófus vagy bohém művész — mint Füst Milán gondjait ismerve várnánk —, hanem tengerész, egyszerre mitologikus hős és vérbő, minden ízével a realitásban élő ember. A tenger társítja a szabadságot, a végtelen tágasságot, a nyers erőt és egyszerűséget, evilági örömeket, de tengerésznek lenni — amint a kapitány mondja — „álomszerű helyzet” is, „az ilyen embernek például semmije sincs, de nem is igen tudja, mi a tulajdon”. (391.) Ezért Störr is efféle empirikus, egyszersmind nagy képzeletű ember: szeret inni, hatalmas lakomákat csapni, minden nőt megkiván. Szinte gyermekmódon élvezi az életet, szerelmében is játékos „az önkívületig”. (133.) Szemben Füst korábbi hőseivel, a *Nevetők* B. A.-jával, vagy az *Advent* Sir Edwardjával — mindenekelőtt

evilági, boldogságra teremtett figura, aki minden szépségre fogékony, aki bajai ellenére azt is gondolja, hogy „mégiscsak érdemes mű ez a világ”. (444.) Egy felhő mámorba hozza (461.), a népfényes utca látványa ámulatba ejti: „Nincsen rútság — kiáltottam én . . . minden szép . . . a világ gyönyörű”. (127.) S története mélypontján is felbukkan benne „a létezésnek egy sosem-sejtett mélységes és csodás öröme. Ráeszmél arra a csodára, hogy él.” (360.)

S igazán lényeggé azonosultan: amint a jelentés, Störr felismerései a történet előrehalátával mind bizonyosabban a boldogtalanság elvét minősítik, úgy mond mindvégig ellent ennek a forma, a regényépítés, a stílus lebegése, a szerkesztés improvizatív könnyedsége, nagyvonalúsága. Csodák sorozata, folytonos szenzáció is ez az élet, hirdeti tehát a létélmény egyik pólusa, s ez nemcsak kontrasztot teremt, a veszendőség-érzés fájdalmát növeli, s a rejtélyt mélyíti, de éltető forrás is egyben, a maga módján értelmet ad a mindig újrakezdésnek, feljogosít a betelhetetlen kíváncsiságra, belőle táplálkozik Störr törhetetlen életerejé is.

De amilyen árnyalt és végletes a kapitány esztéta-érzékenysége, olyannyira hangsúlyosak és szélsőségesek karakterének intellektuel-moralista tartalmai is. Már-már mániás becsületeségét minden külső jellemzésnél közvetlenebbül, érzékletesen állítja eléink az az eszeveszett nyomozás, amit Störr Lizzy *hűsége* ügyében végez. Nem egyszerűen szerelmével érvel, hanem igazságaival; azt, hogy az asszony nem szereti — el tudná fogadni, de hogy hazudik neki — soha. Störrt éppen rendíthetetlen moralitása, pontosabban: morális elszántsága viszi a csapdába, s kényszeríti — számára a leginkább felfoghatatlan paradoxonként — amorális cselekedetekre is. Az, hogy logikával akar egy érzést igazolni, hogy egyértelmű döntést, erkölcsi garanciát vár Lizzytól. Mert Störr tudatos lélek is, aki szereti „a tárgyilagos szemléletet” (26.), mélyen belelát a dolgokba, s akinek a cselekvéshez — éppen, mert nemcsak megélni, de megérteni is akarja az életet — a meggyőződés belső erejére van szüksége mindenekelőtt. S amint végig a maga belső igazának az öntudata fűti a Lizzy megtartásáért folyó küzdelemben, ugyanúgy egy pillanat alatt kész a szakításra, amikor a jelmezbálon ellenkező előjelű bizonyosságra akad. Itt sem a szerelmi hűtlenség miatt számol le Lizzyvel, hanem mert visszaélt a jóhiszeműségével.

S más oldalról, de hasonló nyomatékkal példázzák a morális igényességet Störr kudarcai is. Útja megalázó helyzetek sorozata is: nemcsak Lizzy, Miss Borton, Madelaine, még — akit joggal megvet — Kodor is megszégyeníti. Esendő ember is, aki a maga szabta magas normákat bőven megszegi, de akinek mégis mentsége a szándék tisztasága, s a következmény megszervezése. Jóhiszeműsége, s hogy konfliktusain minden, számára felmerülő megoldás-lehetőségét legjobb tudása szerint végigpróbálta: Störrt szubjektíve feddhetetlenné tesz, életét summázva elmondhatja: „S ez minden, mert több egy embertől ügyse telik”. (459.) Hogy e mondat a regény végén ekkor már az olvasó számára is művészi evidencia — jelzi igazán Füst Milán tehetségének a nagyságát, hiszen e hitelesség sugalmazza kényszerítő erővel, hogy Störrön kívül van a hiba, s a teljesség illúzióját társítva a tényszerű valóságon túli, elvontabb sikokra is kiterjeszti a figura érvényességét. „Mert nagyobb ez az ügy, mint ami belefér a kis fejtekbe”. (353.)

Hogy Störr nem egészen „közönséges” hajóskapitány, nemcsak valóságos ember, de jelkép, elvont gondolat megszemélyesítése is, arra világosan utalt már a mese is, és jelzi a stilizált regényvilág. De közvetlenül sugallja ezt jelleme is: irreális arányaival. Störr — mondtuk — mitológiai alak is egyben: mindenben *tűlméretezett*. „Hat láb és egy hüvelyk magas ember vagyok, s kétszázötz font, tehát valóságos óriás” (9.) — mutatkozik be az első mondatban, s csakhamar nyilvánvalóvá lesz egész valószínűtlen nagysága: intellektusa, érzékenysége, akarata csakúgy, mint fizikumja már-már mesésen eltűzött, nagy formátumú egyéniséget körvonalaz. Tengerész, de mesterfokon ért a művészetekhez, s életről-halálról bölcselkedik; ösztönös, de „agyonterhelve egy ósdi és magábamerült világ hagyományaival”. (155.)

Jól megfigyelhető — közvetve is — az egyénítés stílusszintjén az a kettőség, amely egyszerre látatja Störrt valóságosnak és szimbolikusan elmélyítettnek. *Ahogy* Störr beszél, az a

valóságához híven állítja elénk a hajóskapitányt, amit mond, a tartalmi elem tehát az, ami mélyebb, messzebbre utal. A szaggatott mondatfűzés, szókészlet, kötő- és töltelékiszavakkal tűzdelt asszociációmenet, az élőbeszédet társító esetlegesség éppen szándékolt pongyolaságával kifejező, hitelesíti érzékletességével a kapitányi szereptől elidegenítő gondolat-tartalmakat is; úgy, hogy ezek az effektusok egyben szélesebb érvényességet kapcsolnak a valószerűhöz. Störr története például a mázsamesterről, aki megölve a feleségét nem érzett büntudatot: pszichikusan is illeszkedik a házastársak egyre mélyülő viszályába, rejti — egyelőre allegorikusan — a fenyegetést, hogy Störr is megölheti Lizzyt. De ahogy a kapitány kiértékeli, saját taktikus céljai ellenére is elítéli a tettet: „az ilyesmi túl nagy beavatkozás is a világ menetébe . . . S . . . mihaszna belőle” (104.), a kérdés illetlen általános felvetése, már kevésbé illik a reális szituációba, amint a példázat, tétel, s a gyilkosság szónak ez a körülményes körülírása is kizökkent a „kapitányi nyelvből”. A példázat filozofikus értelmezését is társítják, a konkrét helyzetből a lényegibe lendítenek át: a *teljességben gondolkodás* störrri igényét jelentik — éppen, hogy előkészíthessék a hős első lényegi felismerését.

Végül is Störr karakterének alapvető, legmélyebbről meghatározó vonása, ami az alakot jelképesse, parabolikusan sokértelművé növeszti: a teljességigény. Konfliktusa megszüntetésére, a személyiség belső egységének, „béké”-jének megteremtésére irányuló konkrét erőfeszítései attól válnak jelentőssé, hogy Störr önmagán át a világot akarja megérteni. „Mintha ki kellene kóstolnom a mélyét mindannak a keserű kétségnek, amelyet magamban gyerekkorom óta hordok: hogy nem értem és nem ismerhetem ezt az életet egészen.” (270.) Az *egészen* itt a hangsúlyos szó, jelzi a kérdésfelvetés kiélezettségét, hogy e küzdelem végső tétje az élet megismerhetősége: a racionalista-humanista világrend eszméje. Törekvése ugyan eleve kudarcra ítéltetett, hiszen lénye ellentétes tartalmaiban voltaképpen az író világképének antinomikus természete tükröződik, mégis az a fehérrizásig hevített, megszállott *szervenvedély*, amellyel a kapitány újra és újra vállalja a céltalan harcot: tragikus pátosszal is a felelős emberség, értékes létezés már-már didaktikusan tiszta helyzeteit fogalmazza.

Störr végig úgy érzi: „valami rettenetesen akarok én, csakhogy elégtelen vagyok ehhez” (280.); holott, ha Störrnek egyáltalán *van* drámai vétsége, a nagysága az. A teljesség vonzásában élő, kompromisszumot nem ismerő lélek sajátos aránytalansága, praktikus alkalmatlansága. Olyan ember, aki az életét is felteszi arra, amit csinál: kicsiségre, nagyobb ügyekre egyformán; aki amit kezd végig csinálja, ha belepusztul is. S ismét, összhangban a figura külső valójával: a szárazföldre szakadt tengeri „medve” (ahogy Lizzy becézi) suta darabosságával, meghatározó-komikus Don Quihote-i esetlenségével.

4. Störr dilemmája

Látható, hogy *A feleségem története* áttételesen, sajátos művészi eszközeivel a modern művészet talán legáltalánosabb, mindenesetre központi dilemmáját idézi fel: az ember és a világ diametriális szembekerülését. A rémképpel viaskodva is az irracionális világ választát fogalmazza, s ha a művészi megformálás konkrétumaitól eltekintünk: eszmeisége Dosztojevszkijtől Káfkán és Joyce-on át Camus-ig a század megannyi jelentős modern művésznének a problémafelvetésével rokonságba hozható. S mert Füst Milán értelmezése, mint látni fogjuk, kifejezetten a dilemma morális vonatkozásait állítja előtérbe, így gondolati összecsengése az egzisztencialista filozófiával a legerősebb. Bizonytalán Füst Milán is elmondhatná, amit Camus majd a *L'homme révolté*-ban fog fejtegetni, hogy a szabadság ellentmondásos. Erkölcsileg csak a totális szabadság gondolata elfogadható; történetileg viszont csupán a korlátozott szabadság elviselhető. Szabadság és igazság így egymás ellen fordul.⁹

⁹ Idézi UNGVÁRI Tamás: Az eltűnt személyiség nyomában. Bp. 1966. 75.

A *feleségem története* mégse fér el az egzisztencialista filozófia keretei között. A störrí konklúziók ugyanis egzisztencialisztikus árnyaltságuk ellenére: alapvetően más világból valók, amint a regény életteljessége, spontán, áradó dinamizmusa, érzelmi-hangulati gazdasága is ellentmond az egzisztencialista létértelmezés logikus zártságának, kietlen kiszámíthatóságának. Störr világleképe szélesebb skálájú és ellentmondásosabb, a filozófia statikus helyzetei, elvont megoldás-lehetőségei mellett az érzelmek esendőbb érveire is hivatkozik. A történet — így érte — az ember-lét nagyságának és törpeségének a példázata is, hiszen Störr számára — aki a feloldás lehetősége nélkül éli a kudarc és újrakezdés, a kitárulkozás és megszegyenülés, az iszonyú és a gyönyörű felváltva pergő s egymást kizáró emberi helyzeteket — a világ mindenekelőtt *rejtély, paradoxon*. „Érthetetlen és szédítő szövevény” (107.) ez a világ, ahol az élet egyszerre mámor és szenvedés, a kapitány nem győzi *csodálni* is: „a tébolyt és a szépségét”. (76.)

S ha kizárólagossá és végletessé, a világ mint *csoda* és *pokol* motívumáig nöftetve is, de a störrí életérzés egyértelműen és jellegzetesen arra a létélményre utal, amit — ellentmondásosága ellenére is — az első Nyugat-nemzedék leginkább közös jegyének érzünk. Kiindulásában legalábbis, az esztéta és moralista tartalmak keveredése révén, amikor az esendőségben is ott az öntudat, a szkepszis mellett a már-már mámoros életigenlés, a szorongás mellett a teljesség ígérete, a nagykorú emberség bűvölete is, s ami megannyi dráma-felállásban sokféle költő-tartást inspirált, eltérő, végső következtetéseikben egymást cáfoló válaszokat is. Ady sugaras próféta lírájától a csöndesebb Tóth Árpád-i áhítaton át, a valóság teljes és elkötelezett vállalásától a vivódó valóságvállalás különböző fokozatainak keresztül az engesztelhetetlen szembenállásig: Füst Milán kiélezett valóság-ellenességéig.

Störr dilemmája tehát: az élet és a morál Füst Milán-i — Nietzschehez hasonlóan radikális — szembeállításából következik. Pontosabban, hogy mindazt, amit Störr lényének esztétatartalmaiként emlegettünk, ez az interpretáció: az élet lényegi meghatározó erőjévé súlyosítja. Störr — tudjuk — egyszerre akarna lenni boldog és morális is, s mert számára a boldogság csak mint maradéktalan ösztönrealizáció, „az önzés önfeledtsége” képzelhető el: boldogságra törekvés és erkölcsi igényessége szükségképpen és feloldhatatlanul egymás ellen fordul. Tisztán exponálja e dilemmát már a regény elé íktatott fiktiiv mottó is: „Téged fennen szólítunk, hogy *ilyennek teremteljed* az embert s az embert szintűgy szólítjuk, hogy önmagáért *mégis ő felelős* . . . tekintsd hát ezt is, az *ördögi feleselést* emberi szívünkben, Uram! . . .” (5. Kiemelések: K. P. I.)

S az „ördögi feleselést” a kapitány számára további szempontok is mélyítik. Mindjárt, hogy Störr esztétizmusa nemcsak léha, élvezet partikularitás; a „szörnyeteg” (5.), ami bensőjében rejtőzve lakik — az élet hordozója lévén — a létezés metafizikus boldogságát is társítja. Más-más hangsúlyokkal, Störrt ugyanaz a titok vagy csoda bűvöli el, mint amit a *Hajnali részegség* Kosztolányija földig hajolva megköszön. Nemcsak animális örömről van itt tehát szó, de egy magasabb rendű, evilágian is transzcendens boldogságról, annak a megrendült belátásáról is, hogy — a Kosztolányi-élményt jellemző Kiss Ferenc szavaival — „az élet — minden nyomorúsága ellenére, a biztos gondviselő hiányában, az örökkévalóság és túlvilág nélkül — önmagáért, meg nem fejthető varázsaért, a benne való személyes részvétel páratlan szenzációjáért gyönyörű és egyszerű”.¹⁰

Másrészt: e valóban kozmikus tágitott boldogságélményt Störr lelkében csak egy megszállott, de minden objektív tartalmától megfosztott, a kategorikus imperativus szintjéig redukált moralitásigény pereli. S éppen a maga moralitásának ez a tetetlensége, életidegensége változtatja megtévesztően egyenragúvá ezt a két metafizikusan sarkított elvet — az esztéta lét és a moralista lét igazságát — az alapvetően etikus kötöttségű Störr szemében is.

¹⁰ KISS Ferenc: Kosztolányiról. Művek közléről. Bp. 1972. 44.

Amint a regény Störr és Sanders nagyjelenetében — egyenes beszédben is — összeszikkasztja a pólusokat:

Sanders: „Létezik teljesség, erre felelj! . . . Megvetlek benneteket. Mért nem vagy akkor féltékeny a cigarettájára is, amit elszív, meg a múltjára vagy a nap fényére, mikor süti a bőrt, s ő borzong a gyönyöröktől . . . Vagy lehet bűn nélkül végigélni ezt az életet?”

Störr: „No végre — mondtam én. — Befejezted a tanítást? . . . Mindez igen tanulmányos is, csak épp hogy mire akarsz itt engem rábeszélni? — kérdeztem tőle nevetve . . . Hogy szeressem őt szeretőstül, vagy mire? Hogy szemet hunyjak . . . És ebből állunk, ezt akarod elhitélni velem? — ordítottam. — Vagy ha igen, helyeselni tudod, belenyugszol, idejutottál? — Hogy még a tiltakozást se hagyod meg az embernek? (203—205.)

Störr dilemmája tehát morális dilemma, végső soron a *morál* problémája. A személyiség hasadtságát esetében csak a morális döntés külső bizonyossága szüntethetné meg. De bármennyire is hitte már, hogy megtalálta: az erkölcsös cselekvés objektív kritériuma mindannyiszor kicsúszik a kezéből — a jóból rossz lesz, s a rosszból jó. Iránytűjét elveszítve sodródik az ösztönkielés és a reális tartalom nélküli moralitás-igény egymással feleselő, végletes emberi helyzeteiben. S — példázva ugyan Füst Milán meggyőződésének sarkalatos pontját az eszmények realizálhatatlanságáról — Störr Canossája mégsem a nietzschei moráلتagadó életkultusz, hanem az etikus eszmény melletti hangsúlyos gesztussal is zárul. Csakhogy ez az eszmény ekkor már a valóságot megtagadóké, mindenestől a szolipszizmusé. Störr kapitány így lesz majd azoknak a XX. századi irodalmi hősöknek is az előképe és rokona: akik mélyen megélve a polgári világ káoszát, csak a maguk szubjektivitását tudják ellene felvonultatni, s „keblükben állítják vissza az elveszett világrendet”.¹¹

A *feleségem története* tehát zárt individualista világképet, s ezen belül egy filozofikusan elmélyített s csak e századra jellemző, sajátosan irracionális létmodelit fogalmaz meg. De megfogalmazza Füst Milán mély megrendülését is e kép előtt — azt a lobogó, nagy indulati erőket feltételező *sértettségét*, ami gondolatainak a pálya során az érzelmi ellenpontját adja. Jelezve egyben, hogy Füst Milán Ady-i, József Attila-i intenzitással élte meg az individuum válságát, ha más oldalról, náluk szűkebb érvénnyel, velük radikálisan ellentétes következtésekre jutva is.

„Störr kapitány története egyike lett a modern irodalom valóságunkkal egyenértékűen sokrétű és talányosan sokértelmű mítoszainak” — írja Rónay György¹² s bizonyos, hogy a regény parabolikus, minden ízében *mítoszteremtő* hatásokra törekszik: s izgalma, jelentősége — ezért: nem utolsó sorban — a tartalmi megfelelések, értelmezési lehetőségek irizáló játékából is következik. Amint a szerelmi történet — láttuk — ontologikusan elmélyíthető, úgy válik egyben Störr útja az *individuális létezés* mítoszává is, „az Éden elvesztésének” példázatává. Störr — e fénytörésből — a század eltévedt, elidegenedett embere, aki kizökkenve léte illuzórikus egységéből: a Minden és a Semmi közé, az isten nélküli relatív világ örvényébe kerül. S akinek *zuhanása* Janus-arcú is: a vegetatív életet élő hősből öntudatra ébredt individuumot is teremt. „Hiszen ép voltam én, nem volt még semmi bajom . . . — panasolja története kezdetén a kapitány — csak, mint a zsebóra, mikor még pontosan és jól jár, csak valami üresség van már a ketyegésében — vagyis meg van már valami bomolva a szerkezetében.” (58.) Störnek tehát immár *fülle van* meghallani az ürességet, a csak egy kicsiny résen át észrevett megbomlott világ ráébreszti létezése addigi, ijesztő felszínességére is. Ezentúl maga tépítágtítja ezt a rést, hogy mindjobban szembekerüljön az ismeretlennel, s miközben Párizstól

¹¹ Friedrich DÜRRENMATT. Id. Urs JENNY: Dürrenmatt. Hannover 1967. 12.

¹² RÓNAY György: A nagy nemzedék. Bp. 1971. 290.

Dél-Amerikáig az idő tükreinek és tükröződéseinek a különös játékát bonyolítva újí az elérhetetlent: *értékesebb* emberré változik.

S példázza *A feleségem története* — végső konklúzióival — az *élet abszurditásának* a mítosztát is, a megváltás lehetetlenségét, az emberlét heroizmusát. Füst művészetének örök-egy témáját tehát, mégis annak végsőkig átgondolt, legmesszebb vitt, radikális változatát, hogy egyén és realitás törvényei egymással összeegyeztethetetlenek. Störr „filozófiáját” maró gúnnyal a misztikusok ellen — jellemzően — habókos házmesterének fejti ki: „Nem hiszek a magasabb intelligenciákban — ordítottam a fülébe . . . Vagyis itt a parazitárius elv uralkodik, édes Uram . . . Ez talán a párducok paradicsoma? — rivaltam rá az öregre . . . mert az olyan harmonisztika nem érdekel engem, amelyben a nagy elvek uralma van, s amelyben az egyén nem vétetik figyelembe.” (183.) De Störr — tudjuk: mindezek ellenére — az utolsó képsorig keresi az elvet, „abszolútumot”, ami az „én és a világ” antagonizmusát feloldhatná. Joggal mondhatja magáról azt is, hogy „én a bizalmat kerestem a világon”. (163.) Ezért is: *A feleségem története* művészi hangsúlyai nem a világnézet, az író meggyőződésének tartalmait, hanem az ezek által kiváltott emberi magatartást nyomatékosítják. Azt az attitűdöt — a Füst Milán-i szituációt — emelik a művészi általánosság szintjére, amelyet Füst Milán már 1925-ben így foglal össze Kolnai Aurélhoz írott levelében: „De azért azt hiszem, hogy ha reménytelennek tartja is munkálkodását: — minden jóra való embernek az a dolga e földön, hogy a jobbra törekedjék — s a fejlődést, amelyben nem hisz, előmozdítsa. Ilyen erkölcstelen vagyok, Uram!”¹³ Störr sorsa megindító és mélyértelmű, ha Füst Milán filozófiáját, gondolati végkövetkeztetéseit nem is fogadjuk el. A hollandus kapitány groteszk alakja, éppen fantomjaival csatázva válhat modern Don Quijote-szimbólummá.

5. A regényalakok

Störr-rel szemben Lizzy áll. A feleség azonban csak ürügye s nem oka a bajnak; fontossá is csak akkor válik a kapitány életében, amikor jelképpé növe: Störrnek önnön személysége ösztönös-felzúgás, a világgal egybeolvadni vágyó részét is tárgyiasítani fogja. Elvet, magatartást tehát, a létezés egyik potenciális formáját. Mert Lizzy minden ízével az érzéki világban él, és ahogy önmagát, úgy a világot is elfogadja *olyannak, amilyen*. A pillanatban és a pillanatnak létezik, tettei mindig konkrétak; maradéktalanul élvezi az életet, ha lehet, s megalkuszik a lehetőségekkel, ha kell. S bár sorsa alakítására nem képes, mégis értéket, sajátos nemességet ad Lizzynek, hogy a maga módján ő is teljes életet él: mindig lényege szerint viselkedik, fenntartás nélkül *vállalja önmagát*, amint Störrhöz is — lényegileg — végig őszinte. Nem kábítja magát, mint Lagrangené, nem fojtja el az érzelmeit, mint Miss Borton, s ravasz-sága sem számító ravaszság, mint Kodoré, hanem védekező, önfenntartó, formális ravaszság: mimikri. Őszintén szereti Störrt, ezt a nehézkes, bonyolult medve-embert, imponál neki becsületessége, számára kiismerhetetlenül nagy formátumú volta, amint más okokból — minden bizonnyal — őszintén szereti Dedint is.

Lizzy tehát nem „rossz asszony” (96., 335.), s mert ezt Störr is tudja: éppen ezért nem fog rajta az ereje. Aki maga is elvesztette már az erkölcs külső, objektív normáit: kívánhat-e bárkitől is többet, mint amire az képes — jelződik a szándékétika konfliktusa. S ha Lizzy lényének lényege is a „kettősség”, hogy „hú is, meg csal is” (107.), viselkedésében nincs ellentmondás, az mindig e lényeg konzekvens vállalása: szubjektíve így Störr számára elmarasztalhatatlan. Störr kezdettől bizonyos lehet abban, hogy Lizzy szereti, s abban is, hogy nem szereti, de *szándéka tudatos* jóhiszeműségében sem kételkedhet a jelmezballig.

¹³ 1925. január 20. Petőfi Múzeum, Kézirattár.

S ha mégis, az abból következik, hogy Störr a maga lelkét, igényeit, normáit képzeletben Lizzy valóságos alakjába. Óriásivá növeszti, köznapi cselekedetei, szavai mögé átgondolt ideológiát, a maga méretei szerinti érzékenységet és tudatosságot lát: s nem Lizzyvel, hanem a fantomlényvel — önmaga egyik énjével — hadakozik. S éppen a rádöbbenés a konkrét valóság és az általa képzeletben fiktív Lizzy-kép nem-azonosságára, fogja le Störr kezét legnagyobb, döntő veszekedésük után, amikor Lizzy részegen jön haza. Semmisnek, jelentéktelennek és hiábavalónak látja, „ezért kergettem én az öngyilkosságig magamat” — kérdezi (275.), s most először hidegen, kiszámítottan is teljes az indulata: már megölné Lizzyt, de a realitás kizzökent: nem büntetheti meg az elképzelt feleség bűnéért az igazit. S e gesztussal is feleselve, Störr nem a valóságos Lizzyhez tér meg a regény zárólapjain. A „jelenés” Lizzy fiktív alakját társítja Störrnek, aki ekkor már maga is tudja, hogy „nem ő ment ott, hanem én magam, esküszöm erre, vagy a lényemnek valami része . . . Mert nem tudom én őt megkülönböztetni magamtól, még a képzeletemben is összecserélem.” (465.)

A többi nő, akikkel Störrnek még dolga van: nem mérkőzhet jelentőségben Lizzyvel. Mrs. Cobbet azért nem, mert csak a felszín, a kapitány érzékiségét kavargatja fel, az állhatatos, rajongó Miss Borton, vagy a hűség mellett kardoskodó Louise pedig — mert Störr morális énjével csengve össze — ébreszthetnek vonalmat, szerelmet is akár, de létezése egészét felkavaró élményt, boldogságot aligha képesek adni a kapitánynak. Nem élük Störrhöz, vagy éppen Lizzyhez hasonló teljességgel az életet. Olyannyira nem, hogy Miss Borton későbbi sorsa karikatúrisztikusan villantja fel a formalizmussá változó, az egyéniségről és az éltető szépségekről lemondó lapos moralizmust: nyárspolgár lesz. A Bréabant—Jouy kisasszonyok — Louise és Madeleine — figurái pedig eleve halványabban rajzoltak, bár a szerepük világos. Az ő naivitásuk képviselné a regény bonyolult ellenpont-rendszerében a morál utolsó ellenértvét: ugyanazt kéri számon Störrtől, amit korábban Störr kért Lizzytől. De némileg túlbonyolítása is ez már a történetnek, s igazán erős feszültséget nem tudnak ébreszteni.

Kodor, Dedin, a taxifőőr, akit Störr mintegy „véletlenül” megöl, az okkultista Lagrange vagy a másik misztikus, Horrabin Pitt — ez a „higfejű”, fafejű próféta, aprófejű gavallér, salátaevő ember” (181.) — az élet érdek-árjában úszó partikuláris emberek, vagy éppen rendíthetetlen együgyűségük védi őket Störr komolyabb gondjaitól. Mindennél hathatósabban, mert Füst néhány vonással is félelmesen eleven torzképet tud festeni. Más jellegűek viszont a narratív hősök: Gregory Sanders, vagy a szökést tanácsoló pszichoanalitikus, akik a történet gondolati síkjához kapcsolódva didaktikus s ugyanakkor elidegenítő funkciót kapnak.

6. Eszmei keret és regényszerkezet

Noha a regényalakok egyénítettek, hús-vér valójukban tevékenykednek a regényben — mégsem reális hősök: mert nem önmagukat, hanem a störr-i jellem részleteit képviselik. Nem egyenrangúak Störr-rel, célzatosan az a szerepük, hogy az epikus fikció törvényei szerint a főhős belső konfliktusait objektiválják. Amint maga a regényszerkezet is célzatosan a Füst Milán-i gondolat, s nem a valóság logikáját követi: érzékletesített elvek és tézisek csapnak össze a konkrétan drámai helyzetekben, s az egyes szerkezeti egységeket a főbb gondolati csomópontok, Störr őt alapvető felismerése határozza meg. S mert a felismerések a hegeli—madáchi „tagadás tagadása” sémáját követve szigorúan egymásból következnek, s mind komplexebbé válva is az új felismerés a „megszüntette megőrzés” elve alapján mindig feltételezi a korábbiakat: *A feleségem története fejlődésregénynek* vélhető. De különös esete ennek is, hiszen a gondolati váz, a struktúra adott, Füst Milán konklúziói eleve eldöntöttek, ezért az író — mondtuk — nem annyira a folyamat eredménye érdekli, mint maga a folyamat, azok az élethelyzetek, amelyek a determináns gondolatok tövén kényszerítően felfakadnak. Füst tehát — akaratlanul is — deduktívan szerkeszt; a cél, ahová Störrnek jutnia kell, ismert és

bizonyos; az írói becsvágy legigazibb célja így az, hogy a bezárt gondolatisághoz a spontán cselekmény — mondhatnánk: realista — illúzióját keltse fel. Hogy az olvasó is — lélektanilag-emberileg — szükségszerűnek érezze azt a felismerést, amit Füst Milán világképe megkíván.

Störr tehát a boldogságot keresve: voltaképpen a benne antinomikusan rejtőző kettősséget, a lét számára egyenrangú és egymást kizáró két lehetséges értelmezését, az esztéta és moralista szemlélet feszültségét akarná feloldani, meghaladni, magasabb egységbe foglalni. Konkrét példája az egyszer-volt naiv teljesség, „egyszerű és szigorú és állati” életét akarja helyreállítani. (256.) Az első szerkezeti rész a harmónia elvesztéséről, szól és a felszínes esztétizmus hangsúlyos vállalásával zárul. Störrt a lélek mélyvilágának a látványa, az érzelmek irracionális erőire döbbenés zökkenti ki a vegetatív létből; élményei — mint a hajótűz-traumája, amikor először fogalmazza meg, hogy a „téboly lakik az emberben” (49.), majd Lizzy és a féltékenység megjelenése — olyan konfliktus-helyzeteket körvonalaznak, amelyeket „józan ésszel” nem tud megnyugtatóan megoldani, de megmagyarázni se igen. Az első rész fő jelenetében — első összeveszésükkor — Störr számára a konfliktus véglegesebb arányokkal is tudatosodik, s a felelősségtől menekülés gesztusával radikális megoldást választ. Hozzáillő végletességgel fogalmazza meg első lényegi felismerését az élet „logikus megközelítésének” szűkösségéről, hogy „hátha Lizzynek van igaza” (108.), s dönt is mindjárt, mert akkor úgy kell élni: az értekekre hallgatva, őszintén, könnyeden.

De ez a „bódult” „mámoros korszak” nem tart sokáig. Störr nem tud az emberi méltóság, a morális biztonság igényéről sem lemondani, holott, hogy elhatározása ezzel jár, arra vereségei, állandósult személyiséghiánya, csömörei egyaránt figyelmeztetik. A második szerkezeti egység tehát elmélyíti Störr dilemmáját, a kapitány eszeveszett nyomázása megkérdőjelezi első felismerése érvényességét, amint Sandersszel folytatott dialógusában is már a morál oldaláról érvel. Ez a rész egészében a *nincsen megoldás* újabb felismerését társítja, hogy keserves tréfa ez a világ, s hogy embernek lenni gyalázat” (156.): a sziszifusz-mítoszt, a világ abszurditását. Störr számára a két elv egyenrangúvá változik, s nyomában létrejön az állandósult viszonylagosság, tehetetlenségek pszichikus állapota. Ez a pszichikus mozzanat ihleti a legsajátosabb Füst Milán-i esztétikumot, azt a különös esztétikai minőséget, amelyben a száználmas keveredik a patetikussal, a vásári a fenségessel, a bohóc-attitűd a teljességet akaró emberi nagysággal és tragikummal.

Mint minden lényeges gondolatát, Störr a moralitás-elvet is közvetlenül és százszázalékosan akarja megvalósítani. Nem sok sikerrel. Míg Lizzy erkölce ügyében kérlelhetetlen — maga elzúllik: megcsalja az asszonyt, kishíján Kodornak is a cinkosa lesz. S — végül — döntő összeveszésük után Lizzyvel szemben is könnyűnek bizonyul: ezért a kapitány harmadik következtetése ismét a megadás, belenyugvás megoldását fogalmazza meg. Az esztétizmusát, de annak mélyebb, tragikusabb változatát, amihez a „nincsen megoldás” megszenvedett öntudata is társul: voltaképpen a vallásos lét, a kegyelem gondolatát. Störr elhidegül Lizzytől, de ha a szerelem meg is szűnik, még marad számára egy lazább kötődés, szeretet Lizzy iránt, ahogy a lényegtől elidegenedve is megmarad Störrnek a valóság felszíne. Lizzy ápolja betegségeidején, és Störr szinte boldognak is érzi magát: „Mert végül is mi a boldogság? Lábadozás-féle, valószínűleg. Egy kis világosság a ködök és homály tömkelege után. Egy kis tisztaság a zűrzavar után”. (309.) A kapitány lemond a teljességről.

Persze e felismerés érvényessége sem tart soká. Megszerezve a maga szubjektív erkölcsi bizonyosságát: Störr szakít Lizzyvel. Ismét felvonul a störri moralitás, de már későn, „kiégetten”, üresen: a szerelem érzelmi fedezete nélkül. Főlénye negatív főlény, a végsőkig vitt negativitás helyzetéből egy elvont, formálissá vált eszményt védelmez. Cselekszik, de nélkülözve az erkölcsös cselekedetek felemelő-katartikus vonásait, kötelességszerűen teszi a dolgát, „bünteti meg” Dedint és Lizzyt, miközben váltig arra gondol: „És ha csalt, vagy nem csalt, nem mindegy? . . . micsoda kicsiség ez is mindenestül: egy francia hölgy, aki másba szerelmes. Hány van ilyen? Vigye az ördög az egészét.” (384.) De úgy érzi: mindezt *mégis* meg kellett tennie,

kijavítani — visszamenőleg is az életét. Störr negyedik felismerése a szubjektív morál megítését fogalmazza: a realitás ellenében is. „És mégis nekifeszül az ember, és forgatja magában, mert hátha nem is így volt? S hátha csoda történik, úgye?” (366.)

Ezzel a szerkezeti résszel már le is záródott a kapitány tényleges története. Létrejött — Füst Milán jellegzetes eszközeivel — a modern művészet sajátos, individualista létmodellje; Störr kapitány parabolikus történetében megfogalmazódott a valóságot megtagadó, a semmivel szembenéző tehetetlen szubjektivitás. Ami a regényből még hátra van: ráadás, az élőhalott Störr története s a csoda eljövetele. Sommázva az eddigieket: a példázat a megtalált teljesség határozott gesztusával végződik. A Lizzy-jelenésben önmagával találkozó kapitány saját szubjektivitásában találja meg azt az abszolútumot, amellyel az esztéta és a morális lét harmóniájának a helyreállítása számára egyedül elképzelhető. Störr a lélekét vállalja majd eszmének, azt a daimoniont, amiről Szókratész beszélt, de ami immár nem minden lélek közös útmutatója, hanem egyszeri létezésű, esetleges és halandó lélek: individualitás. „Csak el ne feledd a világerért, hogy mégiscsak ez az, amit a szíved akart, s a vágyad neked minden poklokot át mutatott, vagyis, hogy ez neked az irányzék” (469.) — mondja Störr, s e szentenciát nyomatékosítja a „különbö minnek élni” (474.) végső kérdése is.

A regény utolsó része tehát megoldja Störr dilemmáját. Füst kulcsot is ad a parabolához, még ha e kulcs éppen fiktív és önkényes voltával némileg és óhatatlanul lefokozza is a dilemma morális feszültségeit. Ez a rész formailag is sokban aránytalan: megbontja a regény eddigi feszes szerkezetét. De „csoda” voltában is logikus záróakkordja Füst Milán kérdésfelvetésének, amint problematikusságával is a teória kiteljesedése, Füst Milán harmadik alkotó-periódusának bizonyosságai felé mutat.

7. Gondolatiság és improvizáció

Hogy Füst művészete a gondolat és érzelem ellentétes végleteiből, szélsőséges hatásaival építkezik, azt úgyszólván minden méltatója szóvá tette. „A tudatos intellektus és a vizionárius lélek kettőssége mindig jelen van Füst munkáiban” — írta Kassák Lajos.¹⁴ *A feleségem története* ontologikus dilemmájával, parabolikus hangsúlyaival, a Füst Milán-i gondolkodás úgyszólván minden lényeges konklúziójára kiterjedő, határozott válaszaival szintén koncentráltan gondolati fogantatású mű — mégis olyan, amelynek tételességét a regényforma érzelmi evidenciákká tudja lobbantani. Olyannyira, hogy Bori Imre szerint: „Füst levonta ugyan bölcséletének esztétikai következményeit, de a gondolati általánosításnak elvontabb szféráit nem ostromolta meg... *A feleségem története* nem filozófiai regény, még ha filozófiai megközelítés nélkül szépségei rejte maradnak is.”¹⁵ Szerintünk a gondolatiság, a Füst-próza legfontosabb megkülönböztető jegye, s ha *A feleségem történetében* takartabban munkál, az éppen az alkotó művészi erejét dicséri, az egész Füst-prózában azt a kivételes és úgyszólván egyedülálló pillanatot villantja fel, amikor Füst Milán kiinduló gondolatélményéhez egyenrangú esztétikai szférát tudott felvonultatni; olyan regénystruktúrát, amely önmaga eszközeivel is érvényesen képviseli az író eszméit, s amely éppen ezért lehet szervcs, homogén műalkotás. A regényíró Füst Milánnak talán legfőbb művészi törekvése, hogy a gondolati és az esztétikai szféra fedje egymást, hogy Störr érzékletes, átélhető emberi helyzetei egyben maradéktalanul „törvénytszabó” helyzetek legyenek, „az” ember léthelyzeteit társítsák.¹⁶

Ebből a törekvésből ered Füst Milán regényépítésének különössége, újszerűsége is. Mert — jóllehet nyilvánvaló, hogy minden mű feltételez valamilyen eszmeiséget, s így kisebb-

¹⁴ Nyugat 1927. II. 280.

¹⁵ BORI Imre: i. m. 127.

¹⁶ FM: Látomás és indulat a művészetben. Bp. 1963. 398.

nagyobb mértékű gondolatiságot — par excellence gondolati s ugyanakkor jelentős mű irodalmunkban kevés akad. A magyar irodalomból szinte teljesen hiányoznak a lét végső kérdéseit feszegető, bölcselkedő művek, a *Faustok* és — mondjuk — a *Candide*-féle parabolák. Rokon ihletű mű *A feleségem története* előtt — úgy tűnik — *Az ember tragédiája* egyedül, s ez is dráma. Nem véletlen a róla szóló önvallomás: „a Hamleten kívül ez a könyv volt reám legnagyobb hatással életemben. Gondolataim alapépítménye lett”.¹⁷ S tegyük hozzá nemcsak a dezillúziós hangulati-eszmei közösség okán; Störr kapitány története is — láttuk — a *Tragédia* antitézises szerkezeti elvét követi.

Bárhol vágjunk is tehát a regény szövegébe, mindenütt a gondolati összpontosítás és a spontán érzékletesség egymást egyenrangúan feszítő, dramatizáló hatáseffektusaival találkoznak. A stórrí létezés *paradoxon*os természetét, a regénycselekménynél is inkább kibontja és hitelesíti művészileg az a feszültség, ellentét, ami a mélyítő elvonatkoztatás és az improvizatív könnyedség között: szinte *a priori*an adott a megformálás valamennyi szférájában. Legkevésbé szerencsés a gondolatiság, amikor közvetlenül, esztétikai funkció nélkül, vagy éppen azt helyettesítendő jelentkezik: Störr esszéisztikus töprengéseiben, amelyek kivált a regény utolsó részében megsokasodnak. Ezek a monológok — Sanders levelei, Störr naplójegyzete: „Mert képzelj el egy egész életet ekképpen: pástétomot akartál, és csokoládét kaptál...” (469.) stb. — egészében a didaktikus Füst közbeszólásai, kulcsot adnak a parabolához, többnyire egyszerűsítők.

Élesebb kontrasztot társít viszont valóságos mivoltához a főhős tudatossága, intellektuális kiélezettsége. Störr nemcsak érez és cselekszik, hanem mindvégig gondolkodik, töpreng az életén. Intellektuel ő, a szónak abban az értelmében, ahogyan Király István a századelő új társadalmi embertípusát jellemezte: „Nem szociológiai kategória volt többé: szellemi típust jelentett; nem mint az *értelmiségi*, hanem mint az *értelmes* ember szinonímája élt: egy nem gondolkodó társadalomban a gondolkodó emberrel jelentett egyet”.¹⁸ Az emlékezés-fikció tehát nemcsak a már lezárt élet újraélésére, nosztalgikus érzelmekre ad a hősnek alkalmat, hanem az újra-gondolásra is: a gondolati korrekciókra. Störr legalább képzeletben szeretné múltját kijavítani: s ezért mindig *kívülről* szemléli magát, sokszor az önirónia elidegenítő effektusaival: a l'esprit d'escalier, az utólagos eszmélkedés, amelyre mind gyakrabban kényserül, egyszerre társítja Störr időből való kiesettségét, s gondolkodással „megvertségét” is.

S mert lényege az a Füst-hősnék: a stílusban is hangsúlyosan jelentkezik: példázva az intellektuális feszültség és a kötetlen élőszó ellentétét. Szemléltetve egyúttal a líra és próza lényeges különbségeit is. Füst lírája közvetett, ünnepélyes, a koturnusos, merev áltörténelmi maszkokat keresi, a próza ezzel szemben mindig az egyszerű közlésre törekszik. „Más az indulati anyaga, világlátása, fajsúlya — írja Ungvári Tamás —, Füst prózája arabeszkyszerűen könnyed. Míg a költemények realitása vaskos, masszív, elnehezült — itt minden olvadékony, tűnékeny, illó.”¹⁹ Hétköznapi, fecsegő, extenzív ez a próza, telve elnagyoltsággal, sőt szándékos grammatikai pongyolasággal: „Mert mit kellene most tenni nekem?” (268.) — kérdezi Störr a *tennem* helyett magyartalan datívuszos szerkezettel. Füst, kerülve a bonyolultabb mondatépítést, zsúfolja a tö- vagy hiányos mondatokat: az „ahogy jön” véletlenszerűségének a látszatát igyekszik felkelteni, szaggatottsággal, retardációval is. S impulzív kérdő és felkiáltó mondatokkal az érzelmi megmozgatottság képzetét. Mégis, egészében ezt a dinamikus prózát szigorú gondolatritmus köti: akusztikusan egyetlen kántáló dallamot intonál, másrészt *logikusan megszerkesztett* is, anélkül, hogy az élőszó-jelleget sértené, szinte a gondolkodás egész fogalmi apparátusát felvonultatja. Störr osztályoz, magyaráz, következtet, szembeállít. „Egyelőre vegyük a dolog lényegét, s kezdjük azzal, hogy ami Párizsban kezdődött, Londonban érte meg

¹⁷ FM: Emlékezés kétféle nevelőmről. Emlékezések és tanulmányok. Bp. 1967. 217.

¹⁸ KIRÁLY István: Ady Endre. I. Bp. 1970. 112.

¹⁹ UNGVÁRI Tamás: Ikarusz fiai. Bp. 1970. 358.

virágját.” (121.) A körülményeskedő mondatszerkesztés egyben a fogalmi pontosság, árnyaltság igényét is asszociálja: az *előttünk gondolkodás* feszültségét hozza a szépprózába. Ezért is aránytalanul sokat használja az értekező próza segédszavait, halmozza az ok- és célhatározói és a különböző mellérendelő összetételek kötő és viszonyító szavait. Szinte tobzódik a *mert, mivel, hiszen, tehát, az ámbár, noha, jóllehet, pedig, de, azonban, illetve, és, mégis* stb. szócskák használatában. Störr megkavartságát, a „semmi sincs egészen úgy” tehetetlenségét pedig mindennél hívebben érzékeltetik a beszélő effajta fordulatai: „Egy közepes, jó boarding-house-ben szálltunk meg tehát a Charing-Cross közelében. Illetve, hisz nem is volt az közepes jó, elég rossz volt, a házigazdánk pedig egy ájtatos vén csirkefogó, de róla lesz itt még szó az idők folyamán.” (121.) Példa ez egyben a Füstnél gyakori sikkváltásra is, amely viszont már egyértelműen a próza másik, improvizációs sajátosságát villantja fel.

Mert az alaptónus és a gondolati bezártság statikus helyzeteit Füst Milánnál: az írói rögtönzés változtatja életszerűvé. „Írói pályám az improvizáció pályája . . . szívem és kezem valószínűleg mindig a teljes szabadságot szerette, az elhatározott irány, a kötelező tények ugyanis annyira gúzsba kötöttek, hogy elnémitották bennem az alkotó képzeletet.” — írja önvallo-másai egyikében.²⁰ Ez az improvizatív kötetlenség, amely tulajdonképpen esztétikájának másik sarkalatos elvét, a valóság determinációja helyett a szubjektumból való kiindulást bújtatja: különtörvényű művészi világ építését, hogy a művész „ad alakot a légi semminek”,²¹ szuggesztív líraiságot szabadít fel a prózában is. Füst prózája jellegzetesen *költői próza*, s alig is lehet ez másként, hiszen regényének egyedül determináns „reális” valósága a képzeleté, a szubjektum belső törvényeié. Amint ez jószerivel az egész modern próza középponti problémájának látszik, hiszen a modern regény láthatóan mindinkább lemond a külső valóság tény-szerű ábrázolásáról, az álmok, látomások, víziók belső valóságáért, s lényegében lírai hatást indukál, minél jelentősebb érzelmi—indulati hullámverés kiváltására törekszik. Mátrai László Franz Kafkát is lírikusnak látja: „Az esztétika hagyományos kategóriáiban kifejezve a leg-tisztább líra ez, de szokatlan módon a regény, az epika formáiban. Bennük a líraiság személyes, közvetlen érzelmi súlyát az epikus forma bősége hallatlan módon felfokozza, amit csak még tovább fokoz a mágikus tartalom és a precíz nyelvezet — egyébként nagyon is árulkodó ellen-téte . . .”²² A Füst-próza is *imitálja* a valóságot, a történet tényleges színtere: a lélek színpada.

Ezért A *feleségem története* én-centrikussága sem csak formai kérdés; ez az első személy-ben írt vallomás egyetlen lírai jellemet bontakoztat ki. Az alkotó: Störr kapitány szerepében gondolja el önmagát. S ugyanebből az okból: Störrnek a valósággal nincs semmi *reális* kapcsolata, nemcsak mert a mese képzelet szülte, álombeli tájakon játszódik, de mert Störr szá-mára éppen azok a motívumok, stimulusok válnak katartikussá, revelatív erősségűvé, amelyek a gyakorlati életben kevésbé jelentősek, csak színező hatásúak. Egészében szubjektív motívumok — egy jó szó, álom, különös hangulat, felfokozott érzelem, egy már-már elviselhetet-lennek érzékelt külső inger (pl. a pinceszag, amihez Störrnek Lizzy sírja asszociálódik) moti-válják — s csak ezek motiválják — Störr akcióit: a külvilág objektív kényszerei helyett. „Már-most, hogy miben adtam én igazat neki? — kérdi magától a kapitány a Bréabant—Jouy kis-asszonyok vitatkozását hallgatva — Azt hiszem, mindenben. Minthogy, őszintén szólva a vitára nem is igen ügyeltem, csak a részleteire, vagy mire is. Egyes hangokra talán . . .” (434.) — fogalmazza meg Störr nyíltan is, hogy számára akkor már végérvényesen a forma vált tartalommal. A „teljes szabadság” amit Füst a maga művészi természete alapfeltételé-nek tart, s ami persze szükségképpen improvizációs lendületet kíván, voltaképpen a valóság kötöttségein való felülemelkedést jelenti: olyan epikus szituáció létrehozását, amelyben a

²⁰ FM: Kis regények. I. 547.

²¹ William SHAKESPEARE. Id. FM: Látomás . . . 251.

²² MÁTRAI László: Lobogónk Kafka? Kortárs 1963. 1565.

lélek megvalósíthatja önmagát, amelyben a valóság külső meghatározottságai, viszonyai, tényei, körülményei nem akadályozzák a hőst a cselekvésben. Olyan regényvilág teremtését, amelyben az egyetlen hős, végül is egyedül önmagával küzd: képzelete fantomjaival.

8. Realizmus és stilizálás

A Füst-próza egyértelmű esztétikai eszményképe a XIX. század klasszikus lélektani realizmusa. Füst vallomásai és teoretikus nyilatkozatai egybehangzóan tanúsítják, hogy az epikus művészet csúcspontja a moralizáló orosz és angol regény jelentette.²³ Az esztétikai eszmények és művészi természet e különbözőséből következők Füst művészetének minden bizonytalanság egyik legsúlyosabb problémája: a szándék és teljesítmény ellentmondása. Hiszen a tolsztoji regényvilág, amely úgyszólván egyedül érvényes próza-kánonná válik az író szemében egy minden ízében szilárd értékrendű, értelmes világról tudósít, s a tolsztoji regénystruktúra — a tapasztalati valóság által meghatározott logikájával, a maga hőmpölygő, extenzív szélességével, szigorú kauzalitásával, tér- és idő-kezelésével, határozott jellemű hőseivel stb. — e valóság tükrözésére épül. Élesen szemben áll tehát Füst Milán lényegi mondanivalójával. Az ellentmondás feloldását Füst a konkrét jelenségvilág elnagyolt ábrázolásával, a *szimbolikus stilizálás* különféle effektusaival kísérli meg, de úgy, hogy egyszersmind az extenzív teljesség realista stíluseszményéről sem mond le igazán. E két egymás ellen ható ábrázolásmód keverése prózája túlnyomó többségében zavaró: gyengíti a műveket, törést okoz. S ha közömbösíti egymást a valósághű és szimbolikus effektusok: nem sikerül sem az általánosítás, sem az elhittetés igazán. (*Nevetők, Aranytál, Szakadék* stb.) Füst akkor ír jó prózát, ha egyértelműen realiztikus (*Amine emlékezete*), vagy amikor *A feleségem történetében* az élmény súlya, a megközelítés akart extenzív teljessége, a végletes indulatok sodrása szinte minden kisszerű, külső megfontolást eldörög, s ezáltal — mintegy önkéntelenül is — megvalósul a parabolikus egyneműség, „érthetővé válik, hogy ami előttünk van: nem pusztán realitás, hanem valami más is. Felijeszt, rádöbbent, ráeszmélünk, hogy ami benne legkonkrétabban hat, éppen az van a realitáshoz képest valamelyest ferde síkba helyezve...”²⁴

Pedig nagyjában-egészében *A feleségem története* is reális jelenségvilágra törekszik, mint láttuk, a cselekmény első jelentésében is elhithető. A külsőségeit tekintve: Störr is a Füst-hősök jellegzetes középpolgári társadalmi környezetének a szokásrendszerében él, ennek a jórészt esetleges és rövid életű, leginkább az orosz regényekre emlékeztető milliónek apró meghatározottságai közepette: hosszú séták, beszélgetések, utazások, estélyek egy bizonyos konkrét etikettet kapcsoló, mégis indifferens világában. Fő vonásokban a regény idő- és térkezelése is konkrét: Störr élete Párizsban, Londonban, Dél-Amerikában zajlik, a két világháború között, az író utal a nagy gazdasági világválságra is. Szóval minden valóságosnak látszik: mindössze ez a külvilág teljességgel független a hős tényleges gondjaitól. A műfaj nélkülözhetetlen, de esetleges közegéül, az érzékletesség epikus fikciójául szolgál. Éppúgy lehetne fantasztikus, mint Kafka regényvilága, hiszen az írói szemlélet kiszakítja a főhőst a társadalmi-történelmi meghatározottságából. A realitás látszatát Füst azzal biztosítja, hogy a hős cselekedetei számára mindig optimális valóságkeretet teremt. Se szeri, se száma azoknak a véletlen fordulatoknak, amelyek önkényesen zökkentik ki a hőst a lélektani helyzet logikájából: Störr már jogosnak érezné Lizzy megölését, de tanúja lesz egy minden szempontból gyűlöletes szerelmi gyilkosságnak; már — elragadva az indulat — tényleg megölné Lizzyt, de megzavarja a háziúr stb.

²³ Pl. FM: Emlékezők... 302.

²⁴ FM: Látomás... 403.

S nemcsak a cselekmény követi képlékenyen a gondolati prekonceptiót; Füst, hogy dilemmáját időtlenné, általánossá, „örök emberivé” növesse: minden vonatkozásban stilizált regényvilágot hoz létre. Ennek a stilizálásnak a természete egyértelműen a magyar századelő esztétizáló-szeccessziós ízléstörökvéseit tükrözi. A Füst-próza legfontosabb ilyen stilizáló effektusa: a *lélektani szemlélet*. A XIX. századi lélektani regény a „lelki szférára, reakciókra” ügyelve elsősorban: azért az ember és ember, ember és külvilág valós konfliktusait bogozta. Füst — sokmindent felhasználva ebből a hagyományból — inspirálva a maeterlincki, wilde-i, Balázs Béla-i stb. példaktól is — lényegében csak a lélek belső, külvilágtól elvonatkoztatott valóságát akarja megjeleníteni. Störr Párizsa, Londona ezért csak jelzesszerű helyszínek, színpadi kulisszák, valójában kontúrtalan, ködbevesző kísértetvárosok, hogy alaktalanságukat a közeli terek, az emberi szféra aprólékos részletezettsége aztán annál jobban ellensúlyozza. Mert közelről minden vakítóan éles, plasztikusan ragyogó: a hajótűz leírása, Lizzy rendetlensége, a jelmezbál naturalisztikus látványa, vagy a pár mondattal felvázolt féltékenységi dráma stb. mind rendkívüli írói megjelenítő erőt bizonyítanak. A kapitány körüli mikrovilág kézzelfoghatóan evilági, nyoma sincs benne impresszionisztikus vagy szimbolisztikus sejtésnek. Éppen konkrétsága növeszti aránytalanul jelentőssé.

Hasonlóan fontos stilizáló effektus a störr-i *szerepjátás*: a maszk, állandó alakoskodás, kölcsön-ruha. Mindennél érzékletesebben jeleníti meg ez a konfliktus tartalmi oldalát, a személyiség meghasonlását, dezorganizáltságát. A kapitány mindenekelőtt önmagával szeretne azonosulni: azt a viselkedést, életmódot, szerepet szeretné, ahol egészében jelen lehet, s bár — úgy tűnik — minden lehetséges, sőt lehetetlen formát kipróbál: tapasztalni kell, hogy minden cselekedetével csak részlegesen vállalhatja az azonosságot, szándéka és tettei között mind áthidalhatatlanabb a szakadék. Mindannyiszor lázasan, a feltétlen elfogadás gesztusával valószínűsíti meg a felismeréseiből kibontakozó új és új szereplehetőségeket, ezért is túljátssza ezeket, hogy aztán szükségszerűen eljusson a nem-azonosságból következő új felismerésig, újra és újra megszegyenülten. Ennyi merőben ellentétes szerepvállalástól egy XIX. századi értelemben vett regényjellel teljesen megsemmisült volna. A kapitánynak viszont viselnie kell idegenné vált tetteiért is a felelősséget: az elidegenedettséget egy lélekben tételeződik.

Másrészt, híven a Füst Milán-i létezésélmény paradox kettőséhez: amint „a zuhanásban is van gyönyörűség”, akként a szerepjátás Störr számára korántsem *csak* tragikus kényszerűség, hanem élvezet is. „Halálos gyönyörök közt” (261.) komédiázik, vagdossa földhöz Lizzy bútorait, „csupa gyönyörűség lett a világ” (370.), „még a szemem is remegett a gyönyörtől” (375.) — mondja, amikor Kodorral szemben érdemtelen fölénységhez jut. „Hát ilyen általános az alakoskodás öröme” (328.) — kérdezi, „formákon múlik az élet” (73.) — állapítja meg, s nem véletlenül: egyetlen igazán őszinte beszélgetése Lizzyvel is alakoskodó játék formájában történik. A szerepjátás két ellentétes érzelmi pólusa közötti feszültséget az *ironikus* hangvétel oldja fel. Az ironikus szemlélet, amely az ironia kierkegaard-i értelmezésében Störrnek is létformájává válik; éppen „abszolút negatív szabadságában”²⁵ egyszerre képes kifejezni a kapitány teljes tehetetlenségét, s ennek a komikumát is. Olykor csak a stílusba rejtetten: „Kedves fiú volt, nagyszerű zabáló, mint jómagam is egykor, csak azt abba kellett hagyni neki. Mert meghalt a szegény, meg bizony, véglegesen . . .” (286.) — olykor a groteszkig fokozva.

Végül stilizáló hatást vált ki még Füst Milán két másik jellegzetes (és ugyancsak a századelő világképéhez kapcsoló) karakterjegye: a *gyermekrajz*, s vele szorosan összefonódva az *ézeltség*. A szót, hogy Füst művészi világa „infantilis” képzeletű, Kosztolányi használta először²⁶. Störr-re is jellemzők a gyermeklélek képzetei: s nemcsak, amikor önfelédten játszik, hanem amikor lisztet szór Lizzy küszöbére, amikor úgy emeli meg a másfél mázsás

²⁵ Sören KIERKEGAARD: Válogatott írások. Bp. 1969. 77.

²⁶ Nyugat 1922. 400.

vasállványt, hogy „jobban a Guise-k hercegei se csinálták” (432.) stb. Voltaképpen mindvégig egy gyerek ámulatával szemléli és zabolátlan érzelmeivel éli a világot. Helyenként talán túlzóan, a mondandó komolyságát lefokozóan is érvényesül ez a szemlélet, egészében mégis adekvátan jeleníti meg a lélek ösztönrugóit, asszociálva a kapitány külső alakjához is a gyermek eredendő értetlenségét a számára ismeretlen, rejtélyes világ előtt. De az „infantilis képzelet” nemcsak a főhős egyénítésére szolgál, mélyen áthatja a regénystruktúráját is. Megengedi a valóságosnál harsányabb, kontrasztgazdagabb színkezelést, szűfolt cselekményességet, s bújtatja ennek groteszk logikáját is. Szemben a karkai „fantasztikus logikával” azt a „logikus fantasztkumot”,²⁷ ami ismét csak Füst egész művészi világára jellemzően: lényegében a gyermek kötöttséget nem ismerő, természetes önmegvalósítását, *vágy-kielési* képzetét követi. Már csak azért is, mert ez a stilizáló motívum felel meg leginkább Füst alkati, eredendő érzelmességének.

Az érzelmesség minden bizonnyal legproblematisabb, leginkább romló anyag a Füst-művek szövetében. Az embernek az érzelmeihez való jogát hirdetné hangsúlyosan, kapcsolódva a *Nyugat* „érzelmi forradalmához”, de mert romantikus alapról indulva végül is filantropiába torkollik, tulajdonképpen már a századelőn is elavult, anakronisztikus tartalmakat hordoz. Egy közönyös, rideg világ ellen emberi értéket, eszményt vonultatna fel, de — s ez okozza a kategória bizonytalanságát, zavaró jelenlétét Füst Milán pályája során — menthetetlenül utópisztikusan: voltaképpen azt a keresztényi világképet csempészi át egy immár isten nélküli világba, amelynek érvénytelenségét — más oldalról — éppen Füst bizonyítja. Szembekerül tehát a művek gondolatiságával.

Legkevésbé mégis *A feleségem története*ben. Igaz, Störr is fokozottan érzelmes figura, a jóság-nak, vagyis az önzetlenségnek a legkisebb jele is könnyekig meghatja. De érzelmessége nem a többi karakterjegy rovására uralkodik. Hozzátartozik végtelenségével együtt a hős valószínűtlen sokszínűségéhez, mindahhoz az elemzett és alig elemezhető gazdagsághoz, amely olyan talányosan sokértelművé formálta Störr kapitányt, hogy története felébbreztheti az olvasóban fikatív voltával is a teljesség művészi illúzióját.

Imre Kis Pintér

MILAN FÜST: L'HISTOIRE DE MA FEMME

L'étue s'occupe de l'interprétation et de l'analyse du roman de Milán Füst, intitulé *L'histoire de ma femme* (*A feleségem története*). La place et le rôle de Milán Füst dans la littérature sont fort discutés jusqu'aujourd'hui. Il appartient au groupe des créateurs modernes qui, — comme Franz Kafka — généralisent dans leurs oeuvres leur sentiment vital disharmonique en les rendant d'une validité mythique, et qui créent de leur réalité spirituelle un monde artistique autonome. Dans son roman le plus grand, Milán Füst crée une structure de roman parabolique à signification multiple. L'histoire — l'amour et la jalousie maniaque du capitaine Störr — représente un dilemme moral philosophiquement, dans des situations dramatiquement vives et psychiquement nuancées: le dilemme du paradoxe, de l'absurdité de l'existence, celui de l'antithèse des formes d'existence esthétiques et morales, celui de la passion humaine se révoltant en vain contre le monde. L'auteur de l'étude interprète d'abord l'action, les figures du roman et l'idéalité individualiste, close du roman, ensuite il analyse les caractéristiques de la structure du roman de Milán Füst. D'après cette analyse, l'atmosphère du roman est fondamentalement déterminée par une tension de structure intérieure entre la concision des idées et un certain style d'improvisation. Elle peut être caractérisée par la tendance d'esthétisme du début du siècle aussi bien, que par une sorte de tendance à l'excès de l'avant-garde et ses marques de style les plus importantes ont été formées par une aspiration d'écrivain à la réalité et à une stylisation symbolique à la fois.

²⁷ ORBÁN Ottó: Füst Milán. Valóság 1968. 5. 61.

Egy XVI. századi énekszerzőnkről: Görcsöni Ambrusról

Az első magyar nyelvű, a maga korában igen elterjedt, Mátyás királyról szóló verses krónika szerzőjéről, Görcsöni Ambrusról nem sokat tudunk. Műve negyedik részében, a versfőlkben maga elárult annyit, hogy versét Ungvárt írta urának, homonnai Drugeth Gáspárnak. A vers szövege, tanúsítva sok másoló kezét, már a ma ismert első nyomtatott kiadásban nagyon romlott formában maradt ránk. Ezért a versfők összeolvasása se ad ép szöveget. Kérdéses volt, hogy a szerző neve hibátlanul maradt-e fenn.¹

Illéssy János 1896-ban talált egy kamarai iratot, mely valamilyen pörös ügy töredéke.² A vallomást tévő nemes személyek között szerepel „Ambrosius Lanthos de Gewrchen” mint homonnai Drugeth Gáspár szervitora. Illéssy a Lanthos névből következtetve, meg hogy itt is, ott is Drugeth Gáspár környezetében találkozunk vele feltételezte, hogy Görcsöni a „szilaj életű” főúr udvarában vándorolhatott le. Neve pedig, minthogy csak a hangok jelölésében van eltérés, valóban Görcsöni vagy Görcsönyi volt.

Magával a pörös irattal azóta se foglalkozott senki. Töredékes volta, meg a benne foglalt jelentéktelen személyeskedésnek tűnő ügy nem tarthatott számot nagyobb érdeklődésre. Időbeni elhelyezése úgyszintén megoldatlan volt. Megvizsgálva a közölt iratot, megállapíthatjuk, hogy az a Thegenyei contra Dobó-ügy tartozéka, összefügg az úgynevezett Dobó-Balassi-összeesküvéssel. Ezt a maga korában az egész országot megbolygató ügyet nyugodtan nevezhetjük konstrukciós pernek. Sokféle úton-módon és hosszú időn keresztül előkészített nagy manőver volt ez, melynek közvetlen indítéka egyaránt volt gazdasági és ideológiai is. A Perényi Gábor halálával még nagyobb birtokok várományosát, Dobó Istvánt kellett 1568 után gyorsan ártalmatlanná tenni, mielőtt több más nagyúrral együtt esetleges átállásával tetemesen megnagyobbítja a törökre támaszkodó Erdély területi és politikai tekintélyét. A Dobó ellen irányuló mesterkedés egyike volt a már korábban lezárult Thegenyei-ügy felszítása is 1568-ban. Minden gyanúsítható személlyel kapcsolatban vizsgálatok és vallatások sorát rendelték el. Egy ilyen irat töredéke a Görcsöni vallomását tartalmazó is. A korra és az ügyre is jellemző, hogy az eszközökben egyik fél se válogatott, és a nem kívánt tanúkat egyszerűen eltették láb alól. Az összeesküvés harmadik fővádlottja, akit a köztudat nem nagyon szokott nyilván tartani, homonnai Drugeth Gáspár volt. Csakhogy amíg a köszvényes, öreg Dobó Istvánt és Balassi Jánost 1569. augusztusban a pozsonyi várban börtönbe vetették, Drugethnek sikerült idejében elmenekülnie. Családi kapcsolatait felhasználva, Lengyelországban várta a fejleményeket. De mivel a kémszervezet itt is utolérte, az utána szaglászó feljelentőt kardjával megsebesítette, majd szolgálival kihajította. 1572. februárban a király, hogy a trónutódlást óhajának megfelelően biztosíthassa, a rendek kérésére Dobónak, Balassinak és Drugethnek megkegyelmezett.³

Drugeth tehát hazajött és megkezdődött a számonkérés. Annyi már az Illéssytől közzétett iratból is világos, hogy szervitorai közül Görcsöni legalábbis fecsegett. Ha közvetve is, de bevallotta, hogy az ungi alispánt ura megfenyegette. Drugeth Gáspár már ismét nagyúr volt;

¹ [Görcsöni Ambrus históriás éneke Mátyás királyról. Debrecen 1571–1573?] SzK I. 331. H¹-K, a versfők: AMBROSIVS DE GHORCHIIEN MAGNIFICO DOMINO SUO GASPARO DRUGITH DE HOMONNA IN HUUNGVAR CKNDEBAT. A szöveg történetével és a kiadásokkal részletesen foglalkozik VARJAS Béla a Heltai Canconaléhoz írt kísérőtanulmányában: BHA 5. Bp. 1962.

² ILLÉSSY János: Görcsöni Ambrus. ItK 6 (1896) 443–444.

³ KÁROLYI Árpád: Dobó István és Balassa János összeesküvésének történetéhez. Száz 13 (1879) 398–412., 488–509. és 546–597. Valamint: Okiratok a Dobó-Balassa-féle összeesküvés történetéhez (1569–1572). JT 1879. 672–714. A Drugeth család lengyel kapcsolataihoz: TAKÁTS S.: Magyar nagyhatalomok. Bp. é. n. 134. A közösen megrendezett lengyel-magyar kiállításon látható volt egy gyönggyel hímzett miseruha, melyet a Drugeth család címere díszít, és amely a család adományából jutott a XVI. század folyamán a Jasna Góra-i pálos kolostornak.

aki magát idegenben, lengyel földön saját karójával védelmezte, az rendet tudott teremteni otthonában is. Görcsöninek pedig urával szemben nagyobb vétke is lehetett, mint amiről mi tudunk. Erre további kamarai iratokból következtethetünk.

1573. januárban a Bécsben székelő magyar Kancellária véleményt kért a Kassai Kamarától Ambrosius literatus Gercheny egy folyamodványa ügyében. Görcsöni ugyanis a beregszászi Szent Dorottya és a munkácsi Szent Mihály oltárokhoz tartozó alapítványok némely telkét, illetve szőlőjét szeretne volna megkapni. A Kamara pártolta az ügyet, mert Görcsöni az omladozó Szent Mihály oltárt nagy költséggel restauráltatta (katolikus volt?). Javasolják tehát, hogy kapja meg a telket lakásul, annál is inkább, mert Homonnai Gáspár elűzte otthonából, nincs hol lakják, őfelsége oltalmába menekült Munkácsra. És mivel megélhetése sincsen, a munkácsi provisor ajánlotta egy éppen megüresedett állami hivatalba, az úgynevezett procurator tisztébe.⁴

A király 1573. május 24-én, méltányolva Görcsöni szegénységét, öreg korát meg a méltánytalanságot, mely ebben az időben érte, a kért javakat neki ajándékozta. Az adománylevelet Illéssy közzé is tette egy azóta se méltatott közleményében.⁵

A Kamara júniusban jelentette a királynak, hogy Görcsöni megkapta a Kancellária adománylevelét, és időközben az állást is elfoglalta.⁶

Enekszerzőnket illetően ezek az iratok több fontos adatot szolgáltatnak. Görcsöni vétke urával szemben politikai lehetett, ezért merészelt egyenest a Kancelláriához folyamodni adományért, és ezért menekült őfelsége oltalmába.

Új hivatala, a procurator arcis (ma úgy mondanók várjogász) újabb keletű intézmény volt. Feladata volt várának mint királyi várnak képviselője a megyénél és a Kamaránál. A pozsonyi Kamara fennhatósága alá tartozó területen, ahol a rendszeres törvénykezés folyt, ezt a director causarum, a királyi jogügyigazgató látta el, aki mindenkor magisteri fokozattal bíró jogász volt. A kassai Kamara alá tartozó területen, nem lévén országos törvénykezés, a kisebb hatáskör és felelősség ilyen magas képzettséget nem feltételezett, de jogi ismereteket, valamilyen jobb hazai iskolát minden bizonnyal. Görcsöni neve mellett a „literatus” a kamarai iratokban épp ezt az iskolai végzettséget jelzi.

Versszerzőnk további sorsára több adattal nem rendelkezünk. Az a tény azonban, hogy éppen 1573-ban a király Munkács várát elzalogosította Mágocsy Gáspárnak valószínűsíti azt a feltevést, hogy Görcsöni hivatalos ténykedése Munkács várában nem tarthatott sokáig.

Ami az irodalomtudomány számára hasznosítható a fent közlőtekből, az a következő: újabb adalék ez az ügy a XVI. századi irodalmi alkotásoknak a szerzőktől független önálló életéhez. A ma kezünkben levő első nyomtatott példány 1571 és 1573 között készült a debreceni Komlós nyomdában. Éppen azokban az években, amikor Görcsöninek már nem volt érdemes Drugeth Gáspárral mint urával büszkélkedni. A nyomdász jól kelő portékát látott a másolatokban terjedő, népszerű versben, a szerző nem érdekelte, talán észre se vette a versfőkből rejlő nevet. De, más oldalról meg Görcsöni kezébe is megtépzóttan kerülhetett vissza hajdani alkotása nyomtatásban, ha ugyan egyáltalán kezébe került a Komlós-féle kiadás teljes, de erősen romlott szövege, illetve a Heltai *Cancionaléjában* (1574) napvilágot látott, alaposan megnyirbált ének. Az Illéssy közölte iratban neve mellett a Lanthos jelző arra mutat, hogy versszerző tevékenysége közismert volt. Aligha egyetlen műve alapján nevezték így egy hivatalos tanúvallomáskor. Közismert volt, népszerű volt, mégis, hogy ma XVI. századi íróink között egyáltalán számon tartjuk, azt a véletlennek, ez esetben a nyomdász kezének köszönheti, aki ismerte vásárlóközönsége ízlését.

Ritók Zsigmondné

⁴ OL. Kamarai It. Minutae expeditiones camerales. Másolati könyv 1573. f. 181.

⁵ ILÉSSY János: Irodalomtörténeti talozások az Országos Levéltárból. ItK 9 (1899) 204–205. Erre az adatra VARJAS Béla hívta fel a figyelmemet.

⁶ 1573. június 24. Az idézett Minutae expeditiones ... f. 193.

A késő reneszánsz retorikus próza történetéből

(Geleji Katona István)

Az Arisztotelészre és Quintilianusra támaszkodó retorikai hagyomány a szónoklat három fő fajtáját különböztette meg: a törvényszékit (*genus iudiciale*), a vitatkozót (*genus deliberativum*) és az ünnepélyest (*genus demonstrativum*).¹ Erasmus kezdeményezései nyomán, Philipp Melancthon, „akinél — Benczédi Székely István megilletődött szavai szerint — bőlcsebbet nem lát a nap az ő felkelésében és elnyugovásában mind a széles földön”,² megtoldotta egy negyedikkel, az oktatóval (*genus didacticum*) és ezzel az ókori klasszikusok stilisztikai-retorikai tanulmányozásához, a keresztény humanizmus szellemében, hozzákapcsolta a zsol-tárok és az ótestamentumi próféták sajátos, komor fenségű kifejezőmódjának, stilusának elemzését.³ Igen jelentős változás ez: nem csupán azért, mert a görög és latin mellé harmadikként csatlakozik a héber nyelv, de azért is, mert elméleti igazolást nyer az az irodalmi izlésváltozás, mely a reformáció megindulásával, a Biblia szélesebb körű megismerésével kezdetét vette. Tudatosította azt is, hogy az eredendően humanista műveltségű reformátor-írók viszonya az antikvitáshoz megváltozott, hogy a klasszikus auctorokat és az ókor egész műveltségi anyagát másként értelmezik, mint reneszánsz-humanista elődeik. A Szentírás szellemében átértelmezik, átértékelik, és sokan közülük a Bibliát esztétikai szempontból is magasabb rendűnek tekintik a pogány írók műveinél: „Nem hozom elő a Jeremiás siralmas verseit, mellyeknek nyomokban sem hághatnak az Ovidius elegiai” — mondja egy helyütt Geleji Katona István. Máshol az Isten-Krisztus arcának ragyogásáról így szól: „Isteni ditsóséggel és mennyei fényvel tündöklék! Nem hághatnak ennek álmétkodást szerzésével tsak nyomában-is, az Ovidius metamorphosisi, bár szintén való dolgok löttének volna-is.” Debora énekét pedig (Jud. 5.) oly gyönyörűnek érzi „mellyet szüve repesése és vére posdulása-nélkül buzgó ember alig olvashat; mesterségesben foglaltattanak versei öszve a Virgilius Aeneisénél; szépsben fojynak rhytmusi a Horatius stropháinál”.⁴

A Zsol-tárok és az Ótestamentum könyveinek esztétikai értékelése Melancthon Retorikájában korszakos jelentőségű volt, az irodalomelmélet látókörét nagymértékben tágította. A reformáció megmerevedésével párhuzamosan azonban az irodalom, különösen a didaktikus és vitatkozó próza esztétikai szemhatára sajátos beszűkülést mutat. Ez a folyamat, eszmei-teológiai síkon a református ortodoxia uralomra jutásában éri el csúcspontját. A magyar irodalomban Geleji Katona István életműve foglalja magában ennek a fejlődési vonulatnak minden hibáját és erényét. Vaskos prédikációs kötetei — első benyomásként — riasztóan hatnak a korszak kutatójára. Úgy érzi, sivatagban jár és hatalmas, sűrű sziklatömb emelkedik előtte, de megmászása nem ígér oly szép kilátást termékenyebb földekre, mely indokolhatná a vele járó vesztődést. Bizonyára ezek az elkedvetlenítő előjelek is hozzájárultak ahhoz, hogy művei irodalomtörténeti-esztétikai szempontból alig-alig érdekelték a kutatókat, a vele foglalkozó tanulmányok túlnyomórészt nyelvészeti és egyháztörténeti vonatkozásúak. Pedig őt megkerülve nem írhatjuk meg a XVII. századi próza történetét.

A magyar művelődés történetének kevés olyan alakja van, akinek sorsában személyiség és történelmi szerep a feladatok megoldásához szükséges feltételekkel (az erdélyi fejedelmek hatalmi támogatása) oly szerencsésen egybeesett volna, mint Geleji Katona István életében. Kételyt és ingadozást nem ismerő jelleme igen erős elvi-elméleti támaszt nyert ortodox meggyőződésében, abban a hitében, hogy egyedül ő ismeri a teljes igazságot, egyedül benne él az igaz vallás, és mindenki, aki másként gondolkodik: eretnek. A mozgékony, mindig újra törő, vallási téren türelmes Bethlen Gábor Erdélyében aligha játszott volna Geleji Katona oly döntő szerepet az ország szellemi életében, mint amelyet a konzervatívabb Öreg Rákóczi György uralkodása alatt kivívott magának. A fejedelem után ő a legnagyobb hatalom, a gyakorlatilag államvallásnak tekinthető reformata religio püspöke. Nagy érdemei vannak az erdélyi református művelődés színvonalának emelésében, az iskolaügy megszervezésében és támogatásában. Tehetséges fiatalokat taníttatott külföldi, főként a wittenbergi egyetemen, és tanulmányaik befejeztével gondoskodott arról, hogy megfelelő állásokba kerüljenek. Elrendelte, hogy az egyházi férfiak magánkönyvtárát gyűjtsenek, és e tekintetben személyes jó példát mutatott saját gyűjteményének összeállításával. Fejlesztette a gyulafehérvári nyomdát, és román nyomda felállítását javasolta a fejedelemnek, azzal a céllal, hogy az itt készülő

¹ CURTIUS, Ernst Robert: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Francke Verlag Bern und München 1969. 77–78.

² Székely István: Krónika ez világnak jeles dolgairól. Krakkó, 1559. A kiséró tanulmányt írta és a fakszimile szöveget gondozta: GERÉZDI Rabán. Bp. 1960. 229. (Bibliotheca Hungarica Antiqua III.) — BALÁZS János: Sylvester János és kora. Bp. 1958. 128. kk.

³ BALÁZS János: Történeti bevezető a „Stilisztikai tanulmányok” c. kötetéhez. Bp. 1961. 18–19.

⁴ RMK I. 779. 565., 566., 1159.

nyomatványok segítségével a görögkeleti románságot a református vallásra térítse.⁵ Eredeti szándékát — az áttérítést — nem tudta megvalósítani, e sajtó alól kikerült román könyvek jelentősége mégis vitathatatlan, mert nagy szerepet játszottak a román irodalmi nyelv kialakulásában. Irodalmi működése — különösen ha sokirányú elfoglaltságát is tekintetbe vesszük — roppant terjedelmű. Prédikációs kötetei: *Praeconium Evangelicum* (1638), *Titkok Titka* (1645), *Váltás Titka* I—III. (1645—1649) és a Keserű Dajka Jánossal közösen szerkesztett *Öreg graduál* (1636) c. egyházi énekgyűjteménye a XVII. század legtermékenyebb szerzői között jelölik ki a helyét.

Egyéniségének és szerepének azonban árnyoldalai is bőségesen vannak. Felekezeti türelmetlenségét nem tudta, de nem is akarta kordában tartani. A szombatosok gerincét megröppantó dési complanáció létrejöttében jelentékeny szerepe volt, és abban is, hogy „ama Kolosvári ötvös káromkodásáért (= Krisztus istenségét tagadta) a mi kegyelmes Urunk, igaz törvény szerént, Désen kövekvel agyon vereté”.⁶ Konzervativizmusa sok egészséges kezdeményezést már csírájában elfojtott, azt mondhatjuk: mai fogalmaink szerint ereje túlnyomó eszkívő lett; akár csendben történt, mint a gyulafehérvári patikusok öregecske és nem is igen szép szolgálójának históriája.⁷ Keményen megregulázta a lelkészeket is, olykor önrizetüket sem kímélve. Nem csoda hát, hogy ellenségeinek tábora igen népes volt, de az is természetes, hogy elismerésben sem szenvedett hiányt. Kétségtelen: nagy formátumú egyéniség, a kortársak között számos vonatkozásban egyedül Pázmányhoz hasonlítható. Hogy ez az összevetés nem az utókor távlatvédése, azt az elfoglultsággal aligha vádolható, hitbéli ellenfeleinek elismerő szavakat ritkán szorított Pázmány Péter is tanúsítja, akitől Kemény János — Önéletrésének tanúsága szerint — Geleji Katonáról „dicséretes emlékezetet hallott”.⁸

Prédikációi a retorikus próza oktató, ill. vitatkozó típusába tartoznak. Keletkezésüket szerzőjük azon meggyőződésének köszönhetik, hogy egyedül és kizárólag az ortodox tanrendszer hívése és követése útján lehet elnyerni az üdvösséget. Az abszolút igazság tudata arra kényszeríti, hogy az általa felismert jót mennél logikusabban, hatásosabban kifejtse, mert — mint mondja — „a’ kik az igazságot egyszer el hagyják, soha osztán egyenesen jární nem tudnak, hanem egygyík vélekedésnek gödréből a’ másikba botorkáznak, es nem hogy az igazsággal, de még magokkal sem egygyeznek”.⁹ A racionális meggyőzés tudományos alaposágot, fogalmi tisztaságot, pontos definíciókat igényel. Geleji Katona nem kerülí meg ezt a nehéz feladatot, hanem bírkózik vele, és nem egy esetben győztesen kerülí ki a nyelvi nehézségekkel vívott küzdelemből. Magyarázó elvként Arisztotelész és Aquinói Szent Tamás nyomán a következő kategóriákat használja: fő ok, szerző ok, indító ok, érdemlő ok, eszköz szerént való ok, vég szerént való ok.¹⁰ A latin szakkifejezések magyar megfelelőit olykor tisztult, világos, egyértelmű, de helyeként hosszadalmas formában ismeri, ill. alkotja meg: *logica*: disputálásnak mestersége; *logicusok*: okoskodásnak és okosságnak mesteri; *stylus*: szóllásnak formája; *magica orato*: állatok el-változtató babonás imádság; *figmentum*: hazug költemény; *circulator*: játékával kereskedő és élő tsufondár ember, aki akar ki kedvéért-is mindjárt játékot indít, fő-képpen akitől valami jutalmat remélhet; *parasitus*: asztali hazug; *chronologus*: idő-vetegető; *utopia*: helytelenség, avagy sehol-lévőség; *spectrum*: látomány, avagy tündér; *mediocritas*: fél részént való elégség; *analogia*: egy-másnak meg-felelő tulajdonság stb.¹¹

Életeleme a finom, olykor szinte már szőrszálhasogató megkülönböztetés. Soha el nem mulasztja megjegyezni, hogy amiről éppen szó van, az nézete szerint csupán „fictió, költöttség” vagy pedig históriai igazság, ahogy ő mondja: „valóságos meglöttség”. Egyáltalán a historicus, „a lött dolognak élé-beszéllője” nagy becsben állította. Erre vall, hogy pl. Szt. Máté evangelistát „Christusnak historicusa, a Szt. Léleknek hívséges notáriussa” jelzővel illeti. Ami a históriában, értsd: a Bibliában és a bibliai szövegekkel összhangba hozható

⁵ A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 65—67. (A magyar irodalom története II.)

⁶ RMK I. 772. 1071.

⁷ Geleji Katona István levele I. Rákóczi Györgyhez. Gyulafehérvár, 1639. december 12. Közli: BEKE Antal ITK 1894. 340—42.

⁸ Kemény János Önéletrésa és válogatott levelei. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: V. WINDISCH Éva. Bp. 1959. 94—95.

⁹ RMK I. 772. 102.

¹⁰ RMK I. 799. 35.

¹¹ RMK I. 772. 109.; RMK I. 799. 34., 1209., 86.; RMK I. 779. 192. RMK I. 799. 310., 195., 162.; RMK I. 826. 89.; RMK I. 779. 553., 1039.; RMK I. 799. 84.

antik és kortárs szerzők műveiben áll, az meggyőződése szerint valóságos dolog, ami ezzel össze nem illik: merő példabeszéd, „fabula, bába-lelte babona”.¹²

Nem szereti a véletleneket, esetlegességeket, idegenkedik mindentől, ami a megszokottól, az általa törvényszerűnek felismerttől eltér. A csillagászati felfedezésekről tudomást sem véve, a földet hol lapos korongnak mondja, minek a másik oldalán „a’ lábokkal mi velünk össze-járok” laknak, hol meg „gömbölyűség”-nek, melyet az isteni mindenhatóság tart „függőben az ég közepin, minden oszlop nélkül mind ez ideig”.¹³ És nézete szerint, mint ahogy a „mindenható Isten, ki a’ napot, és az hódot a’ sátor módon fel-vonatott kerek kék égen sinoron hordoz”-za,¹⁴ úgy szabályozza és irányítja a földiek életét is: „nemelleyek közülök bötsületes, méltóságos tisztre méltóztattak, minémük a’ Királyok, Fejedelmek, Urak, Egy-házi tanítók, kik hasonlók az arany és ezüst edényekhez, mellyekből az emberek észnek isznak, és a mellyeket tisztelkedésnek okáért, asztal főre, pohár-székre, fogasokra raknak. Némelleyek pedig alább valo, és bötstelenb állapotban helyeztettek, minémüek a’ szolgák, szolgálók, rabotás parasztok, poroszlók, bertenek, perváta, kémény tisztítók, és egyéb tisztátalan művesek, vargák, tímárok, &c. Kik hasonlítottatnak a’ fa, és tserép edényekhez, és amazokhoz képest moslékosoknak, matuláknak, és egyéb tisztátalanságra rendeltetett edényeknek mondhatatnak.”¹⁵ A társadalmi rétegek egymáshoz való viszonyában is eszménye a merev mozdulatlanlás! A kortársait oly mélyen érintő és foglalkoztató szerencse-probléma, mely Zrínyinek is sok alkalmat adott a töprengésre, tőle teljesen idegen, álláspontja elutasító: „Nem léssen semmi az Istennek decretumára és végezésére képest történetből, hanem minden a’ meg-változhatatlanságnak szükségéből; ha szintén a’ külső okokra és alkalmatosságokra képest történetből lenni láttatik-is; egyébként nem volna Providentia, Isteni gond-viselés, hanem a’ helyett tsak a’ pogányok Fortunája, Szerentséje igazgatna és birna minden dolgot, mely szintén a’nyit tenne, mint-ha Isten sem volna.”¹⁶ Az idézett szövegrészekből nyilvánvaló: véletlen és szükségszerűség, vaksors és egyéni akarat, egyén és társadalom ellentéteiből fakadó termékeny feszültségeket Geleji Katona műveiben hiába keresünk.

Műveltségének sokrétűsége és gazdagsága azonban vasok prédikációs köteteit a XVII. századi protestáns kultúra valóságos enciklopédiájává avatja. A klasszikus antikvitás népes galériája vonul el szemünk előtt, „ama’ Rómát nemesítő, s’ a’ Deaki nyelvet beszédének gyönyörű folyásával ékesítő Cicero”-tól¹⁷ kezdve Livius, Julius Caesar, Epikurosz, Arisztotelészen át a Gelejinél — korábban már idézett, bizonyos értelemben elmarasztaló nyilatkozata ellenére — igen nagy becsben álló Horatiusig.

Ahol arról elmélkedik, hogy mindennek megvan a maga ideje, azért idézi, mert a pogány poéta Salamon bölcsességével egyezik:

Nunc est bibendum, nunc pede libero
pulsanda tellus, ... (Carm. I 37, 1—2)

Meg is magyarítja: „Most kell innya, most kell szabad lábval a’ földet toppantani” és utána egész kis értekezést biggyeszt: „Illetlen volna igen halottas háznál a’-vagy torban hegedülni, vigadni, tántolni, a’ mint hogy ismét ellenben disztelen dolog menyeközben sirni, gyászolni. Az údó nagy Mester, meg-mutatja minek mikor illendőbb lennie.”¹⁸ Rokon összefüggésben fordul elő két sor a Szatírak könyvéből:

Est modus in rebus, sunt certi denique fines;
Quos ultra citraque nequit consistere rectum.

(Serm. I 1, 106—107)

Kicsit bőbeszédű és Geleji Katonára jellemzően megtoldott fordítása így hangzik: „Vagyon, ugymond, mód minden dolgokban, és vagynak bizonyos végek: A’ mellyeken kívől, és mellyek nélkül nem állhat-meg az igaz, a’vagy az igazság, a’vagy pedig az egyenesség. Innen vötték nétalám a’ mi Magyarink-is; mindennek modja vagyon, ugy mondván.”¹⁹ Ha gondolatmenete úgy kívánja, a középkori szöveghagyomány szellemében idézi Horatius szövegét:

¹² RMK I. 772. 717.; RMK I. 799. 583—84.; RMK I. 772. 337., 417.

¹³ RMK I. 779. 793—94., 145.

¹⁴ RMK I. 779. 850.

¹⁵ RMK I. 779. 1152—53.

¹⁶ RMK I. 779. 645.

¹⁷ RMK I. 799. 613.

¹⁸ RMK I. 779. 1050.

¹⁹ RMK I. 779. 1064.

Oderunt peccare boni virtutis amore
Tu nihil admittes in te formidine poenae:

(Epist. I 16, 52–53)

Gelejinél:

„Oderunt peccare boni virtutis amore;
Oderunt peccare mali formidine poenae.

Az az: Gyűlölnék a' jok vétkeznie a' jóságos tselekedeteknek szeretetjékből; Gyűlölnék a' gonoszok vétkeznie a' büntetéstől való félelemből.²⁰ A pogány szövegek keresztényesítésére Geleji Katona műveiből talán az alábbi a legjellemzőbb példa: „A' Trójaiak a' Teucernek hadnagyságával, és vezérségével, biztatják vala magokat, mondván:

Nil desperandum Teucro duce & auspice Teucro.

(Carm. I 7, 27)

De mi Keresztyének, biztassuk magunkot a' Christusnak Hadnagyságával és vezérségével, mondván:

Nil desperandum Christo duce & auspice Christo.

Nem kell kétségben esnünk addig-is, vala-meddig a' Christus léssen mi vezérünk és igazgatónk;²¹

Geleji Katonának Horatiushoz fűződő kapcsolata nem korlátozódik az általunk itt felsorakoztatott idézetekre, számuk könnyű szerrel szaporítható lenne. Ennyiből is kiténik azonban, hogy Geleji Katona, ellentétben a XVI. századi nagy prédikátor előd Bornemisza Péterrel, aki Horatius nevét morális és teológiai megfontolásokból nem szívesen írta le, legkedvesebb antik költőjének tartja.²² A jelek szerint őt nem feszélyezte az „Epicuros csürhéjéből való malac” (Epist. I 4, 16), érveinek hatásosságát sem féltette tőle. Mind Horatius XVII. századi utóélete, mind Geleji Katona műveltsége, irodalomfelfogása és a klasszikus antikvitáshoz való viszonya szempontjából jelentős ténynek kell tekintenünk azt a szerepet, melyet műveiben „Horatius Christianus” betölt.

Históriai ismereteit az antik történetírók (Herodotosz, Livius, Tacitus stb.) és a kortárs vagy közeli múlt eseményeit megörökítő műveiből merítette. A reformáció történetét Johannes Slejdanus *De statu religionis et reipublicae Carolo V. Caesare commentarii* (Strassburg, 1555) c., okmányokon alapuló munkájából ismerte meg. Világtörténelmi tájékozottságát pedig a Melanchton által kibővített és latinra fordított *Chronicon Carionis*nak (Wittenberg, 1573) köszönhetette. Könyvjegyzéke és műveinek tanúsága szerint a korabeli európai tudományosság teológiai és tágabb értelemben vett társadalomtudományi eredményeit ismerte: Calvin, Beza, Luther, Melanchton, Pareus, Bellarmin, Pázmány műveit és akikkel a legtöbbet hadakozott: Enyedi György, Dávid Ferenc és a puritánusok munkásságát. Prédikációi hatalmas könyvműveltségről árulkodnak.²³ Nem egyedülálló jelenség ez természetesen a XVII. századi Erdélyben, mégis, Gelejinél külön felel kell figyelniük erre, mert nála ez a protestáns késő humanista könyvkultúra párosul egy, a szakirodalom által már eddig is regisztrált és elemzett intenzív anyanyelvi érdeklődéssel, és egy tágabb értelemben vett néprajzi és folklór problémák iránti érzékenységgel.

Feljegyez régi erdélyi jogszokást: „Illyen mi közöttünk-is ama' nem tudom honnan származott rossz szokás, hogy a' meg-sentenciáztatott nyilvánvaló ártalmasokat, és gonosz-tévőket valami pártjában meg-aggott, ferjhez-kévánkozo szemtelen vón-leánynak kérésére el-botsátják, és halálra méltó latorból vő-legényvé tészik, s' a' büntetés helyett menyegzőt szereznek neki. Hiszem hamis, és istentelen szokás ez!”²⁴

Megfigyeli a gyerekek játékait: „... a' vásott gyermek a' lába-közt lévő vesző-szálat loznak képzvén, hennyog, nyerit, tombol, s' azonban semmi sints benne, hanem tsak magát fárasztja; egyéb haszna nints benne, hanem tsak hogy magát gyönyörködtesi véle, a' semmit valonak ábrázván”.²⁵ A népi színjátszás pedig elhatározó élményt jelenthetett számára, mert — bár többnyire elítélő értelemben —, de igen gyakran emlegeti. Vitat-

²⁰ RMK I. 826. 589.

²¹ RMK I. 779. 661.

²² Bornemisza Péternek Horatiushoz való viszonyáról: BORZSÁK István: Az antikvitás XVI. századi képe. (Bornemisza-tanulmányok) Bp. 1960. 291., 302. és passim.

²³ KONCZ József: Geleji Katona István könyveinek lajstroma. MKsz. 1899. 270–275.

²⁴ RMK I. 799. 341.

²⁵ RMK I. 826. 1313.

közö ellenfelével kapcsolatos ilyesfajta megjegyzései: „fársángos modjára, ő magától tsináltatott vázval küszködik”, „markában szakad a' tevelygőnek fűszfa kardja”²⁶ stb. — sejtetik, az alábbi típusú megnyilatkozásai pedig világosan mutatják, hogy a XVII. századi erdélyi népi alakoskodás számos vonására felfigyelt: „Mert az Isten Christus nem tsak ugy jelentette, mutatta-ki magát a' fel-vött emberi testben, mint amaz Comedia játszó, vagy a' fársángosok a' tsuklyában, vázban, áll-orczában, és tsufos öltözetben, mellyet mihet az actust el-végezi, ottan ki-forditnak nyakokból és el-vetnek; hanem egygyesült-is a'val a' testvel le-tehetetlen és el-válthatatlan-képpen”.²⁷ Krisztus emberiséget megváltó kínhalála pedig szerinte olyan, „mint ha melly fényes, ditsőséges öltözetű királyfi, valamely vékony szerű, s' alaton rendű község-béli embernek leányját meg-szeretvén, érette nem szánna zekében, a'vagy czondrában öltözni, és akarim paraszti munkát, sanyaruság-is fel-venni”.²⁸ Ez az ismert népmesei motívum sajátos fényt kap e kétség kívül nem mindennapi összefüggésben és Geleji Katona morózus, kemény arcára gyöngédebb vonásokat rajzol.

Közelebb érezzük alakját akkor is, ha nagy ritkán külföldi útjának egy-egy mozzanatát megemlíti: Heidelbergben az „üstökös tsillagnak támadásakor” bőjtölt, Belgiumban — úgy látszik több városban is — múmiákat, „Szeretsen és Indus királyoknak földből fel-ásatott testét” látta s amikor a gyermektolvajokról beszél „a' kik mások gyermekeit, leányit, tsak fel-ragadják kert alatt, vagy mezőben lovak farára, vagy kotsijokra s' el-viszik szegény szü-léiknek holtig valo keserűségre”,²⁹ önéletrajzának ismerői előtt nem titok; saját sorsára gondolva fogalmaz.

Ha munkásságát a magyar széppróza fejlődésének problémái felől közelítjük meg, a kirajzolódó kép változatos, sokszínű lesz, de tele ellentmondásokkal. Milyen is volt hát a széphez való viszonya annak, aki az ókori irodalom és művészet természetes közegét és táptalaját képező mitológiával és annak egyes alakjaival kapcsolatban ezt írta: „... nagy buzgósággal imádták (ti. a rómaiak) és tisztelték: Ugy-mint ama' tisztátalan életű, sok szüzeket rontó, gyermekeket vesztegető pajkos Jupitert; amaz otmány Apollot; ama' parázna, gyilkos, kegyetlen Mársot; ama' lopo és later Mercuriust; ama' szemtelen és részeges Bachust; amaz orczátlan és fertelmes kurvát, a' Venust; amaz irigy és kegyetlen Junot és több ilyen ékeltenségeknak tsudait és bálványit a' természetben”.³⁰ Senki sem vádolhatja bennünket elhamarkodott ítéllettel, ha azt mondanánk: aki ezeket leírta, az élet és művészet igen fontos területei iránt semmi érzéssel sem bírt, bizonyos szempontból süket és vak volt. Egy ilyesfajta vélekedést támogatna Geleji Katonának a virágénekekkel kapcsolatos, sok más prédikátorral közös álláspontja is. De idézhetünk lelkivilágához közelebb álló, kifejezetten vallásos szövegrészeket is, melyek szépérzékének bizonytalanságáról árulkodnak. A 42. zsolttár kezdő sorai Szenci Molnár Albert művészi megfogalmazásában élnek emlékeztűnkben:

„Mint a' szép hives patakra
A' szarvas kívánkozik,
Lelkem ugy óhajt Uramra
És hozzá fohászkozik”.

Ugyanez Geleji Katonánál prózában: „A' mi-képpen a' szarvas nagy *lehve, pihve, hehegve, nyelve ki-veve*, mégyen a' tsurgo patakra: ugy áhítózik az én lelkem te hozzád, Ur Isten.”³¹ Bizony, minden tekintetben prózaibb megfogalmazás az övé s mai nyelvérzékünk szerint — nyilván eredeti szándéka ellenére —, kissé komikus hatást kelt. Mindezek figyelembevételével is a részletesebb és alaposabb vizsgálat azt mutatja, hogy Geleji Katona prózája nem ilyen egyoldalú képlet.

A hitvitázó irodalom, melyhez Geleji Katona munkássága is tartozik, az önmagáért való szépséget nem ismerte el, hanem, mint „valami hiúságokat, trágárságokat, farlafaj beszédeket, vagy agnök költötte regéket”³² száműzni törekedett, ugyanakkor a retorikán nevelkedett széppróza évszázadokon át csiszolódott építőköveit nem nélkülözhetette, be kellett hogy építse istenes célzatú fejtegetésébe, mert a reneszánsz óta ezek kisebb-nagyobb mérvű felhasználása nélkül nem lehet megélni az irodalomnak ebben az ágában sem. Geleji Katonának ez nem is esett nehezére. Szívesen eljátszogatott a szavakkal. Kedvelte mind a latin, mind a magyar rokon hangzású, de ellentétes jelentésű szavak szembeállítását: „a' kik a' Christus *vicarius*nak hivattatnak, magukat valóságval Christus *sicarius*nak, öldöklő tolvajnak mutatják lenni”. „Sokan a'kik *Pius*oknak hivattatnak, merő *Impius*ok, az *Innocentius*ok közzül

²⁶ RMK I. 772. 563., 542.

²⁷ RMK I. 779. 163.

²⁸ RMK I. 799. 614—15.

²⁹ RMK I. 779. 1042—43.; RMK I. 799. 1105.; RMK I. 779. 973.

³⁰ RMK I. 826. 234.

³¹ RMK I. 826. 399.

³² RMK I. 799. 1131.

sokan *Noctissimusok*, a' *Catholicus* név alatt sok *kakolicosok*, gonosz farkasok rejtezenek-el. . .” Az ellenfél érvelése „nem *okoskodás*, hanem *vakoskodás*”, igazság nélkül az „*Országok nem országok, hanem orvságok*”, a Husz Jánost megégető katolikusok „nem *birók*, hanem *perdók és hóhérok*”, mivel a katolikusok Crédója a szenteket is segítségül hívja „nem *Apostoli*, hanem *Apostatai*”; ugyancsak a Huszt elítélő zsinatra mondja, hogy neki „*Salvus Conductust*, szabad jövést menést ígért”, de csak azért, hogy „Ne láttassanak *törvel*, hanem *törvényvel* a' dologhoz nyulni.”³³ Persze, itt csak a forma játékos, valójában Geleji Katona szavait kemény indulatok fűtik. Néhány évtizeddel később Gyöngyösi István a Kemény János emlékezetében arra szolgáltat példát, hogy az ilyesfajta stilisztikai játékot (rokon és ellentétes értelmű, de hasonló hangzású szavakat) hogyan lehet versben, vidámabb felhangokkal alkalmazni. Kemény János Annához küldött követe, a tréfás kedvű Décei Bálint ezekkel a szavakkal számol be „A' földiek között egy Isten Aszszonyáság”-ról:

„Nem csak *Hadadig* kell az ilyenért menni,
Hanem méltó érte *hadaknak*-is lenni:
Járást, nem csak *várást*, fáradozva tenni,
Víván, nem csak *híván*, másoktól el-venni.

Nagy *Kincs*, jól rá *tekincs*, el nem kell nyeretni:
Vért, nem más ócsób *bért*, kell ezért fizetni,
Törrel, hogy sem *pörrel*, érte ellent vetni
Óhajtod: ohatod hozzá nem sietni?”³⁴

Eredeti látásmódra vall, ahogyan a Luther által szentesített aesopusi oktató mese elemeit alkalmazza: Ádám atyánk, ill. az emberiség a bűnbeesés után „Hasonló az Aesopus rokájá-hoz — írja —, a' ki az üveget kívül nyalja, de a' benne lévő eledelt meg nem kostonhatja vala”³⁵ mert addig — véli Geleji Katona — mindent értett és felismert, most pedig csak „a' héját kocogtatja” a dolgoknak, velejükig nem hatolhat. Ritkábban egy-egy — olykor nem egyszerű — utalás vagy hasonlat erejéig a népkönyvek „vastag” humorát is meg-megszólaltatja. Sok más helyett mintapéldaként álljon itt Markalf figurája, a bibliai szemtelen emberével összekapcsolva, aki ti. szükségét végezni nem a bokorba ment, hanem az úton guggolt le és ahelyett, hogy ő szegyenkezett volna, a járókelőket szidta; nem illik oda nézni a szükségét végző emberre. Az ilyen szemtelenek, mondja Geleji — hasonlóak „ama' tsufondár Markalfhoz, a' ki midőn meg-értette volna, hogy ő reá a' mezőben agarakat fognának huszitania, és azokval akarnák meg-szaggattatnia, egy eleven nyulra tön szert, és azt vévé a' holna alá, s' agarak néki futamkozván, el-ereszté előttök, és ötet meg sem büzlék, hanem mind az után eredének”. A csattanó ez után következik: Miként Markalf a nyulat, úgy az ellenkezők „ravasz elméjek-nek költeményjét botsátják lábra előttünk”, hogy mi azután bámulatunkban illetlenségeiket vizsgálni is elfelejtjük! Épp így tesz Pázmány Péter is, dohogja az ortodoxus püspök.³⁶ Ez az eszmefuttatása csak ennyire gúny ahhoz a vitriolos gyűlölethez képest, amellyel a katolikusok lett Veresmarti Mihályról nyilatkozik, hol „Véres-maró”-nak, „Pribék Mihály”-nak, hol meg „Posonyi Canon, daemon, Batai Árpát-tur”-nak nevezve. Hasonló szavakat legfeljebb az unitáriusok és szombatosok fejéhez szokott vagdosni. Stilisztikai fegyvertárba tartozik a magyar múlt körszájon forgó alakjainak felemlegetése is: „Christusról meg-emlékezzél, és az ő halálát emlegessed. Nem tsak ugy emlegessed pedig, mint a' *Grithi halálát*, a' vagy a' *Mátyás Király viselt dolgait*, az az: nem tsak historiai emlékezetit tartsd-meg a' Christusnak, hanem grata mente recolaljad, háládó elmével emlegessed.”³⁷ Mátyás viselt dolgainak ismerete nem meglepetés, Gritti alakjának XVII. századi ilyesfajta előfordulása pedig a hagyomány szívós továbbélését bizonyítja, és ebben a vonatkozásban döntő szerepe lehetett Baronyai Decsi János Adagium gyűjteményének is, melynek ismerete és használata Geleji Katona műveiben gyakran érezhető. Legotthonosabban azonban a közmondások világában mozog. Nem tud betelni vele, akárhol nyomják meg az oldalát, közmondás jön ki a száján: „Meglássa azért ki-ki kinek hidjen, fejét életét kirebizza; ne hidjen mindennek a' ki ötet üdvözli, a' ki hűségét nagy alázatossággal ajánlja; mert *nem mind arany a' mi félnik*, *nem mind barátunk a' ki reánk mosolyodik*; *porázval (?) fogják-meg a' lovat*, *sip szoval a' madarat*: *Boldog ember, a' ki máson tanul*”³⁸ És minden élethelyzetre megvan a közmondása: ha valaki hirtelen

³³ RMK I. 799. 129.; RMK I. 772. 851.; RMK I. 779. 964.; RMK I. 799. 266.; RMK I. 779. 1124.; RMK I. 799. 202.

³⁴ Gyöngyösi István: Kemény János emlékezete. Gyöngyösi István összes költeményei II. Kiadta: BADICS Ferenc. Bp. 1921. 47.

³⁵ RMK I. 799. 1243.

³⁶ RMK I. 826. 1163.

³⁷ RMK I. 799. 106.; RMK I. 826. 838.; RMK I. 799. 965.

³⁸ RMK I. 799. 134.

meggondolatlanul esküszik és utána megbánja és esküjét megszegi ez a formula: „*Jámbor fogad fogadást, de ageb a'ki meg-állja, azt szokták parasztlal mondani a' Magyarok*”. Ha magánál hatalmasabbal patvarkodik: „Isten annak orvosa a' kinek Ura perse”. A hívságos emberek „*a'mit gyalog fogadnak lovon meg nem állják, az ökröt a' szarván fogják meg, s' az embert pedig a' nyelvé*”. A „közbeszédben költ (latin nyelvű) mondások”-at is gyakran bokrosan, egyvégtében sorolja el: „*Similis simili gaudet* (latin nyelvű) hasonlónak örül; *Simile appetit simile*; *Hasonló magához hasonlót kíván*; *Simile simili amicum*; *Hasonló hasonlónak barátja*; *Similitudo mater amoris*: *A' hasonlatosság a' szeretetnek anyja*” stb. A szólások és közmondások iránti erős vonzalmában nem tudja megállni azt sem, hogy az unitáriusoknak tulajdonított, szentháromsággal kapcsolatos „közbeszédet”, noha Geleji Katona szemében az nem más, mint „iszonyatos, föld meny reszketető káromkodás”, ne idézze: „*Szent-háromság, hazugság, három sákban hat malatz*, etc. Ne tulajdonítsa vétkül az Ur ö Felsege — teszi hozzá —, hogy tsak le-irom is. Oh boldogtalan ország, a' melyben ez a' káromkodás recepta religio!”³⁹

A közmondások ilyen alkalmyszerű betoldása a gondolatmenet élenkítése vagy valamely megállapítás, tétel hatásosabb megvilágítása céljából, nem új vívmány már ekkor a magyar retorikus próza történetében. Alkalmazták többek között a XVI. századi prédikátorírók, és megtalálható kisebb nagyobb mértékben Geleji Katona kortársainak gyakorlatában is. Pázmány is mesteri fokon élt a közmondás adta lehetőségekkel. Geleji Katona azonban nem elégedett meg ennyivel, hanem — tudomásom szerint — elsőként vállalkozott arra a feladatra, hogy a közmondások mélyebb értelmét, summáját narratíve, anekdotikus-novellisztikus formában kifejtse, mégpedig a hatáskeltés szempontjából igen fontos helyen, a prédikáció bevezetésében: „*Szokott, mivel régi meg-lőtt dolgokból, és példákból igazsága megbizonyosodott, mondások ez a' Magyaroknak: Mondj igazat, s' bé-török a' fejed*. A' mely mondás némelyeknek itéletek szerént innen vött eredetét, hogy egy némi-némű kápolnában vala egy emberi-ábrázatra faragtatott nagy bálvány oszlop, melly az el-veszett marhák felől kérdezkedőknek meg-felel, és a' lopót meg-jelenti vala. Ez így lévén, egy vak-merő lopo, nem kítsiny marhá el-lopván-el, és hogy a' szolló oszlop ki-mondja, a'tól igen tartván, minke-elötte a' kár-vallott ember hozza-menne az ö el-veszett marhája felől kérdezkedni, ö azt meg-előzi, és mégyen a' Kápolnában az oszlophoz, s' fog egy szekerczét hozzá, és ugy meg-veri az oldalát véle, hogy ugyan döng, és meg-fenyegeti, hogy ha ötet ki-mondja, bizony a' fejét-is össze-rontja. Az onnan el-menvén, a'nak utánna a' kár-vallott ember-is oda érkezik, és az ö el-lopatott javai felől tudakozik, de tekénti, s' hát meg-némult a' szós oszlop, nem felel semmit tsak egy kukkot-is. Tsudálkozik az ember rajta mi lelte, az ö halgatásának okát kérdezi erőssen töle; el-végre sok kértére kottyant valamit, s' monda: Ho ho! nem az előtti, más a' dolog, s' az állapot, az üdök immár rosszak, az emberek-is meg-roszultanak, ugy nagy a'ki immár igazat mondana, a'val fenyegetik, hogy bé-török a' fejét.”⁴⁰ Itt nem idézett közbevetett megjegyzésével persze az egészet az ördög csalárd, ravasz munkájának, praktikájának tartja, és mind a pogányokat, mind a pápistákat egy füst alatt megfeddi bálványozásukért; a történetet mintegy lezáró és értékelő sorai: „*Ez akar mint s' hogy lőtt légyen, a' halgatók lássák ha hiszik-is, ha nem-is, de igen egygyez amaz régi mondásval; Veritas odium parit: Az igaz mondás gyűlölséget szerez.*”⁴¹ — racionális gondolkozását, valóságérzékét mutatják, és egyben felhívják a figyelmünket e szépirodalmi elemek szövegkörnyezetére és ebben a környezetben betöltött szerepére. (Ilyesformán alkalmazza pl. többek között az „Aranyon nem fog a rozsda” és más közmondásokat is.)

Geleji Katona a prédikáció bevezetésének nagy jelentőséget tulajdonított. Ügyelt arra, hogy a megpendített első gondolat érdekes, figyelmet lekötő, ugyanakkor a fő mondanivalóhoz kapcsolódó legyen. A közmondások értelmének anekdotikus-novellisztikus kifejtése mellett szívesen alkalmazta az antikvítás híres alakjainak élettörténetét, vagy élettörténetüknek egy-egy mozzanatát. Gyakran találkozunk pl. Kyros nevével, fogantatásának és születésének történetét pedig abban a meggyőződésében meséli el, hogy „*A' Cyrus, a' Messiás Christusnak, minden kétség nélkül typusa és ábrázolója volt*”, hiszen mindkettejük születését próféciák előzték meg és szülei is különböző rendűek voltak.⁴²

Az uralkodók kötelességéről elmélkedve többször is előhossa Fülöp király ítéletét, melynek igazságtalansága ellen az elítelt fellebbezett, és amikor a király megkérdezte: kihez? A válasz így szült: a józan, más helyen a szunnyadásból felébredt Fülöp királyhoz. Számos példát találunk Horatius és Vergilius egy-egy sorának a bevezetésben történő magyarázatára, rövidebb-hosszabb kommentálására is. Ebből az együttesből természetesen a Biblia sem hiányozhat. Salamon ítélete, Judit története többször is a tollára kívánkozik a bibliai események

³⁹ RMK I. 799. 689.; RMK I. 826. 70.; RMK I. 779. 285.; RMK I. 270—74.

⁴⁰ RMK I. 799. 231—32.

⁴¹ RMK I. 799. 231—32.

⁴² RMK I. 779. 60—63.

novellisztikus kiszínezésének lehetőségével azonban ritkábban él, mint gondolnók. Gondolt persze munkájának szerkezetére, arányos felépítésére is. Nem akarta példákkal és történetekkel teletönni a bevezetést, mert „a' prédikációnak a' feje igen meg-növnö, s' felő hogy a' derekánál nagyobb ne lenne", ezért többnyire, esetenként csak egyet-egyet alkalmazott, s rakott belőlük a prédikáció „derekába” is.⁴³

Prózájának az irodalmi fejlődésben betöltött funkciója, stílustörténeti, esztétikai megítélése szempontjából fokozott figyelmet érdemelnek azok a szövegrészek, melyekről sejthető vagy nyilvánvaló, hogy az ő fejében fogantak, az ő tollából származnak, az ő érzéseit, egyéni jellegzetességeit tükrözik. Művei e tekintetben is bőséges anyagot nyújtanak az elemzéshez. Ellenzései sem tagadhatják, hogy írásában férfias erő, keménység, helyenként jöleső feszesség tapasztalható: „leg-boldogtalanbak s' nyomorultabbak azok, a' kikvel az Isten nintsen, és a' kiket az Isten el-hágy; mert azok mindenestül fogva prédájul, és vesző félben maradnak, mint a' kerítés nélkül való kert, a' gyeptől nélkül való szőlő, a' pásztor nélkül való juh nyáj, és a' tutor nélkül való árva, a' kiket valaki hozzájok fér szabadason tapodja, tépi, szaggatja, prédállja, czibállja”.⁴⁴ A hasonlító mondatok asszociációs, gondolati és érzelemgazdagsága a felsorakoztatott igék: tapod, tép, szaggat, prédál, cibál kíséretében bizonyára nem maradt hatás nélkül az egykorú hallgatóra. Az alábbi biztos ívű, barokkos izlésű mondat-építményt pedig akár Pázmány is megirigyelhetné: „Az eset miatt meg-romlott, és erejében meg-bontakozott nyavalyás emberi természet, hasonló amaz meg-élemedett idejű, görbe dereku, s' hátú, le-szegett nyaku, lankadozo inu, gullyogva járo, ki-hullott fogu, reszketeges kezű és fejú, hályogoskodo szemű, és meg-kámporodott eszű s' elméjű vén emberhez, a' ki az ő iffjonta-béli viragzo idejével, fellyebb fellyebb huzalkodo természetével, egyenessen s' merőn való lépésével, pengő s' vastag inval való járásával, futásával, körömös, katsos, erős kezeivel, vidám tekintetivel, villogo fényes szemével, és serény s' ragado elméjével össze-vettétn, tsak olyan a' hoz képest, mint az ag-sas az erejében lévő iffju sashoz, vagy mint a' járn s' szöllni tanulgato, hinga inu, fogatlan gyermeketske, az iffju legényhez képest”.⁴⁵ Hosszú mondatok szép számmal akadnak Geleji Katona műveiben, de ilyen szemléletes, ilyen világos tagolású, lendületes, igazi írói tehetségre valló, bizony, ritkán. Helyzetleírásai, lélekrajzai a bensőséges emberi érzések iránti fogékonyságát, atmoszféra teremtő képességét tanúsítják, mint Jákob és József találkozásának leírásában olvashatjuk: „Oh minden világi keserőségeket el-felejtető boldogság öröm! E'világi életben az egy-mástol valameddig távol lévő szerelmesek melly nagy örömvvel fogadják egymást, ki-vált-képpen pedig ha valamellyiknek el-veszett hire futamodott volt, ugy tartja a' másik, mint ha ujjonnan adta volna Isten néki e' világra. Nyakára tsügged, öleli, tsokolja, sir örömében, és sokáig nem szolhat belé. Példa e're a' vén Jákob Pátriárcha, ki az ő el-veszté tartott fiának eleven hirét hallván, meg-élede az ő félig meg-holt lelke, Aegyptusban pedig alá-menvén, és ötét életben, még pedig fényes öltözetben, s' méltóságos Fejedelmi tisztben lennie látván, a' nyakára borula a' szent jámbor az ő édes fiának a' Josefnek, és ugy zokog vala örömében a' nyakán, alá-görögvén könyvei fonyorodott vén orczáján, és ősz szakállán, és azt mondja vala: Bár meg-haljak immár, pedig hogy láttam a' te színedet, édes fiam.”⁴⁶ Érezhető, hogy József életének ez a Biblia szűkszavú szövegezésében is emlékezetes pillanata Geleji Katona fantáziáját megmozgatta, és érzelmi azonosulása nyomán megragadó jelenetté kerekedett a tollán.

Figyelemre méltó, hogy a „sanyaru életnek nemét követő mezei emberek”-ről, akiket egyébként csak kő, cserép, fa és egyéb dísztelen edényeknek tekint; milyen élethű és rokonszenvről valló képet rajzol: „Jelentetett-meg a' Christus születése legelsőben pásztoroknak, ilyen alaton rendű szegény, és az emberek előtt majd bötstelen személyjű embereknek, ugy mint kik hitván, oktanak barmok mellett való sugorgásra, azokval való bajlódásra, és azoknak legeltetésekre rendeltetettek; mellyek mivel a' mezőknek és réteknek füvei szokott eledelek, kényszerítettettek ök-is nyavalyások azokért a' közönséges emberi társaságot, az emberi lakásra alkalmas helyeket, falukat, városokat elhagyni, és a' pusztákra, farkas ordító kietleneknek ki-menni, és ott az égnek minden nehézségét és változásit, ugy mint hónak, essőnek nyakokban való szakadását, tagaiknak hideg miatt való meg-gémberedéseket, a' vagy azoknak a' hévség miatt való el-lankadását, éjjel nappali nyughatatlanságot, fáradságot, és egyszer s' mind tolvajoktól, vadaktól, és ördögi késértetektől való félelmet szenvednie.”⁴⁷ Ez utóbbi két idézet, önmagában szemlélve azt az illúziót kelthetné mintha Geleji Katona mindig ünnepi lélekkel, a hitviták hétköznapijain felülemelkedve írt volna. Valóban, szűrőjén itt és még sok más helyen csak a nemes rögök maradtak fenn, a salak különvált, de nem tűnt

⁴³ RMK I. 799. 350.; RMK I. 779. 1064.

⁴⁴ RMK I. 799. 530.

⁴⁵ RMK I. 799. 1260.

⁴⁶ RMK I. 779. 1169–70.

⁴⁷ RMK I. 779. 529–30.

el, hanem prédikációiban egyebütt, olykor fölös mennyiségben rakódott le. Hogy egy gondolat vagy bibliai hely kifejtése milyen nyelvi, stilisztikai, indulati köntösben jelenik meg nála, szorosan függ a szövegkörnyezettől. A pásztorok kemény életének szép leírása nem a szerző demokratikus rokonszenvének, hanem a megváltó születésének köszönheti létét. Ugyanezek a pásztorok, ha Geleji a katolikusokkal hadakozik, akik Luther, Calvin, Zwingli homályos eredetét, alacsony származását hányják a protestánsok szemére, meg azt, hogy püspökök által nem voltak felszentelve; egészen más szituációban lépnek elénk: „Kérdjed-meg elsőben Istentől, miért jelentette légyen az ő szent Fiának üdvösséges születését a' Bethlehemi pusztán őriző, bak-büző szennyes, parasztos fejű pásztoroknak, és nem a' fő papnak, sem nem a' Pharisaeusoknak meg”,⁴⁸ és akkor, mondja Geleji, mi is megfelelünk a vádaskodásokra. Egyáltalán a vitatkozásban nagy mester. Kifogyhatatlan az ellenfél érvelését megingató ötletek felsorakoztatásában. Ha tételei nem igazolhatók a Bibliából, odadöfi: „az ötödik Evangelistánál vólna ugyan, de a' négyénél bizony sehol sintsen”. Népies változatban: „De rosszul vonja-bé ez a' borona az ő abajdocz magvokot, mert mind ki-tetszenek a' konkolyok utánna”,⁴⁹ vagy ingerülten odaveti; okoskodásuk „nem egyebek, hanem tsak füge levelek, lelki paráznaságoknak fedezgettetésekre”.⁵⁰

Főként a *Válság Titkában* találkozunk néha ilyen Rimayhoz illő kifejezésekkel: „bánat miatt ki-petsenyésedett, és fel-orbánczozott sziv”, „esetek-le a' ti sziveiteknek térdeire”⁵¹ stb. Egy alkalommal pedig, amikor arról beszél, hogy Krisztussal mit tettek Pilátus szolgálai, gyomrunkat igencsak próbára tevő leírásba kezd: „reá pökdösének, az ő büdös nyálokat, gégejeken meg-sürsüsdött sükeres taknyokat fel-hákgóván ugy pökték a' szeme lépájában, ugyan meg-lotsant, és ugyan belé-ragadt. Te talám tsak hallani-is utálod, s' hát a' Christus mint szenyvedte?”⁵² Mäskor képzettársításával döbrent meg: „A' Christusnak tagjait nem szabad *kurva*, (bötsületvel légyen mondva) tagjaivá tenni; De a' hiveknek testek Christusnak tagjai, a' paráznaságot el-kell távoztatniok.”⁵³ Ezeket az egyébként igen csekély számú, manierista stílusnyomokat kiegészíthetjük azzal, hogy a IX. számú prédikáció bevezetőjében érdekesen alkalmazza a krétai Labyrinthus históriáját a keresztény dogmatikára: Olyan a Labyrinthus, mint a Szentháromság tana. Ha valaki az egyház tanításai nélkül (Ariadne fonala) megy bele, áldozatul esik az ördögnek (Minotaurus).⁵⁴

Ha a középkori retorikák és ars poeticák ókortól örökölt stílusnemeinek: egyszerű stílus (stylus humilis), közepes stílus (stylus mediocris) és fennkölt stílus (stylus gravis) kategóriáiban gondolkozva próbálnók Geleji Katona „szóllásának formáját” megragadni, megállapíthatnánk; mindhárom stílusnemre bőségesen akad példa műveiben. Ez azonban a kérdésnek csak egyik oldalát világítja meg. A XVII. század folyamán írónk gyakorlatából nem született magyar nyelvű retorikai kézikönyv, de még magyar prózastilussal foglalkozó, összefüggő tanulmány sem. Pedig annak ellenére, hogy prózánk fejlődése mind lírai költészetünk, mind a nyugati irodalmak prózája mögött elmaradt, számos elméleti tanulságot kínál a kutatónak, éppen e különfejlődési tendenciák megragadásának vonatkozásában.⁵⁵ Bonyolítja a dolgot, hogy irodalmi termelésünk nagyobbik hányada a XVII. században a retorikus próza didaktikus, ill. vitatkozó típusába tartozó hitvitázó irodalom. Bár tudjuk, hogy minden irodalom fejlődésében a széppróza mindenekelőtt a tudományos prózához kapcsolódik és csak később válik el tőle, él külön életet; a hitvitázó irodalomra azonban ez a tétel csak igen ritkán és korlátozott mértékben érvényes, Geleji Katona munkásságára pedig szinte egyáltalán nem vonatkozik. Egyes elemei adhattak és adtak is impulzusokat, a fő szódrás azonban még a protestáns egyházi irodalomban sem az általa járt úton haladt tovább, a világi széppróza fejlődését pedig főként negatívumaival befolyásolta, gátolta. Műveinek vizsgálatá, stílusának elemzése mégis igen fontos feladat, mert személyének és munkásságának határkö jellege van a magyar irodalom fejlődésében. Műveire tartalmi tekintetben enciklopédikus gazdagság és sokrétűség jellemző. Ennek megfelelően stílusa, mondanivalójának nyelvi megformálása

⁴⁸ RMK I. 779. 537.

⁴⁹ RMK I. 407., 276.

⁵⁰ RMK I. 779. 1126.

⁵¹ RMK I. 799. 562., 435.

⁵² RMK I. 799. 407.

⁵³ RMK I. 779. 1008—09.

⁵⁴ RMK I. 826. 354—55. — A labyrinthus-problémához: HOCKE, G. R.: Manierizmus I. Hamburg 1957. 98—104. — Geleji Katona felfogásához közel áll a Müncheni Könyvtár kézírata (N. 6349., recto f. 164.), mely egy „labirintus rajzát közli, közepén a világ rajzával, melyben az ördög (Zabulon) leselkedik és felfalná az embert, ha Krisztus le nem győzné és meg nem törné a hatalmát: Ecce Minotaurus vorat omnes quos labirintus Implicit: Infernum hic notat, hic Zabulon. (Ime a Minotaurus felfal mindenkit, akit a labirintus magába szédít; ez a Poklot jelenti, az pedig az Ördögöt.)” SANTARCANGELI, Paolo: A labirintusok könyve. Bp. 1970. 223.

⁵⁵ BÄN Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI—XVIII. században. Bp. 1971. Irodalomtörténeti Füzetek 72.)

is többszörösen összetett, bonyolult jelenség. Irodalmunk XVII. századi fejlődésében általában, a hitvitázó irodalomban pedig különösen érezhető az a törekvés, hogy nyelvjárás fölötti igénye ellenére közel maradjon a népi nyelvhez, hiszen széles körű érdeklődésre csak így számíthatott.⁵⁶ Geleji Katona prózájának is kettős bázisa van: az antik retorikán nevelkedett, művelt irodalmi nyelv, tele egyéni sajátosságokkal és a XVII. századi népnyelv. E kettős bázison azonban sokszínű stilisztikai képlet kialakulását figyelhetjük meg. Ezt a sokszínűséget a Biblia fogja egybe, ez biztosítja munkásságának gondolati és stílusbeli alaphangját és kezébe adja azt a mérőeszközt, amihez — meggyőződése szerint — égen és földön minden igazodik.

Azt mondtuk: Geleji Katona a magyar művelődéstörténet azon ritka alakjainak egyike, akiknek életében személyiség és történelmi szerep, a feladatok megoldásához szükséges fejletelmi támogatással együttjárt. Valóban így van. Sajátos ellentmondása azonban nemzeti fejlődésünknek, hogy, míg olyan koncepciózus, a fő problémákat világosan látó koponyák, mint Apácai vagy Zrínyi, mindent a körülmények és hatalom ellenében értek el, addig Geleji Katona, ez a kétség kívül nem mindennapi tehetségű ember mindent megkapott, de csak azért, hogy a legfőbb hatalom oltalma alatt, annak jobbkezeként a konzervativizmus bástyáit erősítse és szellemi életünk megmerevítésén fáradozzon. Ezen a ponton egy kicsit rokona Pázmánynak, de Pázmány — éppen Öreg Rákóczi Györggyel folytatott levelezése bizonyítja —, rádöbbszerezte szerepének tragikumára, Geleji pedig megrázkódtatás nélkül, abban a meggyőződésében halt meg, hogy neki volt mindenben igaza. Életpályája és művei azonban arra figyelmeztetnek; nem úgy indult, hogy feltétlenül *olyan* ortodox püspök lesz belőle, amilyenként ma előttünk áll. Pályafutását Bethlen Gábor szabad légkörű, minden új iránt fogékony Erdélyében kezdte. Fiatal korában magába szívott műveltségének, irodalmi eszményeinek nyomai lépten-nyomon érezhetőek műveiben. Írói gyakorlatának vázlatos bemutatása kapcsán láttuk, hogy a hagyományos szépirodalmi elemek adta lehetőségeket mennyire kihasználta, és helyenként alkalmunk volt megfigyelni azt is, hogy a manierista és barokk stílusfogások sem voltak számára egészen ismeretlenek. Alapjaiban intellektuális, száraz, okfejtő, helyenként a fenséges régióhoz közelítően emelkedett, majd a népiesbe és triviálisba váltó, ugyanakkor a gyöngéd emberi érzések és a népmesék hamvassága iránt is fogékony, egészében mégis nyomasztó prózájának stílusát aligha tudnók egy terminus technicussal jelölni.⁵⁷ A hatalom birtokosaként, 1633-tól mint erdélyi püspök, nem csupán az unitáriusokkal, szombatosokkal és Medgyesi Pál személyében a puritánusokkal került szembe, de bizonyos mértékig egykori önmagával is.

Váltság Titka c. prédikációs kötetének „A' Jó-akaró olvasóhoz” intézett előszavában, meg nem nevezve, de teljesen nyilván valóan Medgyesi Pálnak címezve, elméleti igazolását adja írói gyakorlatának, elárulva azt is, hogy az *Ad Herennium* típusú retorikák mellett, Horatius *Ars poetica*-jának hatása alatt dolgozott, mintegy a retorika és poétika kompromisszumos egyesítésére törekedett.⁵⁸ Medgyesi Pál *Doce nos orare* c. kézikönyvének Lórántffy Zsuzsannához szóló ajánlásában válaszol Gelejinek.⁵⁹ Ezt a XVII. századi próza kérdései és az irodalmi tudat alakulása szempontjából egyaránt jelentős és érdekes vitát, itt és most, nem ismertethetjük, legfőbb tanulságának felvázolását azonban aligha kerülhetjük el. Geleji Katona prédikációiban gyakrabban alkalmaz szépirodalmi elemeket: fabulákat, közmondásokat, világi históriából vett tanulságokat, a pogány költők verseit is szívesebben építi be, mint Medgyesi Pál; tehát, ha úgy tetszik, külső formák tekintetében Geleji az „irodalmibb” és elméleti indoklásai is ehhez közelítenek. Medgyesi Pál eszménye a puritán egyszerűség és tisztaság. Ennek ellenére, vagy talán épp ezért, az ő munkássága a jövőbe mutató, nem pedig Gelejié. Medgyesi politikai, társadalmi és egyéni problémák iránti érzékenységét puritánus eszméi miatti üldöztetése szüntelenül ébrentartotta, táplálta, és elősegítette, hogy új, személyes mondanivalójának adekvát stílusát kialakítsa, mintegy a pietista próza egy-egy stiláris vonását előlegezve és igazolva: új stílus csak új mondanivaló nyelvi megjelenése lehet.

Tarnóc Márton

⁵⁶ BÁRCZI Géza: Népnyelv és irodalmi nyelv. A „Néprajzi tanulmányok” c. kötetben. Bp. 1949. 97. (A Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Kiadványai I.)

⁵⁷ A korszak eszméi és stílusproblémáihoz BÀN Imre: A magyar manierista irodalom ItK 1970. 451–65.

— KLANICZAY Tibor: A reneszánsz válsága és a manierizmus ItK 1970. 419–450.

⁵⁸ RMK I. 779. gla-h3b.

⁵⁹ RMK I. 832.

A művészet helye és szerepe a XVIII—XIX. század fordulóján*

Megszokott dolog a felvilágosodás korának képzőművészetét semmibe venni. Kevés volt ekkor a kimagasló esemény és alkotás, nem hasonlítható ahhoz, ami az irodalom terén sűrűn adódott. Úgy tűnt, hogy a felvilágosodás eszméi nem jelentkeznek oly átütő erővel a képzőművészetben, mint az irodalomban.

E felfogás téves vagy inkább mereven sommázó voltát az bizonyítja, ha — mondjuk — az 1820 körüli évekből visszapillantva, élesebben emelkednek ki azok a tünetek, amelyek ebbe, a nevezzük átmeneti korszakba sorolhatók. Hiszen csak az első plágium-per kapcsán vált 1820-ban valóban világhossá, milyen eltérő két világ ütközött össze. E két világ szembekerülése a képzőművészet terén egy erős fáziseltolódással következik csak be.

E példát — tudatosan — az irodalom teréről választottam, mert közismert volta jól érzékelteti azt, ami 1820-ig kialakult vagy még inkább: lezárult. Ez a fejlődés minden téren mutatkozik, de a változás az irodalom terén sokkal több és többfélebb példával jelentkezik, mint a képzőművészet terén.

Ez mindjárt jelzi az első különbséget: irodalom és képzőművészet eltérő ütemű és minőségű fejlődését. Noha a XVIII. század második felének képzőművészet terén is vannak klasszicizáló, a felvilágosodás racionalizmusát mutató jelenségei, alig lehet a mi területünkön 1780 előtt a tünetek gazdagabb hálózatáról beszélni: ez okozza, hogy a generációnyi fáziseltolódás megnehezíti az egyszerű párhuzamok vagy azonosítások használatát.

A fáziseltérés okait eddig nemigen kutatták, főleg a képzőművészeti alkotások pusztulása, illetve a megmaradtak semmibe vévése miatt. Nem lehet ezt a fontos és összetett jelenséget itt boncolni, de a probléma felvetése mégis szükséges. Véleményem szerint ennek az elmaraadásnak fő oka a társadalmi-gazdasági körülmények elégtelen fejlettségében rejlik, amely anyagi kihatásai miatt jobban érinti a képzőművészetet, mint az irodalmat. Nem volt még széles körű igény az új összetételű társadalomban az anyagi ráfordítást igénylő képzőművészetek iránt, és ezért nem születhettek nagyobb számban igényes alkotások. Eltűntek a régi megrendelők, megfakultak, kialudtak a régi tartalmat kifejező műfajok anélkül, hogy a pótlás, az új azonnal jelentkezett volna. Ennek oka egy másik jellegzetes körülmény: a képzőművészet fejlődését jobban megtörte a másfél százados török megszállás, mint az irodalomét. A felszabadulás után szinte nem volt mit folytatni, mire építeni, ezért volt szükség idegenből hívott és letelepített mesterekre, akik koruk művészetét hozták ugyan, főúri megbízóik igényeit képviselték, bizonyos tekintetben egy idegen világot, ami csak lassan vált magyarrá. A folyamatos művészeti-művészeti hagyomány hiánya késlelteti azt az átalakulást is, ami a céhes iparúzóitól az egyéni-polgári, sőt az akadémikusan képzett művészhez vezetne. Nyilván ez is oka annak, hogy az ábrázoló művészetek terén számban és minőségben szerényebb alkotások esnek erre a századforduló előtti és utáni néhány évtizedre.

Hogy kissé foghatóbbá tegyem, milyen változások folynak, néhány közismert példát említenék:

Az 1785-ben befejezett egykori egri liceumban a késő barokk egyik sajátosan klasszicizáló stílusváltozata testesül meg. De a hatalmas csillagászati torony a maga korszerű felszerelésével éppúgy a továbblépés tünete, mint a Sigriszt festette *Tudományok allegóriája* freskón szereplő számos alak magyar öltözete a díszterem mennyezetén, ahol a természettudományok ugyancsak hangsúlyozottak. A Kracker festette könyvtárfreskó (1778) történeti eseményt ábrázol, a tridentis zsinatot, megkésített pozzói perspektivikus alulnézetben, ráadásul — először Magyarországon — gótizáló székesegyház belsejében.

A szombathelyi püspöki palota és székesegyház a klasszicizáló késő barokk másik jellegzetes irányja (1779—1783). Tetézi jelentőségét, hogy a püspöki palota földszinti termének freskói a szombathelyi római emlékeket ábrázolják, tehát az ókor iránti érdeklődésnek és a műértő gyűjtőnek bizonyítékai. Az 1780-ban befejezett papnevelde könyvtárában található a régi művészetre, főleg építészetre vonatkozó Trattato-k leggazdagabb hazai sorozata, a tudás fontosságának, a hagyomány tiszteletének bizonyítékaként.

E jelenségek újszerűsége kétségtelen, a megbízók azonban a főpapság köréből kerültek ki és nagyon kérdéses, hogy az épületekben köznapi városlakó megfordulhatott-e. Még az sem állítható, hogy ezek a kiemelkedő jelentőségű épületek a kialakuló klasszicizmus közvetlen előzményének tekinthetők-e, hiszen kétségtelen, hogy e művek erőteljesen képviselik az előző — barokk — korszakot is.

* Elhangzott Sümegen, 1972. szeptember 28-án SZAUDER József: A magyar késő felvilágosodás kora c. előadásához kapcsolódó korreferátumként „A késő felvilágosodás kérdéseiről” rendezett tudományos ülés-zakon.

1801-ben készült el a székesfehérvári püspöki palota. Ez a sajátos épület ugyancsak a késő barokk formavilágából merít, azt mondhatni, hogy az ismeretlen építész zsúfolt díszével inkább az asztalos és a stukkator felfogását képviseli, semmint egy építészét. Feltehetően megbízója mintakönyveiből merítette ezeket az elemeket. Másrészt ez a tömegében és részleteiben barokkos alkotás kihívóan áll szemben a megyeházával, gazdag és deris homlokzatával túlharsogva a világi hatalom székhelyét — mint egyetlen ilyen hazai példa. Az sem mellékes, hogy a palota erősen ráépült a régi bazilika alapfalaira és helyére, amire korábban — azaz a felvilágosodás előtt — nem találunk példát.

Az említett művek tehát szokatlan kettősséget árasztanak. Formában és tartalomban sok új mozzanatot, de még nem tekinthetők a hazai polgárosodás új fejezete képviselőinek.

Jellegzetes, hogy a XVIII. század utolsó évtizedeiben nem keletkeznek többé egyházi tematikájú köztéri szobrok, Mária-oszlopok vagy Szentháromságok és Kálváriák. A felvilágosodás szelleme megrendítette, ha nem is üzte el teljesen az imába vetett hitet és vele annak külső jeleit. Az új szobrászati tematika — mint látni fogjuk — nehezen alakul ki, annál is inkább, mert sem anyagi, sem eszmei tekintetben nem áll mögötte olyan erősség, mint volt a barokk kor egyháza.

A festészet terén már céloztunk néhány megkésített monumentális alkotásra, mellettük több, olykor dilettáns kéztől származó falfestményre bukkanunk kastélyainkban. De ez a világi festészet inkább a késő rokokó világa, semmint egy polgári klasszicizmusé. Sem egy új tematika, sem nagyszabású festészeti díszítés iránti igény még nem jelentkezik. A változás akkor következik be, amikor a képzőművészet és a nemzeti haladás gondolata összefonódik, amikor a művészettel kapcsolatos tudat megváltozik, azaz a művészet előtérbe kerül, mind fontosabbá válik, mert eszköze az erkölcsi és értelmi emelkedésnek, ami a polgárosuló új ember eszménye. 1800 körül még egymás mellett él, olykor egymást áthatva, a régmúlt és az új: az eltérések csak nagyobb távlatból érzékelhetők. Szinte egyszerre (1803) kezdődik a debreceni Nagytemplom építése és fejeződik be a kismartoni Eszterházy-kastély kevés év alatt véghezvitt nagyrányú átépítése. Amaz az újkor első monumentális városi-polgári temploma, emennek hívős reprezentatív épülettömbjéhez már gazdagon változatos angol tájkert csatlakozik, a természet iránti rajongás és érzelmes viszony jeleként. A századforduló körül tehát sűrűsödnek a fontos események. Legfontosabb a hosszas tervezés és tárgyalás után megvalósult, Hild János alkotta pesti városszabályozási terv, amelynek kivételére József nádor 1808-ban megalakítja a Szépészeti Bizottságot. Néhány évbe sűrítve robbanásszerű változásnak vagyunk tanúi.

A képzőművészet terjesztésében, a hívek toborzásában, az érdeklődés felkeltésében új, nálunk korábban nem szokásos eszközök mutatkoznak. Ilyen új lehetőség a Karancs Ferenc pesti lakásán kialakult társaskör, a főúri szalonok polgári értelmiségi utóda. Ilyen szalon Kármán József is tervezett, megvalósítása Pestről való hirtelen távozása miatt nem sikerült. E pesti köröktől nem sokban különböznek a vidéki kúriák baráti körei, amelyek Magyarországon is, Erdélyben is kezdenek kialakulni. Az erősen értelmiségi színezetű társas együttlét, ami a képzőművészetet is támogatja, nálunk korábban ismeretlen forma volt. Másik új forma és még nagyobb hatással érvényesül a Kazinczy folytatta nagyrányú levelezés. Kazinczy szerepét és jelentőségét a jelenlévők nálamnál jobban ismerik, ezért tevékenységének csak két mozzanatát emelem ki. Az egyik a tudásba vetett hit, a felvilágosodás e jellegzetes eszméje, a polgárrá válás egyik kritériuma, amit művészbártaival szemben is hangsúlyoztak. Művészeti akadémiákra, főleg Bécsbe küldi őket, önművelésre serkent, és nem feledkezik meg a művészet elméleti alapjainak elsajátítását követelni. Ezzel nálunk is kialakul az akadémiai oktatásba, illetve a rendszeres felsőoktatásba vetett hit, amely a leghatásosabban kezdti ki a többszázados céhuralmat. Másik fontos jellegzetessége Kazinczynak a szinte egyedülálló fogékonysága, amellyel a művészet új jelenségeire reagál. Íróinknak ekkor általában nincs érzékük és szemük az új művészeti jelenségek iránt, sem az épülő Pest, sem valamely ingó művészeti alkotás nem ragadja meg őket. Kivételt csak Kazinczy alkot. Mindenhez van érzéke: pártfogoltjai alkotásairól éppúgy ír, mint az újdonságszámba menő angol kertstílusról, sőt van érzéke az új Deák téri templom sajátos dísztelensége, arányaiban rejlő szépsége számára. Ebben a fogékonyságban elődjeként csak Kármánra hivatkozhatok, aki *Fanni hagyományai*ban a hősnő szobájáról kétszer is ad részletes leírást, a mindenkori hangulatot ezzel is érzékeltetve. Kármán tehát egybeforrva látja a szereplőt környezetével.

A levelezés révén megindult kapcsolatok mellett a folyóiratok gyér közlései, még inkább azonban az élő beszéd hozza mindjobban előtérbe a képzőművészet eseményeit. A társas lét, a látszólag személyes és kulturális kérdésekről folyó társalgás vonzó újdonság nálunk, annál is inkább, mert a haladás eszménye ekkor nem annyira politikai harcokban, mint inkább kulturális téren csiszolódik. E téren az együttműködés és egyúttaladás irodalom és képzőművészet közt csakhamar, azaz már a XIX. század első negyedében lehetségessé válik, amit a témák rokonsága, olykor azonossága is elősegít, áthidalva a még mindig fennálló fejlődés-

beli különbséget. Képzőművészet terén különösen uralkodóvá válik a klasszikus mitológia témavilága, ami nemcsak azt jelenti, hogy nem egyházi és nem német, hanem kifejezetten világinak, hazainak érzik, nem törődve azzal, talán nem is sejtve, hogy ezt a klasszikus mitológiát a német vagy a dán, vagy más nemzetek művészei épp annyira nemzetiek érzik, mint mi.

Ennek kapcsán válik érdekessé az a kérdés, hogy milyen nálunk a művész kapcsolata megbízóival; milyen a művész társadalmi helyzete. A kérdésre már azért is nehéz felelni, mert az ismert példák vagy korábbiak, vagy későbbiek. Ismeretesek Maulbertsch levelei a szombathelyi püspökhöz vagy Fellner Jakab levelezése Eszterházy Károlyval. Mindketten már 1780 körül és előtt olyan öntudatról tanúskodnak, a szokásos alázatossági formulák betartása mellett, ami már a polgárosuló művészre és annak társadalmi öntudatára jellemző. Ismerjük Ferenczy István szinte túlzottan magabiztos leveleit Rudnay Sándor primáshoz a 20-as évekből. Úrményi és Ferenczy közt, Fáy András és Casagrande közt látszólag jó viszony alakult ki, ami nemcsak megbízásokban, hanem baráti együttléteikben is jelentkezett, igaz, hogy csak 1825 után. Másrészt köztudott az a jó viszony, amely Pollack Mihály és a nádor közt kialakult már 1810 táján. A mindjobban kibontakozó új légkörben a művész — hatalom, állás és vagyon nélkül — rangra és társadalmi súlyra tett szert olyan viszonyok közt, amikor a saját lakóház a polgári létminimum feltételei közé tartozott — legalábbis az iparúzóknél. Kazinczy puszta felkérésére, levelének vétele után a címzettek meglepő módon munkába fognak és nem kérdezik, mi a fizetség. Ezt a sajátos viszonyt a kérdés több más ágával a további kutatásnak kell alaposabban megvizsgálnia. Mert amikor például Péchy Mihály látszólag alulmarad a debreceni presbitériummal szemben, és a templomterv folytonos módosítására kényszerül, alapjában egy maradi és teljesen hozzáértés nélküli testülettel harcol, ehhez mint mérnökári tiszt sokkal kevesebb diplomáciai készséggel rendelkezett, mint ha civil céhtag vagy efféle lett volna. E szokatlannak tűnő nézetemet erősíti mindaz, ami a pesti Szépészeti Bizottság körül történt. Noha a nádorhoz intézett beadványok telve vannak régies alázatos fordulatokkal (ersterbe vor Ehrfurcht, írja még Pollack is), az udvarias formulák ellenére keresztül viszik akarataikat, és a bizottság teljesen úgy működik, ahogy azt a szakemberek jónak látják, és eközben finom módszerekkel megkerülik, lassankint túllépi a céhkereteket is. Minden jel arra vall tehát, hogy a művészek, főleg az építészek, eredményesen és korán viszik előre a haladás folyamatát, de meglepő módon — főleg ha az irodalom területé felől nézzük — nem hallatják hangjukat a polgári átalakulásért folytatott harcban. Nemcsak értelmi-eszmei készségük volt ehhez szerényebb, mint az íróké, hanem bénította őket, főleg az építészeket, az anyagi megkötöttség. Megbízó nélkül művész általában nem dolgozhat, míg az író megteheti. Ez a helyzet sem egyforma minden korban és minden helyen, de az alaphelyzet állandó és fennáll a tárgyalt koron túl is.

Mint láttuk, a művész kapcsolata feljebbvalóival és megbízóival már 1800 táján kezd ugyan megváltozni, de általában még nem vezetett mélyebb emberi kapcsolatra, mint aminő az irodalom terén oly gyakori. Ferenczy Vörösmartyban talált harcias és képzett támogatóra, Döbrentey Gábor az öt jellemző lobbanékonysággal áll a fiatal Célkuti Züllich mellé, de anyagi eszközök hiányában ezt a megértést csak érzelmi együttérzés kíséri, sem eszmei, sem anyagi támogatás nem kapcsolódik hozzá. Ez az érzelmi jelleg már jelez egy sajátos kettősséget. Érződik, hogy a képzőművészetre szükség van, hogy az alkotók egy mindjobban erősödő társadalmi igényt szolgálnak, sőt hogy pártolásuk nemzeti érdek is. De a pártolók maguk kevéssé értenek általában a művészethez. Henszlmann Imre felléptéig alig van elméleti készségű kritikus, az eszmei tisztázatlanság többnyire egyaránt jellemzi a művészet gyakorlóit és pártolóit. Ez a bizonytalan alapokon álló, inkább érzelmes beállítottság okozza, hogy a képzőművészet nem oly harcra kisértője a haladásnak, miként az irodalom, még annyira sem illusztrálja az új mozzanatokat, mint amennyire természeténél fogva tehetné. Hiszen a művészet elsődlegesen nem illusztrál, és amikor ezt már megteheti, akkor a művészet formais és jelképrendszerét már az egész társadalomnak magáévá kellett tennie. Hogyan tehetne volna ezt az újonnan fellépő épülettípusokkal, új műfajokkal jelentkező festészettel és szobrászattal e kor társadalma, méghozzá nem is magas művészi szinten álló alkotások kapcsán. Hogy a művészet mondanivalója alig 20 év alatt széles körben elterjed és közérthetővé válik, mutatják például a viták a pesti német színház (1808–1812) vagy a vidéki városházak—megyeházák építése körül. Mindez majd a 30-as években a Nemzeti Múzeum építéskor tetőzik.

Még erősebben mutatkozik meg a művészeti alkotások jelképi volta az ábrázoló művészetek, főleg a festészet terén. Példáim későbbiek, de jellegzetesek.

Barabás *Galambposta* c. festménye, amelyet először feltehetőleg 1840-ben festett, a maga túlzottan érzelmes, enyhén erotikus, egyáltalán nem érdekes témájával rendkívüli sikeré vált. Nemcsak ő maga festette meg több mint tízszer, hanem Borsos József is, aki pedig jobb festői készséggel rendelkezett Barabásnál és ezért inkább versengett vele, semhogy utánozta

volna. Nyilván e képtémának volt egy hazafias, a távolban élő, raboskodó kedvesre vonatkozatható mondanivalója, ami közérthető volt, és egyben rendőri szempontból veszélytelen. Ez lehetett sikerének forrása. Hasonló, de még feltűnőbb eset a Kiss Bálinté. Ez a szerény képességű vidékies festő 1846-ban állítja ki a Pesti Műegylet kiállításán *Jablonezi Pelhes János búcsúja* című életképét, amit Henszlmann Imre szokatlanul élesen támad bírálatában. A szabadságharc előtt vagyunk, a kép jelentését nem lehetett aktualizálni, mégis a művész azonnal kapott megbízást a kép megismétlésére, és a következő 15 év alatt több mint hatvan-szor megfesti. A kép népszerűségét sem a gyenge művészi minőség, sem másféle hiányok nem gyöngítették. Példáim közismertek ugyan, de igen későiek. Bizonyos, hogy ilyen jelképpé vált témák korábban is léteztek, nyilván gyöngébb festői kivitelben. Ez lehet az oka annak, hogy az alatt a száz év alatt, amikor a művészi gyűjtés fő követelménye a minőség magasrendűsége volt, ezek a gyengécske művek elvesztek, talán átfestődtek.

A replikák kérdése vezet korszakunk egy nagyon jellegzetes kérdéséhez: ez a másolás és a másolatok kérdése. Kétségtelen, hogy a képzőművészet terén a másolás mindenkor az elsajátítás egyik fontos eszköze. E tekintetben hasonlítható a fordításhoz, amelynek egyik rúgója ugyancsak az ismeretszerzés, a fejlettebbhez való felzárkózás. Nem lehet csodálkozni azon, hogy rendszeres művészi oktatás, általánossá váló külföldi tanulmányút és közgyűjteményben levő képzőművészeti anyag hiányában a másolás a kevés eszközök egyike a fiatal művészek felkészülésére. Az érdekes csak az, hogy a másolást korunkban az eredetivel azonos értékűnek tekintették, sőt a másolat szinte eredeti műnek számított. Ez egyszerre mutat a kezdeti készületlenségre, az elvek tisztázatlanságára, a művészi hozzáértés hiányára. De jelzi a közelgő veszélyt is, azt ami a klasszicizmus fordulópontján, 1830 körül bekövetkezett. Mert ekkor már ez a langyos és belterjes-családiás tematikájú festészet és szobrászat nem elegendő az új mondanivaló kifejezésére, viszont művész és megrendelő egyaránt bizonytalanok, hogy mi legyen az új forma és az új tartalom. Ha ilyen tisztázatlanság nem rejtőzne a másolás mögött, ha csupán az ismeretek elsajátítását jelentené, akkor nem lehetett volna a másolatnak állandóan növekvő társadalmi és anyagi megbecsülésben része. Ne feledjük, Barabás az *Európa elrablása* című Veronese festmény másolatával lép fel 1835-ben és arat döntő sikert, még Széchenyi is felvigyél rá. Húsz évvel később, 1854-ben, az akkor befejezett esztergomi főoltáron egy Grigoletti nevű jelentéktelen festő Tizian *Assunta*-ját festi meg páratlanul magas tiszteletdíj mellett. A másolás nem kisebb értékű tehát az eredetinel, az átvétel nem hiba, hanem szellemi-művészi gazdagodás, valami értéknek az elsajátítása és birtokba vétele. Sem a másodlagosság, sem a szellemi eltulajdonítás gondolata nem merült fel, és a képzőművészet terén még sokáig nem is fog felmerülni.

Kissé más a helyzet az építészet terén. A hirtelen beállott gazdasági-társadalmi fellendülés kiváltotta igények, az új társadalom reprezentatív követelményei nagyobb építészeti tevékenységet váltottak ki, a korábbinál szélesebb társadalmi bázison. Egy és több lakásos lakóház, városi palota és vidéki kastély, igényes középületek, sok falusi templom és egy új típus: a mezővárosi nagytemplom azok az új épületfajták, amelyek a késő barokkból a klasszicizmushoz vezető korban fejlődnek ki vagy szaporodnak el. Mindez jelzi, hogy a művészetek közül az építészeté a vezető szerep, a változatos igényekre való gyors és közvetlen reagálással ez a legköltségesebb művészet találja meg leggyorsabban a maga hazai hangját. Az így kialakuló, általában a klasszicizmus jegyeit viselő építészet ekkor előremutató és minden új igényt kielégítő. Fel tudja használni a múltból átöröklött és még továbbélő céhszervezeti oktatási és szervezeti készültségét, és így képes továbbélni akkor is, amikor a formák és tartalmak már változnak, új kezdeményezések rügyeznek. Nem az a baj, hogy a klasszicizmus és a romantika sokáig, az ötvenes évek derekáig egymás mellett élnek, inkább az, hogy tömeg- és térformálás terén uralkodó marad a klasszicizmus, és inkább díszítik mint formálják a romantika középkorias, olykor keleties elemei.

Kiemelendő jellegzetesség, hogy az építőművészet alig él a társművészetekkel mint saját művét kiegészítő eszközzel, még kevésbé beszélhetünk a formában és tartalomban való egyévválásról. A klasszicizmus általában a színtelenséget kedveli, tartózkodik a monumentális festői dekorációtól, és legfeljebb stukkómárvány alakjában él a színesség egyik körülhatárolt lehetőségével. Nálunk ekkor nem is voltak olyan festők, akik megfelelő festői alkotásokkal támogathatták volna az építészet mondanivalóját. Ennek fő oka abban a műfaji-tartalmi válságban keresendő, amelynek során a barokk monumentális egyházi és világi festészete mindinkább átalakul táblaképpé. Világszerte és főleg nálunk elsősorban az arckép a fontos műfaj, a valóság megfigyelésének, az ábrázolt egyén kiemelésének, sokszor egy képzelte vagy vágyott ideálhoz való rokonításának mindenkor alkalmas eszköze. Úgy tűnik, hogy az arckép révén válik a szellemi élet szereplőjéből a társadalom rangos tagja, hiszen századokon keresztül az arckép csak a társadalom legfelső tagjainak járt. Ezért nem meglepő, ha minden magyar író a saját arcképének megfestetésére törekszik, nemcsak Kazinczy, hanem például Berzsenyi is, aki 1810-ben pesti tarózkodásakor kétszer is elmegy az arcképfestőhöz — talán Donathoz

vagy Stunderhez — az a lényeges, hogy ezt elmaradhatatlannak tekinti, fel is jegyzi. Ha annyi arckép iránt van igény ekkor, bizonyosnak látszik, amit előbb feltételeztem, hogy művész is, alkotás is több volt annál, mint amiről ma tudunk, illetve mint amennyi ránkmaradt. Amikor — főleg 1830 után — az arckép a sokszorosítás révén terjeszthetővé válik, társadalmi szerepe és funkciója túlnő a fent vázolt kezdeti alapokon, de ennek nyomon kísérése már nem tartozik ide.

Élég korán, de sem mennyiségi, sem minőségi tekintetben nem jelentősen lép fel a csendélet műfaja, és sokáig inkább a műkedvelők területe marad. A tájkép viszont csak korszakunk végén jelentkezik Kisfaludy Károly műveivel, amelyek barokkos drámaisága, idegen mintaképek után alkotott változatai — Schalhas idilli tájai után — érdekes új hangot ütnek meg anélkül, hogy elhatároló hatással lennének a további fejlődésre. Nem tükrözik a kor törekvéseit, így elszigetelt, talán túl korai jelenség marad. Csak 1830 után alakul ki nálunk az életteljesebb tájkép és életkép, itt tehát nem foglalkozunk vele.

Kézenfekvő lenne, hogy a szobrászat fontos kísérője legyen az építészetnek. Ez annyiban igaz, hogy díszítő szobrászati alkotások, mondhatnánk: alkalmazott szobrászat valóban mindvégig szerepel az igényesebb épületeknél oszlopfők, maszkok, olykor falmezőkbe sülylyesztett reliefek alakjában. Ezek az anyagi ráfordítás és szobrászati készültség szempontjából szerény alkotások nem versenyezhetnek az építészet magas minőségével. Ez nemcsak nálunk van így, hanem általános tünet Európában. Talán ekkor kezdődik az a végzetesnek mondható elszakadása az építészetnek a társművészetektől, amit azóta sem sikerült teljesen megszüntetni. Természetesen ez nem szándék és ízlés, hanem társadalmi igény és eszmei tartalom kérdése. Kevés és szerény képességű szobrászunk van 1800 körül, talán Huber József az egyetlen, aki jó minőségű, de a kor szokványait nem meghaladó síremlékszobrászatával említendő, de csak 1818 után működik Pesten. Síremlékszobrászat, kutakat koronázó szobrok vagy a megrendelő foglalkozását allegorikusan kifejező reliefek nem kárpótolhatnak a XVIII. század gazdag oltárszobrászatáért vagy a jórészt megsemmisült kertszobrászatáért. De új műfajokat jeleznek, új témákkal egyetemben, és ezért szerénységük ellenére jellegzetesek. Korunk legfoglalkoztatottabb szobrásza, Dunaiszky Lőrinc (1784—1833), kissé szikkadt, barokkban fogant szenteket készít például a krisztinavárosi templomba, és kedélyes hangját csak reliefjeiben érvényesíti. Ferenczy, akiből a családias érzelmesség teljesen hiányzik, nemcsak saját fogyatékosságaival, az általa igényelt túlzott feladatok nehézségeivel küszködik, hanem azzal az ellentéttel is, amelyben elképzelései kora gazdasági és társadalmi körülményeivel szemben állnak.

Szobrászatban is, miként a festészet terén, az arckép a legkedveltebb és a legjobb alkotásokat teremtő műfaj, Ferenczy legjobb alkotásai is ide tartoznak. Az előző korszakhoz viszonyítva a döntő változást a polgárosodó nemesek vagy a szellemi élet szereplőjének egyszerű, közvetlen előadású ábrázolása jelenti, szemben a megelőző korszak patetikus reprezentációjával. Oly erőssé válik az ilyen arckép fontossága, Ferenczy is, Barabás is oly jól elégítik ki ezt az igényt, hogy a külföldi művészek visszaszorulnak, és 1835 után még főuraink sem fordulnak hozzájuk.

Mindez azt bizonyítja, hogy a képzőművészet fejlődése az irodalom lendületével nem versenyezhet ugyan, de megmutatkoznak benne — halkabb hangon — a fejlődés és változás összes tünetei. Az egyes képzőművészeti ágak sincsenek egyidejűségben egymással. Másrészt az irodalom mozgósító ereje, nagyobb szervezési lendülete révén több művész kerül kapcsolatba az irodalommal, mint bármikor máskor, és ez gyorsítja a fejlődést. Így a képzőművészet képviselői sem művészi öntudatban, sem társadalmi rangban nem érzik magukat másodlagosnak az irodalom képviselőivel szemben. Mivel általában anyagi viszonyaik egyformán szerények és rendezetlenek, a rokonság életkörülményeik révén is fennáll. A művészek kapcsolata megrendelőikkel fokozatosan erősödik, lassanként baráti viszony alakul ki megrendelőikkel elannyira, hogy ezt a korai szakaszt már valami sajátosan patriarchális levegő tölti be: ez a képzőművészet képviselőire is vonatkozik.

Olyan fordulóponthoz érünk tehát ezekben az évtizedekben, amikor a haladás eszménye nagyjában mindenkit foglalkoztat, áthatja a művészeteket is, nagyobb szerepet juttatva nekik, mint más országokban. Ennek következtében a politikai fejlődés mélyebb feltáráshoz a művészetek alapos ismerete elengedhetetlen.

Zádor Anna

A verbunkos bölcsőjénél*

A verbunkost nem kivívták, nem létrehozták; megteremtéséhez látszólag nem használták fel értékes szellemi energiákat; a verbunkos — megszületett. E születést nevezetes évszámmal nem, csak korszakkal tudjuk jelezni. E korszak körülbelül a XVIII. század harmadik harmada, éppen az az idő, amikor Bessenyeiék mozgalma kibontakozik. A verbunkos stílus e tudatos mozgalom melléktermékeként, öntudatlanul jött létre. A zenetudomány csak akkor vesz róla tudomást, amikor már saját erőteljes hangján jelentkezik: a XVIII—XIX. század fordulója táján.

Ettől fogva viszont a magyar zenetörténetben rohamosan megnő a jelentősége. Erre a stílusra épít az egész XIX. század magyar zenéje; de nélküle Bartók és Kodály zenei magyarságát sem tudjuk megérteni.

Érdeklő a verbunkos — különösen éppen a kevésbé ismert korai verbunkos — a magyar népzene kutatását is. A ma még különösen Erdélyben gyűjthető népi hangszeres zene megítéléséhez gyakran szorulunk a verbunkos történeti adataira; de gyakoribb az az eset, amikor éppen a népzene kutatás tud a magyar zenetörténet egy-egy homályos pontjára — így pl. a verbunkos születésének körülményeire is — fényt deríteni.

Miből lett a verbunkos?

Szabolcsi Bence, aki zenetörténetileg Major Ervin mellett a legtöbbet foglalkozott ezzel a kérdéssel, háromféle forrást jelöl meg: 1. a magyar népies muzsikálás hagyományát, 2. egy közel-keleti (arab, török, balkáni) zenélési stílust és 3. a XVIII. század végén új divatként beáramló bécsi muzsika elemeit.

Kezdjük Béccsel, ahol a XVIII. század utolsó harmadában bontakozott ki az európai zenetörténet talán legnagyobb hatású zenei stílusa, a bécsi klasszicizmus. Mozart néhány operáját: a „Szöktetés”-t, a „Varázsfuvola”-t, a „Figaro”-t, a „Don Juan”-t már a kilencvenes években Pesten is bemutatták, de a német nyelvű bemutatók a szélesebb magyar rétegek között aligha keltettek számottevő visszhangot. A bemutató muzsikusok maguk is németek voltak, s ez abban az időben egészen természetesen, hiszen még száz évvel később is a „tanult zenész” fogalma nálunk a „német zenész” fogalmával helyettesíthető. „Mihelyt zeneember, mindjárt német” — állapítja meg némi bosszúsággal 1901-ben Eötvös Károly is.

A bécsi klasszikus zenének — és természetesen korábbi nyugat-európai zenestílusoknak — a verbunkos megszületését elősegítő hatása sokkal kevésbé látványos úton jutott el hozzánk, mint az amúgyis viszonylag ritkaságszámba menő magyarországi operabemutatók, szimfonikus vagy kamarazenei koncertek útja. Olyan emberek — főleg cigányzenészek — hozták be, akiknek nem voltak a nyelvújítókéhoz hasonló kultúrateremtő szándékaik; akik ugyan maguknak is megkívánhattak valamit a Bécs felől jövő zene kellemesen hangzó harmóniáiból, de elsősorban megélhetési érdekből — a zenéért fizeni tudó urak kívánságára — igyekeztek az új zenét divatból lehetőleg mennyél többet elsajátítani.

Magyarországon a hangszeres zene korábban is leginkább tánchoz kellett. Ugyancsak korábban is előfordult már, hogy a nemesség táncai közt idegen táncok szerepeltek. Az erdélyi emlékiró, Rettégi György egyetlen mondatából megsejtjük, hogyan tolódott a középnemesség között is, éppen a XVIII. század folyamán, a táncdívat mindinkább az idegen táncok felé: „A táncolásban tudom az én értemre, hogy mikor hozzáfogtak elsőbben sétáló, vagyis lassú táncokat húztak, e mellett bundás, tőkés-, tolvaj-, borbély-, tapsi-, egeres-, reverentiás-táncokat nagy mulatsággal jártunk; most lengyel-, stájer-, német-, minuet-, oláh- és cigány-táncokat nagy hebehurgyásan járnak...”¹ A század folyamán végbement „metamorphosis” útján odáig jutottunk, hogy Csokonai a *Dorottya* II. könyvében alig győzi felsorolni az idegen táncokat: minét, langausz, anglus kontratánc, alla polacka, stajer (Csokonai a nyomtató ló járásához hasonlítja), galopp, straszburger, hanák, valceres, mazurka, szabács, kozák. De a *Dorottya* keletkezése idején már az ezekre való reagálás is jellemző, amit éppen a *Dorottya* egyik főszereplőjének, „vitéz Bordács”-nak szájába ad a szerző:

Uraim! Az urak magyarnak tartanak
Magokat: de ki tót, ki német, ki hanák.
Mért nem táncol magyart az anglus, francia?
Csak a magyarnak kell más nemzet módija?
Így veszítjük hazánkat a magunk kárával,
Külső táncsal, nyelvvel, szokással, ruhával.

És Bordács magyart rendel Izsáktól, a toponári zsidó zenésztől. (Amit mi ma verbunkos zenének nevezünk, annak a múlt század első felében még egyszerűen „magyar” volt a neve.)

* Elhangzott Sümegen, 1972. szeptember 28-án „A késő felvilágosodás kérdéseiről” rendezett tudományos ülészekon.

¹ Rettégi György: Emlékezetre méltó dolgok. Közzéteszi JAKÓ Zsigmond. Bukarest 1970. 100.

Talán említeni sem kell, hogy késő felvilágosodás kori nagyjaink között a magyar zenének nem akadt, nemhogy Bessenyeihez, Csokonaihoz, Kazinczyhoz mérhető csiszolója, fejlesztője, de még a korszak nyugat-európai szintjéhez mért kottaértő magyar mesterembere sem. Az egy Verseghy, aki ilyen szerepet betölthetett volna, értetlenül állt a nép és zenészei által megőrzött zenei szájhagyománnyal szemben. Itt van pl. a régi népdalainkra jellemző kötetlen tempójú előadás. Verseghy az ilyen előadásmódot „kótyagosnak járásához” hasonlítja. (Kodály pedig éppen az ő elítélő szavait idézi, mint az általunk nagyra értékelt „magyar tempó rubató elég pontos körülírását”).²

Abban a tekintetben viszont igaz a Verseghynek, hogy „szimfóniák vagy inkább *diszfóniák*” hangzását kifogásolja, „mellyeket a’ mi Tzigányaink olly nyomorúttúl le-majmozni szoktak”. Dehát leginkább éppen ez az — a nyugat-európai harmonizálás —, amit cigányzenészeink is csak most próbálnak a német zenészektől vett minta szerint — meglehetősen önmagukra hagyatva — elsajátítani. Nekik is idegen, mint a magyarság zömének, a nyugat-európai stílusú zene, s többségüknek csak félig-meddig sikerül valamit megemészteni belőle — leginkább mecénásaik, a nemes urak kívánságára.

A XVIII. század második felétől kezdve, Bécsen keresztül a külfölddel is valamelyest érintkező magyar nemesek ízlése szerint az számított nemesi táncnak és nemesi dalnak, ami idegen. Szini Károly még 1865-ben is „nemesi népdal” címmel különbözteti meg az idegen lejtésű, többnyire ¾-es ütemű dalokat. Hogy a XVIII. században nálunk zenész és közönség egyformán nehezen emésztgette a Nyugatról jövő idegen hatást, arra vonatkozólag tanulságos idézetet vehetünk a *Badalai dolgokból*, Gvadányi elbeszélő verséből. A szerző a falu előkelősége számára bált rendez. A bál két zenésztől (ez is jellemző: a hangzási és harmóniai igényt kettő abban az időben még ki tudja elégíteni!), Putyutól és kontrásától „nemes táncot” rendel:

Lassú nemes táncot, hogy vonni kezdték,
Nagy méltóságosan lépéseket tettek,
De a nemes nótát ördög sem értette,
Az Abderidáktól eredetét vette;
Csak kevéssé álltam Putyunak mellette:
Mind fülem, mind fogam s gyomrom fájt felette.
Folyt már a nemes tánc, a bíró elől ment,
Felfújta pofáját, a fejét tartá fent;
Nevettem, lábával mivel gyakran döbönt,
Putyu meg csikorgott, mint kerék, mely nem kent.
Azért is a táncot *frissre* fordítottam,
„Húzzad magyarosan, Putyu!” kiáltottam
Ezzel mindnyájokat úgy megindítottam,
Hogy házam letörik! Már attól tartottam.

Tehát Putyu, a kotta nem értő falusi cigány, ha nyikorgott is tőle hegedűje, valahonnan már mégis tudta az idegen tánc zenéjét.

Természetesnek látszik, hogy a verbunkos zene kialakulásának idején a nevezetesebb cigánybandák elsősorban a Pozsonyhoz és Bécshez közelebb eső területeken bukkannak fel. Az sem meglepő, hogy az idegenek közt is gyorsan népszerűvé váló újfajta magyar zenével Bécsben korábban szerepelnek, mint Pest-Budán. 1787-ben a bécsi *Magyar Kurir* arról értesít, hogy: „Egy fekete hajú, fehér fogú öt főből álló muzsikusbanda érkezék nem régiben Galánta környékéről Bécsbe, kiknek kóta nélkül való muzsikálását mindenek bámulva hallgatják.”³ E zenészek Bécsben nyilván nemcsak pénzt és bámulatot — no meg a testőröktől használt veres nadrágot — szereztek, hanem újabb zenei ismereteket is.

1790-ben — ugyancsak a *Magyar Kurir* beszámolója szerint — hat csallóközi cigányzenész már Pozsonyban, fejedelmi bálon is játszik, méghozzá felváltva egy 12 tagú német együttesel. „Rendre musikálnak vala ezen 2 egymást tsak válhegyről néző Korusok; még pedig úgy, hogy a’ Német musikusok az ő előttek levő írásokat alig húzták el, a’ midőn rá kezdett a’ fekete Banda, ’s két óráig is el húzta könyv nélkül, hogy a’ Német musikusok tsak nem musikájokat rágják vala mérgekben.”⁴ Gondoljunk ismét arra: a szemfüles cigányzenészek bizonyára nemcsak versenyeztek a németekkel, hanem tanultak is tőlük. Liszt Ferenc, a cigány zenei őstehetség híve és hirdetője írja később Bihariról: „Bihari nagy mértékben bír a látszólag idegen és összeférhetetlen elemek gyors eltulajdonítása és átalakításának

² Visszatekintés. Bp. 1964. II. 83.

³ 378. lap (jún. 13.).

⁴ 1325. lap.

a cigányokkal született adományait. . . Ha egy az övével váltakozó zenekar a bálban franciát vagy németet játszott, mihelyt az elhallgatott, tüstént új erővel vevé őt azt föl.⁶

1810 márciusában a Pestre látogató Berzsenyi a Paradicsom Fogadóban, ahol Bihari játékát csodálja, előbb „egy Violint játszó német”-be botlik bele.⁶

A nevezetesebb cigányzenészek tehát akaratlanul is érintkeztek a német zenészekkel, és akaratlanul is — de inkább akarva, hogy a divattal lépést tarthassanak — tanultak tőlük.

Tudunk nemes urakról, akik cigányzenészeiket kottára és nyugat-európai zenére tanították. A Vas megyei Szentgyörgyön egy Horváth N. nevű földesúr cigányait „egy zeneművész által taníttatta hangjegyekből”, mint ezt Mátray Gábertől tudjuk.⁷ Időrendben az első ismert női cigányprimást (egyben az egyetlen nevezetes női cigányprimást), Czinka Pannát, aki 1772-ben halt meg, patrónusa, egy Lányi János nevű gömői földbirtokos Rozsnyón tanította zenére.

A legmeglepőbb azonban az, amit a galántai cigányokról 1784-ben közöl a Pressburger Zeitung: „Die Galanther Zigeuner in Ungarn sind vortrefliche Musikanten und was noch mehr, auch brauchbare Tonkünstler. Sie besetzen öfters herrschaftliche Orchester, und spielen nie ohne Noten. Ausser den Tänzen führen sie auch Concerte und Symphonien auf, sind aber freylich mehr nach Kunst als von Natur gebildete Musici.”⁸ A kifogástalan kottaolvasó, szimfonikus zenét játszó galántai cigányok természetesen kivételnek számítanak, hiszen ugyanakkor pl. Bihari János nem tudott kottát olvasni. De végül is a kottaolvasás a zene-tanulásban csak technikai előny; lehet, ha nehezebben — s többnyire pontatlanabban — is, anélkül is zenét tanulni.

Nos, cigányzenészeink a pontatlanságban is jeleskedtek. Igaz, vonójuk alatt az is gyorsan átalakult, amit a nyugati zenéből szószertint átvettek. Hiszen zenei gondolkodásukat és ezzel előadásmódjukat egy erőteljes hazai hagyomány eleve meghatározta. Magyar közönségük pedig — ha nem is tudta szakszerűen diktálni: mit és hogyan játszsanak — mind öntudatosabban *rendelte* tőlük a „magyart”.

Hogy mi a magyar e korszak felszínén levő hangszeres zenéjében, azt természetesen nem a mai — kodályi és bartóki — szigorú mértékkel kell mérnünk. A zenei asszimilációnak ebben a mohó korszakában a lelkes fogadtatáshoz már az is elég, ha valamit magyarnak neveznek. A verbunkos kottaértő művelői — szerzői, lejegyzői, kiadói — idegen (leginkább német és cseh) nevéek és ugyancsak idegen zenei anyanyelvűek. Néhány név a legkorábbiak közül: Kauer Ferdinánd, Bengráf József (a legrégibb ismert verbunkoszerzők), Berner, Strádl, Stocker, Mahaupt Tost, Drechsler, Herfurth, Steininger. A nagy verbunkos triászból is Bihari két kortársa, Lavotta és Csermák zenei anyanyelv dolgában aligha különbözik a felsoroltaktól.

Itt az ideje, hogy rövidesen végig gondoljuk: milyen lehetett a magyar zenei köznyelv a XVIII. században. Arról szó sincs, hogy akik a verbunkos születésénél babáskodtak, komolyan vették volna Csokonai figyelmeztetését (nem is vehették komolyan, hiszen a XX. század elején sem volt könnyű komolyan venni): „keressétek fel a rabotázó együgyű magyart az ő erdeiben és az ő Scythia pusztáiban. . . ,hallgassátok figyelemmel a daloló falusi leányt és a jámbor puttonost” (I. Anakreoni Dalok Jegyzések és Értekezések c. függelékében, 1803). Ugyanígy naivság volna szó szerint értelmeznünk Liszt jónéhány évtizeddel később tett kijelentését, miszerint szándékában volt — népzene gyűjtési céllal — Magyarország legel-dugottabb pusztáit bejárni. . . Ha meg is tette volna, az „elhagyott pusztákon” is azt a zenét kereste volna, amit magyar urak társaságában hallott a cigányzenészekről. Akiket pedig cigányzenészek helyett ott talált volna — éneklő, furulyázó, dudáló pásztorok —, cigánykönyve tanúsága szerint, nem vette volna komolyan.⁹

A XVIII. század felszínén levő, közhasználatú magyar zenéjéről leginkább a kéziratban fennmaradt diákmelodióriumok igazítanak el bennünket. A diákok által, leginkább csak emlékeztetőül, nehezen értelmezhető, primitív kottázással összeírt dalgyűjteményekben a kor divatos dalkészletét találjuk. Lényege szerint e diákmelodióriumok sorába tartozik, azt mintegy befejezi és összefoglalja Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye, az *Ötöfajászás énekek*. Benne van mindannak a java is, ami a korábbi — sárospataki, debreceni stb. — melodióriumokban található. A Bartha Dénes és Kiss József által szerkesztett, 1953-ban megjelent kitűnő kiadás bevezetőjében és jegyzeteiben pontos eligazítást talál az olvasó a

⁶ LISZT Ferenc: A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon. Pest 1861. 288. (A könyv Székely József fordítása. Eredetije franciául jelent meg: Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie. Paris 1859.)

⁷ Berzsenyi e pesti látogatásáról l. Szemere Pál 1810. ápr. 27-én kelt levelét Kazinczyhoz. Kazinczy Ferenc levelezése, VII. Bp. 1896. 398—408.

⁸ MÁTRAY Gábor: A magyar zene és a magyar cigányok zenéje. Magyar- és Erdélyország Képekben, IV. Szerk.: KUBINYI Ferenc és VAHOT Imre. Pest 1854. 122.

⁹ Idézi MAJOR Ervin: Fejezetek a magyar zene történetéből. Budapest 1967. 127.

¹⁰ LISZT: i. m. 260.

gyűjtemény tartalmáról: Pálóczi saját szerzeményein kívül néhány — a XVIII. századvégi kéziratok gyűjteményekben is előforduló — kuruc kori dal, elég sok igazi magyar népdal, még több idegenes zenei fogantatású vagy éppen idegen eredetű népies dal. E szöveges dalok némelyike a Pálóczi-kézirat elkészülésének idejére már hangszeres változatban — verbunkos zeneként — is forgalomban volt. (Ilyen pl. a „Csípd meg bogár” kezdetű dal, aminek hangszeres parafrázisát éppen Bihari készítette el, s amit az élő hagyomány is számos — főleg ugyancsak hangszeres — változatban napjainkig fenntartott.)

Témánk szempontjából a XVIII. század végi vokális zene főleg azért érdekes, mert kézzelfoghatóan jelzi: mi mindent éreztek akkor magyarnak; mihez viszonyíthatták a hangszeres zene útján beáramló újabb idegen hatást. A szöveges dalok egyébként viszonylag kis mértékben — mint a „Csípd meg bogár” esete is mutatja, inkább csak hangszeres zenévé formálható nyersanyagként — járultak hozzá a verbunkos létrejöttéhez.

A hazai hangszeres zenei előzményekről viszont — megfelelő számú és értékű kottás dokumentumok híján — többet csak sejtünk, mint amennyit konkrétan tudunk. Sejtéseinket a nagy mennyiségű még feldolgozatlan hangszeres népzenei anyagra alapozzuk; ennek elemzése és történelmi értékelése nyomán remélhetőleg ki tudjuk majd tölteni a nagy időközökben és szórványosan felbukkanó történelmi adatok között tátongó hézagokat. Közben pedig újabb hangszeres vonatkozású történelmi adatok is előkerülhetnek. Néhány évvel ezelőtt pl. Domokos Pál Péter Sepsiszentgyörgyön egy 1757 tájáról származó kottás kéziratot fedezett fel. Az ebben található öt magyar táncot a verbunkos közvetlen előzményének is elfogadjuk.¹⁰

XVII. századi kottás kéziratokban — Kájoni kódex, Vietórisz kódex, Lőcsei tabulaturás könyv stb. — hol itt, hol ott előfordul valami, amit később verbunkos sajátosságként ismerünk meg. De még a XVI. század végén külföldön — *ungaresca*, *hajdútánc* vagy *magyar tánc* címen — lejegyzett hangszeres darabok között is akad olyan dallam, aminek kapcsolata a verbunkos zenével kimutatható.

E kapcsolat élő közvetítői maguk a zenészek; a verbunkos oldaláról nézve határozottan így mondhatjuk: a cigányzenészek. Éppen a XVI. században kezdenek szórványosan felbukkanni Magyarországon. A XVII–XVIII. században mind több szó esik róluk. E két évszázad volt számukra a magyar hangszeres zenei hagyományba való bekapcsolódás korszaka. Ez idő alatt velük együtt (de nem feltétlenül csak általuk; magyaráztatnak a török hódoltság önmagában is elég) homoszódhattak meg nálunk azok a közel-keleti zenélési stílus-elemek, amelyeket Szabolcsi Bence a verbunkos egyik fontos előzményeként jelöl meg, s amelyek közül, mint legkonkrétabban megjelölhetőt, a bővített szekund elburjánzását szoktuk emlegetni.

A XVIII. század végén már éppen a cigányzenészek azok, akik az erőteljesen behatoló nyugat-európai zenei hatással szemben — nem tudatosan, hanem a megszokottság és beidegzettség spontán erejével — a magyar hagyományt védelmezik. Többnyire nem a legmélyebb hagyományt, az igaz. Meglátszik ez majd a kifejtett verbunkos zenén is. Mert a verbunkos stílus — Liszt és Erkel Ferenc magyarságának zenei forrása — minden továbbfejlesztési kísérlet ellenére is, a XIX. század végére menthetetlenül kimerült. Ez volt a legfőbb készítő ok Kodálynak és Bartóknak arra, hogy századunk elején a magyar zene újabb forrásai után nézzen.

Sárosi Bálint

A Csongor és Tünde drámai modellje*

A *Jelenkor* 1970. évfolyamának 5–10. számaiban közzétett dolgozatunkban három dráma-modellt állítottunk fel. A három modell különböző részeivé, összetevőivé azokat a tényezőket tettük, amelyek a művekben tükröződő életjelenségeket alapvetően megszervezik annak érdekében, hogy a mű a benne megjelenő írói élményanyagot rögzítse, s hogy ugyanakkor felkeltse, vezérelje az olvasó élményét. Mindebből látható, hogy az irodalmi műveket modellnek és nem struktúrának tekintjük. Akkori dolgozatunk megírása után jelent meg Hankiss Elemér tanulmánya: *Az irodalmi mű: struktúra vagy modell?*¹, amelynek gondolatmenetét, illetve megállapításait az előző mondatokban felhasználtuk.

¹⁰ L. Zenetudományi Tanulmányok. VII. Szerk.: SZABOLCSI Bence és BARTHA Dénes. Bp. 1959. 601–604.

* Részlet egy nagyobb tanulmányból,

¹ HANKISS Elemér: *Az irodalmi mű: struktúra vagy modell?* Valóság 1970. 7. sz.

Úgy találtuk, hogy a drámai művekben az írói élményanyagot általában három elv szervezi az előbbiekre. Ez a három modellrészre tett tényező az adott modellnek a legfontosabb, de nem egyetlen tartozéka, összetevője, része. Ezek: 1. a konfliktus; 2. egy középpont; 3. a két világszint.

A konfliktus jelentését szűkebb értelemben használjuk a szokásosnál, s rajta az adott kor legfőbb történelmi-társadalmi problémáiból kinövő olyan elvi kérdést értünk, amelynek két oldala van, s ezek két olyan egymással szembenálló akaratban nyilváníthatók vagy testeshetők meg, amelyek tett-váltás-sorozatban kerülnek egymással szembe. Azt az ellentétet, amely nem realizálódik (vagy nem is realizálódhat) tett-váltás-sorozatban, nem tekintjük konfliktusnak. (Így pl. a vitát sem.) Az ilyen drámák menete (most és a továbbiakban is e szón lényegében azt értjük, ami az angol *plot* szó jelentése) egyenlő e tett-váltás-sorozat bemutatásával.

A középpont — ami leggyakrabban egy passzív főszereplő — tartalma éppúgy az adott kor legfőbb történelmi-társadalmi problémáiból fogalmazódik meg, mint a konfliktusé. Ez az ellentét azonban itt nem tett-váltás-sorozatban realizálódik és nyilvánul meg, hanem a többi szereplőnek a középponthoz való különböző jellegű, tartalmú, előjelű viszonyának bemutatásában. Így e művek menete egyenlő eme viszonyok előszámolásával.

A harmadikról egy kissé részletesebben szólnunk így előljáróban is, mert a továbbiak számára ez a fontos.

A két világszint tartalma éppúgy az adott kor társadalmi-történelmi problémáiban gyökerizik miként a konfliktus vagy a középpont tartalma. Az ellentét itt a két világszint ellentéte. A két szint az ókori (egyiptomi, sumér, hettita stb.) és a középkori misztérium-drámák esetében a másvilági és az evilági. A másvilági természetesen az adott kor vallásos hitvilága által meghatározott és „berendezett”. Tehát pl. különbözik tartalmában az egyiptomiak másvilági szintje a hettitákétól, s ezek együttesen is, külön-külön is a középkori katolikus világszemlélet másvilági szintjének tartalmától. De a két világszint mindegyikben megtalálható. A két szint közül a másvilági a fontosabb, az eviláginak törvényeket adó. Az evilági élet — ebben a koncepcióban — akkor lesz jó, ha az ember a másvilági lét törvényeit az evilágon megvalósítja. E művek menete tehát egyenlő annak a cselekvésnek a bemutatásával, amit az embernek el kell végeznie, meg kell valósítania ahhoz, hogy evilági élete jó legyen (az ókori misztérium-drámákban), illetve hogy a másvilágon elnyerhesse az örök boldogságot (a középkori misztérium-drámákban). Ez tehát kizárja, hogy a két szint ellentéte tett-váltás-sorozatban realizálódhasson. A műben bemutatott cselekvéssor a két szint „határvonalán” valósul meg, jön létre. Mivel a második szint mindig „szent”, a „magasabb erők” szintje, a vele való érintkezés állandóan egyforma, de rituális formában jelenhet csak meg. Az összes vallás összes szertartása azért egyforma mindig, azért rítus, mert az „alacsonyabb” csak meghatározott, előre megállapított, kidolgozott cselekvés-formákban érintkezhet a „szent”-tel, a „magasabb”-bal. E művek ezért mind a történetet, mind a szereplőket (cselekedeteiket) absztraktnak, elvontan, „rituális” formában állítják elének.

*

Ezt a kétszintes modellt nemcsak az eredeti, az ókori illetve a középkori misztérium-drámákban vehetjük észre. Megtalálható ez Shakespeare nem egy művében, elsősorban a vigjátékokban — pl. a *Szentivánéji álomban* és az *Ahogy tetszikben*. Igen gyakran feltűnik a romantikusoknál (pl. Byron *Cain*-jában), s általában, de nem szabályszerűen azokban a művekben, amelyeket könyvdrámának neveztek el.

Az alábbiakban azt igyekezünk bizonyítani, hogy ez a modell, némiképp már módosult formában, éppúgy szervezi az írói nyersanyagot, mint ahogyan vezérli is egyben az olvasói élményt: Vörösmarty Mihály *Csongor és Tündéjében*.

Ez a dráma, mint minden irodalom minden nagy alkotása, számtalan értelmezési lehetőségnek nyitott, mert oly gazdag. Ma már közhely említeni, hogy eme kiváló művet sokféleképpen és egészen ellentétes megközelítési irányból igyekeztek magyarázni, értelmezni. Am ez a mű — mint sok előde és utóda — sohasem tárja fel magát teljesen, a fátylakba, csillagokkal teleszórt palástba öltözött tündérek és királynők jól őrzik, s jól is fogják őrizni a maguk teljességét.

Nagyon sokszor és nagyon sokan elmondták már, hogy „A Csongor és Tünde kérdésfeltevése mélyen társadalmi tartalmú”.² Szauder József erről így ír: „A belépő Csongor elvagyódásának e sóhaja (a művet nyitó őt sorra utal Szauder József) a romantika mélyéről intónálja a drámát. Korával közös, nagy alapézés fakad fel az „ifjú hős” ajkán, oly sóvárgás a még csak álomban élő „dicső, égi szép” után, mely a magyar költészetnek akkor már jó ideje eredeti, a nagyvilágéval egybehangzóan is sajátos, mert a hazai élet parancsára született ihletője

² A Magyar Irodalom Története 1772—1849-ig. Bp. 1965. Szerk.: PÁNDI Pál. III. köt. 451.

volt.”³ Úgy véljük, felesleges leírunk ide azokat a társadalmi-történelmi tényezőket, amelyek Vörösmartyt a *Csongor és Tünde* megírásához vezették, hiszen ezeket Tóth Dezső, Szauder József és Horváth Károly munkái már pontosan tisztázták, megmutatták. Az általuk elért eredményekből azonban világosan következik, hogy miért volt szükségszerű a mű alapján levő társadalmi-történelmi és egyéni helyzetből épp olyan drámát létrehozni, amelyben a kétszintes modell szervezi az élményanyagot drámai művé. Szauder Józsefnél ezt olvashatjuk: „Lényegében csak az európai társadalmi és nemzeti változásoknak hazánkba is elérkező hírei, a belső reformok halaszthatatlanságának felismerése, egy új irodalmi népiesség elindulása és az írói pályafordulók vallanak arról, hogy az élet s a világ változóban van. Ahogy a korszak legjelesebb történésze, éppen a harmadik évtized utolsó éveiről szólván, találatosan mondja: „A kor igényei inkább a vágyak, mint az akarat régióiban csapongának”. Mindamelllett Szalay Lászlóban s Eötvösben — Kölcsey hatásától nem függetlenül — már 1829-ben kialakul az új világnak az a szenvedélyes igénylése, amely egy év múlva a júliusi forradalomnak lelkes üdvözlésére készíti őket.”⁴

A konfliktusos modell az akaratok megfeszülését igényli, ami csak akkor lehetséges, ha az adott társadalmi-történelmi probléma már az „akaratok régióiban csapong”. Ha a kor legfőbb irányvonala még csak álomszerű sejtésekben, vágyakban jelentkezhetnek — a tisztultabb, a pozitívabb nem ragadható meg olyan társadalmi konkrétsággal, amely reális és elhíhető konfliktust eredményezne, amelyet reális jellemek valósíthatnak meg. Ha a „reálissal” szembe a még halványan élő jövő, vagy csak a körvonalalaiban átlélhető „ideális” állítható, akkor a „reális” még nem társadalmi küzdelmek révén és nem a társadalmi realitásban valósítható meg. Az „ideális” ekkor még a „kellene” vagy a „jó lenne” állapotában-szintjén él, s drámai műfajban való megjelenítése mint a „második világszint” lehetséges.⁵ Az ideális, a vágyott ekkor ugyan már eléggé határozott ahhoz, hogy azokat a törvényeket legyen képes sугallni, amelyek a „realitást” jobbá, emberibbé, igazabbá teszik. S mivel a társadalmi aktivitás túlságosan korai (még az ún. „korán jött forradalmár” harcához is), illetve lehetetlen még (hiszen ekkor a kor igényei inkább a „sejtelek, mint a megtisztított eszmék gyanánt” tűnedeztek fel), az aktivitás az emberi bensőkben zajlik le; ott tisztázódnak, formálódnak, sőt akkumulálódnak is az eszmék-érzelmek stb. — épp a társadalmi praxisban majdan megjelenő aktivitáshoz. Különösképp csak az emberi bensőkben realizálható mozgásként a társadalmi feszültség, ha az jobbára a magánélet területére tevődik át (vagy kényszerül áttevédni) — legalábbis az adott időszakban: egyelőre. Ha a társadalmi-történelmi problémák feszítőereje áttevéődik a csak-egyénileg átlélhető benső kérdésekre (pl. szerelem, vallás stb.) — akkor az drámaiban nem tett-váltás-sorozatban lezajló konfliktusban, de a két szint egymás mellett élő ellentétességében ragadható meg. Tehát a kétszintes modellben rögzíthető.

Hogy a kor igénye Vörösmartyban miért épp a boldogságvágyban, s ezen belül is az ideális szerelem megvalósulása útjának megragadásában realizálódott, az említett szerzők munkái ugyancsak megmondják. „Vörösmarty 1826 őszén válik meg a Perczel-családtól, a nevelői szolgálatától s költözik Budára... Kiválik az addig őt is körülölelő nemesi légkörből; de szívében bennszakad a reménytelen szerelem, s lelkét csalódás fogja el az országgyűlés tehetetlensége miatt. A két ágból is egymásba lüktető fájdalom egy felismerésnek készítet utat: *egész életét szorongatja a változni nem tudó, reformra sem hajló nemesi világ. S nem kisebb gátak tornyosulnak független embersége, íróhivatása elé sem, mint szerelme elé*” — írja Szauder József. Ugyancsak ő írja, idézett művében, hogy már a *Zalán futása* írása idején, „Vörösmartynak boldogságvágya az, amely már ekkor sem talál talajt a nemesi közélet világában”. A Magyar Irodalom Története 3. kötetében a *Csongor és Tünde* befejezésével kapcsolatban ezt olvashatjuk: „Erről a mélypontról (ti. a három vándor második jelenete) váratlan, valóban mesés fordulat ragadja ki a drámát: Csongor rátalál Tündére. Hangot kap ebben a költő optimizmusa, boldogságigénylése, de az is, hogy a pesszimiztikusan megítélt társadalmi élettel csak a háborítatlan, világot kirekesztő szerelmi boldogságot tudja szembeállítani.”⁶

Az „egész életét szorongató” helyzet, a társadalmi aktivitás híján bensejéből ki nem robbanható, azaz igazi cselekvésre át nem alakítható feszítőerőként jelentkezik. És ebben a helyzetben még nagyobb az igény az egyéni, szerelmi boldogságra. Ebben futhatnak ki, ebben realizálódhatnak a bensőkben élő és cselekvésekben meg nem valósítható nagy feszültségek.

A műben a misztériumdrámák kétszintes modelljének egy újabbkori változatát vehetjük észre. Az, hogy a műben két világszint jelenik meg, a szereplők „származásából” azonnal kiderül. Egy másik, a földi törvényeknek nem alávetett szintből származik Mirigy, a három Ördögfi, a Nemtők, az Éj és az egyik címadó szereplő, Tünde. Az evilági szint szülöttei Balga, Ilma,

³ SZAUDER József: A romantika útján. Bp. 1961. 323. laptól.

⁴ SZAUDER József: i. m. Kiemelés tőlem, B. T.

⁵ Arra, hogy milyen — meglehetősen analóg — történelmi-társadalmi tényezők hozzák létre az ókori és középkori misztériumdrámákban a kétszintes modellt, e dolgozatban nem térhetünk ki.

⁶ A Magyar Irodalom Története III. köt. 452. Kiemelés tőlem, B. T.

Dimitri és a másik címadó szereplő, Csongor. Ha innen kiindulva vizsgáljuk a művet, mintha már maga a cím is e két világszint érintkezését, egymást-keresését jelezné. Mást is észrevehetünk azonban majd, ha a két szint tartalmát konkretizáljuk. De erről később szólunk, most nézzük, mit kínál a mű, ha a kétszintes dráma-modell szemszögéből vizsgáljuk. A két főszereplő vágyódása is épp ellentétes: a másik szintből származó Tünde a földre, a földi Csongor pedig Tündérhonba vágyódik. A két szintnek így feltétlenül találkoznia, érintkeznie kell egymással, s épp ezért már az eddig említettek is jelzik, hogy a mű cselekménye a két szint „határánál”, „érintkezési vonala” mentén játszódik. Az e határvonalon elindulható cselekményt két tényező teszi aktuálissá: Csongor most érkezik meg vándorlásából, s Tünde nemrég ültette a fát, ezzel jelezvén szerelmét Csongornak. De valószínűleg nemcsak szerelmét akarja jelezni. Csongor bevezető szavaiból úgy érezzük, hogy ő a „dicsőt, az égi szépet” eddig „vízszintes” irányban, valahol a föld valamelyik fizikai-földrajzi részén rejtőzőnek vélte, s ott kereste. Most azonban nyugtalan, s a benső „vágy szárnyára kél”, azaz saját bensejében, s nem vízszintes irányban akarja tovább keresni. Tünde a fát nem akarhol, de Csongor „kertjében” ültette, s itt a kert a népmese vagy a mítosz nyelvén Csongor lelkét, benső világát jelzi. Tünde — ha így okoskodunk — tehát azért ültette a fát, hogy Csongor a „dicsőt, az égi szépet” jó irányba is kereshesse, azaz önmaga pozitív részeitől, bensejének ideáljaitól alkossa meg. Ha az a feltételezés, hogy Tünde a csodafát nemrég ültette, nem fogadható el, az előbbi értelmezés akkor sem szenved csorbát. Jól ismert ut. az a mitológiai-mondai magyarázat, hogy az embernek messzi földeket kell bejárnia egy vágyott kincs után, míg azt saját „lakóhelyén”, saját bensejében, épp a szükségszerű, de hiábavalónak bizonyuló földi, vízszintes irányú vándorlás után meg nem találja. (L. pl. az Eisik rabbiról és prágai katonatisztról szóló zsidó mondát.) Csongor is az országokat és tartományokat bejáró vándorlása után jut el saját „kertjébe”, ahol a csodafát azonnal észreveszi.

A mű cselekménye a továbbiakban is azon az érintkezési vonalon fut, ahol mindkét szint törvényei érvényesülhetnek. Csodák is történnek itt (a színen, a néző szemeláttára), tehát olyan események, amelyek kifutnak a földi törvények érvényességi köre alól; olyanok, amelyek csak elképzelték, vágyottak, olyanok, amelyek a benső fantázia és vágy világában könnyen megvalósulnak. De reális, valódi szereplők is megjelenhetnek itt; akár úgy, hogy látják-észreveszik a csodákat, (pl. Csongor és Balga), akár úgy, hogy nem érzékelik (pl. Dimitri⁷). Mint ahogy a csodák sem mindig megtörténők, mint ahogy Mirigy sem képes mindenre,⁸ ugyanígy a földi származású emberek sem mint reális körülmények között, reális situációban viselkedő jellemek állnak elénk.

Az eredeti misztériumdramákban arról van szó, hogy a vertikálisan elhelyezkedő másvilági szintnek a törvényeit teljes egészében kell az evilági szinten érvényre juttatni ahhoz, hogy az evilági élet most, illetőleg hogy a másvilági később boldog legyen. Az eredeti misztériumdramában a második szintet a vallás, egy adott és kidolgozott hitrendszer hozta létre, rendezte be, látta el törvényekkel és szereplőkkel. A későbbi, újabbkori misztériumdramákban a második szintet nem a vallás hozza létre, de ezt az emberi létnek azok a filozófiai és pszichológiai kérdései jelentik, amelyeknek egzakt igazságára, jelentésük abszolút, vitathatatlan és egyértelmű voltára egzakt bizonyítékok nincsenek, s amelyekre — ezekben az időkben — csak többféle értelmezési lehetőség adott többféle választ. Sem pl. Byron *Cain*-jának, sem a *Csongor és Tündének* második szintje nem kidolgozott és általánosan elfogadott dogmákon vagy vallás-etikai renden nyugszik, nem arra épül. (És noha mind a kettőben megtalálhatjuk a két szintet, a két szint tartalma e két műben különböző.) A második szint a költő bensejében születik meg, s a benső világa látja el (esetleg azokat valahonnan kölcsönözve — ahogyan azonnal látjuk) törvényekkel és szereplőkkel. E második szint még ebben az esetben sem szubjektív önkény eredménye, nem teljesen a költő szubjektumának, szubjektív képzelőtevének terméke. A legáltalánosabban három dolog hozza létre és rendezi be a másik szintet — avagy innen kölcsönzi a költői képzeteleket leggyakrabban —, ha az nem rögzített vallás dogmáira, tételcélre s az ezek alapján létrejött, ugyancsak általánosan elfogadott-ismert alakokra épül. Ez a három: a Biblia — de nem mint vallásos könyv, hanem mint mitológia —, a görög vagy az adott nemzeti mitológia, s harmadszor a népköltészet, a népi mondavilág. Akármelyiket használja fel, mind a három esetben olyan történetet, alakokat és törvényeket tud a költő a másik szintbe helyezni, amelyek általánosan ismertek, amelyek felismerésére és elismerésére objektív alap van, hiszen az adott közösség tudatában élnek. Ugyanakkor (e mű keletkezésének idejében)

⁷ Balga csodálkozik is, hogy eme „határvonalon” Dimitri is jelen van: „Jónapot, Dimitri bátya; (Csillagom születte! hát még / Itt is megterem ketek?” Dimitri nyilván nem érti, mire céloz Balga, valószínűleg azt hiszi, tréfál vagy részeg. Válasza ez: „Oh! mi mindenütt vagyunk / Mint a napfény.” — Vörösmarty Mindegyik Munkái I—XII. köt. Rendezte és jegyzetekkel kísérte GYULAI Pál. Pest, kiadja Ráth Mór 1863. 1864. VI. köt. 114. A további idézetek erre a kiadásra és kötetre vonatkozó adták a lapszámot.

⁸ HORVÁTH János kitűnően mutat rá erre. HORVÁTH János: Vörösmarty drámái. ItFüz. 63. sz. Bp. 1969. 53—54.

elsősorban a görög és a nemzeti mitológia világa volt az, amelyről a vallási tételek lekoptak — és az embert foglalkoztató filozófiai és pszichológiai kérdéseknek-törvényeknek történetekké, vagy alakokká-képmásokká bomlott-oldott hordozói lettek. A népköltészet, a népi mondavilág már ebben az időben is nagyon régen levetette az ún. pogány vallások nyomait, vagy alakjai ennek teteleit. Így ennek világa, alakjai, törvényei, történetei különösképp alkalmasakká lettek az egzakt módszerrel nem bizonyítható és önmagukban sem természettudományos egzaktussággal megjelenő filozófiai és pszichikai tényezők megjelenítésére, vagy azok egyfajta értelmezésének bemutatására. Így pl. az a kérdés: hogyan nyerheti el az ember a boldogságot? — kiválóan megválaszolható a népmese és monda megfelelően kiválasztott alakjaival. Láttuk, Vörösmarty a társadalmi aktivitás híján fordult saját benső problémáihoz. A nehéz helyzetben a szerelemben megtalálható boldogság mikéntje foglalkoztatta. A szerelem az emberi vágyak világában kettős: „égi” és „földi” arculata van. A mű szintere így felfogható úgy is mint az emberi benső világ szintere. Ennek van két szintje: az „égi” és az „alvilági”.

De a szerelemtől való elvi „megdolások”, vélemények is szokták a szerelem megvalósulásait akként sarkítani, hogy van égi és ideális, azaz elsősorban a szép érzelmek világában megjelenő és van földi, reális, azaz inkább a nemiség, az ösztönök megszólalásaiban megvalósuló. Vörösmarty szerint mind a kettő az emberi bensőben is ott él benső képmások alakjában; ám az a szerelem az igazi, a valóban nagyszerű, amelyben e két sarkított megvalósulás egységbe kerül: megmaradnak a szép érzelmek, amelyek révén a szexus megnesesül.

A szerelem e sarkítottan éles alapjellegeiről az emberi bensőben élő képmások a mű két szintjét végső soron másként rendezik el, s nem a szereplők „származása” szempontjából. Noha a mű alap gondolata a valódi szerelem megvalósulására koncentrál — természetesen több van benne ennél. Éppen ezért a két szint a valódi elrendezésben sem csak a szerelem sarkított megvalósulásainak képmásait foglalja magában. Egyfelől, mint az egyik szint, ott van Mirigy, aki maga mellé állítja az Ördögfiakat, és a mű világába a maga szintjére hozza be a földi „származású” Ledért — másfelől, mint a magasabb, itt van a csodafával és (a mű végén) a csodapalotával jelzett szint. Jellemzően csak az egyik aktív, a Mirigyé. A „felsőbb” minden nemes és ideális törekvést maga felé vonz, az „alsó”, Mirigy, az összes ilyen törekvést gátolni akarja. A két szint között, a kettő, „határvonalán” áll elsősorban Csongor. Neki a mű során keresnie, kutatnia kell a Tündérlakot, a Mirigy és az Ördögfiak által készített próbákot kell átésnie, azaz le kell győznie magában az elhúzó erőket. Amennyire Csongor inkább tartozik ehhez a szinthez, s csak vágyódik a másikra, Tünde jobbra a csodafa-csodapalota által jelzett szinthez tartozik, ő is próbákat áll ki, de azért, hogy erről a szintről lejjebb szállhasson.

Ha tehát a két szint az emberi bensőben van, akkor kitűnően használhatók fel a népmesei-mondai alakok ennek megjelenítésére, lévén, hogy ezek feltűnően hasonlatosak az emberi benső egy-egy alapjellemezőjére (ideálkép, ösztönalak, vágyalak stb., stb.).

Úgy gondoljuk, hogy az előbbieket az irodalomtörténetnek dolgozatunk elején említett — jobbra csak arra utalt — tényeivel kiegyeztve — hozzátevés még a népmesének és a mondavilágnak a magyar irodalom ezen időszakában volt szerepét-jelentőségét-okát — megadja a mű társadalmi-történelmi gyökereit és épp a kétszintes modell szükségességét.

Ahhoz, hogy a mű végső szándéka megvalósulhasson, azaz ahhoz, hogy a földi és a földi, az „égi” és az „alvilági” törekvései-vágyai (Tünde és Csongor) egyesülhessenek, valamiféle közvetítőre van szükség. A felvett koncepció szerint (részben a népmesék szabályaiból eredve) ui. sinán, valamilyen szereplő (vagy alak) segítsége, illetőleg valamely esemény, próba stb. nélkül sem a földi nem válhat tündérvé, sem a tündéri földivé. Az előzőre is találhatunk példákat⁹, itt azonban az utóbbi történet, a tündéri lesz földivé. A két szint határánál találkozni tudnak, de igazán egymásé lenni, igazán boldoggá lenni, eme közbeiktatott szereplő és cselekvés nélkül, nem. E műben az Éj a közbeiktatott szereplő, Tünde csak az ő engedelmével költözhet a földre. Tünde maga is tudja, hogy további sorsát az Éj dönti el: „Vég utat tesz most szerelmem: — mondja Ilmának, amint megérkeztek az Éj birodalmába — Itt vesz enyhet vagy halált!”¹⁰ „Ő az — mondja nem sokkal később ugyancsak Ilmának — kit keres reményem, / Ő az Éj gyász asszonya. / Nála vannak rejtve mélyen / a jövődök titkai, / Kérni fogjuk elborulva, / S esküünkkel kényszeríteni, / Hogy felföldjék ajkai!”¹¹ A két szerelmes mindegyikének meg kell tennie a maga szükséges cselekedeteit ahhoz, hogy egymást elérhessék, és így boldogok lehessenek. Tündének is van egy próbája (a Hajnal birodalmában), de az ő számára még az Éj végső engedélye is szükséges, hogy elhagyhassa tündér voltát. Az Éj végeredményben összeköti a két szintet, s nemcsak gondolatilag-filozófiailag, hanem a modell-építmény kívánalma szerint is. És ezt teheti, hiszen mindenképpen létrehozója, alkotója a műben éppen ő. Az

⁹ Még epikai művekben is, pl. Petőfi János vitéz-ében. Ott a földinek a sötétség, az alvilág, azaz a halál és az emberinél nagyobb erők országában (óriások) kell diadallal átmennie ahhoz, hogy a tündérinek része lehessen.

¹⁰ Vörösmarty: i. m. 157–158.

¹¹ Vörösmarty: i. m. 158.

ő szava — és ez saját szemszögéből nem lehet más, mint az, hogy a földre-költözés — Tündének számkivetés — szükséges ahhoz, hogy a tündérből földi lény váljon. Az *Éj* nemcsak összeköti a két szintet, de egyben fölötte is áll mint mindkettő létrehozója. E műben az *Éj* az emberi benső „mindent-tudó”, mindent sejtő magja, aki-ami nagyon mélyen él az emberi benső sötétségeiben. Az *Éj*, ebből a szempontból is fölötte áll az emberi benső ellentétes képmásainak. S ezért logikus is, hogy a „legmélyebb mag” segítse, járuljon hozzá a két rész egyesítéséhez. S a valódi romantikus világképben eme benső magnak az „objektivitásban” egy mindeket létrehozó demiurgosz felel meg.

A *Csongor és Tünde* a két világszint határan játszódik tehát, s ebből a szempontból megvalósítja a kétszintes modell egyik — legfőbb — kívánalmát. Az eredeti misztériumdramák azonban azt mutatták, hogy a másik szint törvényeit kell a földön megvalósítani ahhoz, hogy a földi élet boldog legyen. Láttuk, a mű a két szint egybeolvadásában jelölte meg a boldogság megvalósulását. Igaz, hogy Tündét számkivetették a tündérek közül, azonban ezáltal nem vált teljesen földi lénné, tündérségének bizonyos erejét, s az ezzel járó hatalmat nem vesztette el. Hiszen az *Éj* szavai után újra elülteti a csodafát, sőt a Nemtőket is meg tudja idézni annak védelmére: „Lég kicsinde szellemi, / Gyenge Nemtők, szálljatok, / Legyetek fám őrei”¹² — mondja, s a Nemtők azonnal meg is jelennek. Tünde tehát egy bizonyos fokig megmarad tündérnek, s emberré annyiban lett, hogy ő is meg fog, vagy hamarabb fog meghalni: „Órákat élj a századok helyett, / Rövidke gyönyörnek kurta éveit”¹³ — mondja neki az *Éj*. De ő is tudja, hogy ennyiben elvesztette tündérségét: „S *Éj*, ki nem nagy bűnömért / Fényhazából számkivettél / S kis gyönyört és kéjt ígértél, / Add meg őket, s nem sóhajtok / Fogyhataltan évekért”¹⁴. *Csongor* pedig épp azért nemesedett meg, vált méltóvá a fél-tündér Tündéhez, hogy a „Ridegség és elhagyottság / Voltak úti” társai, s üldözői „Válthatatlan kínjai”, s mert „már a büntetést kiállam”¹⁵.

A két szint tehát egyesül, a földivé-is-lelt tündéri és a meg-nemesedett földi; s ez a mű ennyiben nem valósítja meg azt a tényt, amely az eredeti misztériumdramák egyik legfőbb követelménye volt, hogy ti. a magasabbnak elfogadott szint törvényeit kell a másikon maradéktalanul érvényre juttatni ahhoz, hogy az megjavuljon, jó legyen, vagy jó maradjon.

Ha a misztériumdramák kétszintes modellje rejtőzik a műben, annak megfelelő lesz a szereplők bemutatása. Így meg kell vizsgálnunk a földi származású szereplők, s jelesen *Csongor* alakját.

Az eredeti misztériumdramákban megjelenő alakok nem oly reálisan hús-vér jellemek, mint amennyire a konfliktusos-dráma, illetőleg a középpont-dramája alakjai szükségszerűen azok. Majdnem általános szabályként állítható, hogy ahol a szereplők vagy azok egy része elvontabb, sémászerűbb, absztraktabb vagy allegorikus, ott majdnem mindig megtalálhatjuk a második szintet, ha ez természetesen nem egy kidolgozott hitrendszer által berendezett is.¹⁶ Az emberi bensőben, az elképzelés, a vágy stb. „színterén” megjelenő alakok egészen másfélék, más jellegűek stb., mint azok, akik az objektív világban élnek. A másik két dramamodellt megvalósító művek alakjai az objektív világban lefolyható életfolyamat hordozói, s így szükségszerűen alaposan „körüljárható” jellemek. Ha a szerző egy benső folyamatot tükrözött, alakjai sokkalt egysíkúbbak, elvontabbak, absztraktabbak. A bensőben ui. [pl. az emlékezet színterén] még egy valódi személyiség sem a maga részletes jellemképével él, hanem csak pl. az emlékező emlékéhez fűződő aspektusával jelenik meg. Nyilván különösképpen egyoldalúak és absztraktak az olyan „alakok”, akik az emberi benső egy-egy részét jelenítik, testesítik meg.

Mennyiben reális jellem *Csongor*? Ha a lényegét tekintjük, teljesen és feltétlenül az; ilyen-fajta törekvés [az életben megtalálni és megszerezni az égi szépet, a legpozitívabb ideálokkal összeegyeztetni a reálisat] feltétlenül az élet valódi, tapasztalható törekvései közé tartozik. Eme törekvés megjelenési formái azonban szükségszerűen több okból elvontak. Először azt vehetjük észre, hogy míg egy reális formában megjelenő hús-vér szereplőről nagy valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy miként viselkedne egy, a darabban sehol elő nem forduló reális szituációban, *Csongorról* ezt nem tudjuk. Azért nem tudjuk, mert a műben *Csongor* esetleges egyéniségéből kizárólag a fő és alapvető vágyát-törekvését látjuk, s legfeljebb azokat a hangulatokat stb., amelyek ehhez a lehető legszorosabban és közvetlenül kapcsolódnak. Ha a művet az ember benső világának egy részét megmutató, azt objektívizáló műnek fogjuk fel, *Csongor* az az „én”, aki önmagát képviseli saját bensejében. Jelleme-egyéniisége ezért szük-

¹² Vörösmarty: i. m. 176.

¹³ Vörösmarty: i. m. 162.

¹⁴ Vörösmarty: i. m. 189.

¹⁵ Vörösmarty: i. m. 202.

¹⁶ A tétel fordítva nem igaz: a második szint nemcsak ott található, ahol a szereplők elvontabbak, absztraktabbak. A XX. századi drámák jó részében pl. e modell alapján szervezi az író az anyagot. A jellemek néhol jóval reálisabbak.

ségképp egy kissé egyoldalúvá válik, az alapvető vágy és törekvés [amit az „én” most képvisel] absztraktabb megjelenésévé. De elvontabb formában jelenik meg az ő egyénisége-jelleme azért is, mert olyan eseményekkel, szereplőkkel kerül kapcsolatba, amelyek mind eme fő vágy és törekvés elvi útjánál bukkanhatnak fel, nem pedig olyanokkal, amilyenekkel egy reális életfolyamatban kerülne kapcsolatba. Nyilvánvaló, hogy eme események és szereplők összesűrűsödött csomópontjai, lírai képmásai valamilyen elvi tényezőknek, méghozzá azoknak, amelyek a fő vágy és törekvés megvalósulása kapcsán az emberi bensőben szükségképpen vetődnek fel. Ha egy szereplő ilyen eseményekkel és szereplőkkel kerül kapcsolatba, az ő — tág értelmű — reagálási sem lehetnek a szó formai-alaki értelmében reálisak.

Nagy valószínűséggel állítható tehát, hogy attól kezdve, amint Csongor betoppan a kertbe, saját lelkének kertjébe lép. Ezt a kertet a népmese és a mítosz rendezi be, de olyan eseményekkel és szereplőkkel, amelyek a főszereplő, vagy ha tetszik a költő benseje különböző vágyainak, törekvéseinek stb. lírai képmásai. Így ezek egyike-másika pl. lehet olyan lírai képmás, amelyet a költő a boldogságkeresés problémájával kapcsolatban az objektív világban megszerzett tapasztalatainak alapján hozott létre. Úgy véljük, feltétlenül igazolható, hogy a mű egész világa Csongor felől nézett, a két címadó szereplő közül ő a hasonlíthatatlanul fontosabb. A többi szereplő felfogható úgy is, mint az ő (vagy ha tetszik: Vörösmarty) benső világának lírai kivételése, képmásai: a benső világ két szintje tehát benne magában van meg. Így a csodafat ültető Tünde a Csongorban élő ideálkép, ideális nőalak, aki megvalósítja a dicsőt, az égi szepet. Csongor mindegyik szereplővel közvetlenül kapcsolatba kerül, kivéve az Éjt, Ledért és a Nemtőket. De nem szabad elfelejtenünk, hogy Csongor lényegében azonos Vörösmartyval. Így az Éj Vörösmarty lírai képmása a világot létrehozó és mozgató erőkről, valamint a benső legmélyebb „magjáról”; a Nemtők pedig a boldogságot előkészítő, annak „terét” mintegy körülölelő érzéseiről. Ledérral pedig Balga kerül kapcsolatba, akiről feltételezhetjük, hogy Csongor földibb részeinek benső, lírai képmása. De egyébként is, Ledérnek Csongorral kellett volna a műben találkoznia, Mirigy az ő számára hozta be a mű világába. S ha mégis Balgával találkozik, logikus, hiszen Ledér az érzéki csábítás, s az embernek épp a földibb részét érik el az ilyenfajta csabítások. Ha ebből a szemszögből nézzük a szereplőket, a továbbiakban azt mondhatjuk, hogy Mirigy (és az Ördögifjak) a rossz lírai képmása, az ártó démoné, minden nemes törekvés akadályozójáé, aki az emberben „növé”, s a boldogságot stb. jelképező életfa tövében mindig ott ül, s akit az ember a saját bensejében gyakorta épp annyira elereszt, mint amennyire időnként bezárja-megkötözi, s aki a világban ugyanígy hol szabadon, hol megkötözve-bezárva, de él. Így ő is, mint az Éj, a Nemtők és Dimitri kivételével az összes többi szereplő felfogható Csongor boldogságra törő vágyának és az ezzel kapcsolatban levő tulajdonságok egy-egy részének, illetve az ilyen jellegű boldogságkereséssel kapcsolatban a bensőben is, az objektív világban is felbukkanó vágyak-ellenvágyak, akadályozó erők lírai képmásának. A szereplők jelentése ebben az esetben kettős: egy szubjektív és egy objektív, amelyek teljes egységben vannak.

A három Vándor lírai képmásba öntött alakja azoknak a tapasztalatoknak, amelyeket Csongor (Vörösmarty) a mű cselekményének megindulása (megírása) előtt a „messze tartományokban” járván megszerzett. „Vörösmarty nem annyira alakokat, hősöket teremtett itt — írja a három Vándorral kapcsolatban Szauder József —, mint inkább egy-egy óriásivá növesztett, ha tetszik tipikus szenvedélyt.”¹⁷ Tóth Dezső pedig azt mondja róluk: „Ezek az alakok pontosan annyira általánosítottak, karakterükben, sorsukban, monológjaikban, amennyire maga a kifejezni kívánt gondolat is általános.”¹⁸ A három Vándortól Csongor egyáltalán nem azt akarja megtudni, hogy boldogít-e a pénz, a hatalom, a tudás, hanem azt, hogy ők, akik a horizontális irányban járják a világot, tudják-e merre van, ahová ő most vágyódik és törekszik: a Tündérhonban levő csodapalota. A Kalmártól ezt kérdi: „Te sokfelé jársz, dús hajóidon, / A hol kel és száll, láttad a napot, / Szólj, Tündérhonban üdlak merre van”;¹⁹ a Fejedelemtől ezt: „Csak egyre kérlek. Mert te messze bírsz, / S nagy birodalmad nem tud éjszakát, / Mondd meg nekem, hová kell tartanom, / Hogy Tündérhonban éjrem üdlakot?”;²⁰ a Tudóstól ezt: „Kevés, de minden a mit kérdezek: / Nézd, ifjú lelkem Tündérhonba vágy, / Dús és hatalmast kérdék, merre van, / És senki meg nem mondta, mondd te meg / S nyisd fel tudásod kincstárát előttem.”²¹ Sőt: Csongor már itt, az első találkozáskor pontosan tudja, amit a három Vándor nem; az ő törekvésük hiábavaló. A Kalmárnak ezt mondja: „Hideg pénzbanja! minden kincsedért / Az egy szerelmet, még nevét sem adnám”;²² a Fejedelemnek

¹⁷ SZAUDER József: A reformkor irodalma. Egyetemi Jegyzet. Bp. 1962. 216.

¹⁸ TÓTH DEZSŐ: Vörösmarty Mihály. Bp. 1957. 142.

¹⁹ Vörösmarty: I. m. 43—44.

²⁰ Vörösmarty: I. m. 45.

²¹ Vörösmarty: I. m. 49.

²² Vörösmarty: I. m. 44.

ezt: „Raboknak rabja! kincs és hatalom / Már nem segíthet”²³ — ti. abban, hogy a Tündérhon felé vezető utat megmutassák. A Tudósnak ezt mondja: „Oh Tündérhont ez nem mutat nekem.”²⁴ S miután a Tudós is elment, még egyszer összefoglalja: „S így utazóim útra nem vezetnek.”²⁵ A három Vándor céljáról, arról, hogy a boldogságot csak a földön, a pénzben-hatalomban-tudásban keresse, Csongornak megvannak a negatív tapasztalatai, ő már tudja, hogy azok célja rossz, méghozzá azért, mert nem vezet el a boldogsághoz. Amikor Csongor a mű cselekményének megkezdése előtt a vízszintes irányban elterülő országokat és tartományokat járta, akkor is az égi szépet kereste; s akkor sem úgy és azt, amit és ahogy a három Vándor. Ő a Vándorok útjának céltalanságát nem saját tapasztalatából tudja (nem ő ment tönkre, mint Kalmár stb. — ahogyan pl. a Peer Gynt esetében láthatjuk), nem kereste ő a boldogságot sem pénzben, sem hatalomban. Csongor tehát éppúgy csak közvetetten szerzte meg az eme utak céltalanságáról való tapasztalatát, mint ahogyan az most és az V. felvonásbeli második jelenetük után a néző előtt is így, közvetetten jelenik meg. E három Vándor Csongor szemszögéből a közvetetten megszerzett tapasztalatok összesűrűsödött lírai képmásai, a költő (aki persze a színen Csongor) szemszögéből pedig pompás és tömény illusztráció, illusztrációja annak, hogy csak a szerelemben megtalálható égi szép keresése adhatja meg a boldogságot. Mint ahogy a három Vándor egyike sem jelent Csongor számára csábítást a saját maga útjára, ugyanúgy a többi szereplő sem csábítja ezekkel. De igenis csábítják az érzéki szerelemmel (Ledérrrel), az üres képzelődéssel (a Kútból kilépő lány) vagy éppen a törekvés-keresés abbahagyásával (elég gyakran Balga). Amikor az V. felvonásban Balga találkozik a három, most már tönkrement Vándorral, tanulságot az ő számára jelentenek csak: „S ezen túl Balga nem kényeskedik”²⁶ — rájön, hogy folytatni kell Csongor mellett a vándorlást: „De menni kell, ott mégis fű terem.”²⁷ Ezt az a Balga mondja, aki a műben eddig a fordított Csongor volt. Horváth Károly kitűnő könyvében írja: „A tündérfától Csongor indul el, de a hármas keresztútról már öten kelnek vándorútra, mint öt emberi törekvésnek a megtestesítői: a három vándor, Csongor és Balga.”²⁸ Balga, ha Csongor részének tekintjük, nemcsak abban visszahúzó erő, hogy a vándorlást így vagy úgy, de gyakran abba akarja hagyni, hanem akként is, hogy ő éppúgy földi célokat akar elérni, mint a három Vándor — szemben az égi szépet kereső Csongorral —, csak kisszerűbbeket: enni-inni akar s a testi szerelemben elmerülni. Mintha ő figyelmeztetne arra, hogy az égi szép keresésében időnként Csongor (és más) gyomra is megkordul, s benne is megszólal a nemi vágy. Balga tehát ebből a szempontból lírai képmása Csongor ama részének, amely benne is a földi, s amelynek itt is, eme benső vándorlásban is tanulságokat kell gyűjtenie ahhoz, hogy a két szint az egész-Csongorban és az egész-Csongor által egyesülhessen a tündérivel. Nemcsak az égi szépre vágyakozó Csongornak, hanem földi részének is meg kell nemesednie a végső találkozáshoz. A három Vándor ezért jelent ebből a szemszögéből csak Balga számára tanulságot. Balga így nem ellentéte, hanem éppúgy kiegészítője, a szó szoros értelmében vele-együttjárója Csongornak mint — Vörösmarty koncepciója szerint — az egyik szintnek, illetve az emberi benső egyikének a másik. (Ilma ugyanilyen vele-együttjárója Tündének.) Az embernek eme „balgai” része öltözik néha az alvilági szenvedélyek ruhájába, hogy a pozitív céloktól elfordítsa (I. Kurrah álított-zete), de a pozitív célokat követő rész éppúgy szokta „megverni” és „ostorozni” eme részét, ahogy Csongor teszi Balgával.

Dolgozatunk keretébe nem fér bele annak részletes bizonyítása, hogy a *Csongor és Tünde* alakjai mennyiben és hogyan lírai képmások.²⁹ Úgy véljük, a szereplők jellemének elvontabb, absztraktabb voltát már érzékeltettük annyira, hogy levonhassuk azt a megállapítást: az ő lírai képmás voltuk mennyire kitérít a eredeti misztériumdramák kétszintes modelljének egy részét. Ez a mű is épp ezek miatt mutat előre azokra a drámákra, amelyeket majd a XX. században írnak meg a kétszintes modell szerint. Az a dráma, ami felé e mű mutat, furcsa szóval talán lírai drámának nevezhető. A *Csongor és Tünde* alakjait-szereplőit tekintve, úgy véljük, nevezhető újabbkori misztériumdramának, ha ezen a ponton érintkezik is egy lírai dráma problémakörébe tartozó tényezővel. (A lírai dráma azonban alapvetően valósítja meg a kétszintes modellt.)

Ahogy az eredeti misztériumdramákban sem magának a főszereplőnek, de a többi szereplőnek sem a jelleme a fontos, hanem az, amit az alakok jelentenek — itt is, az egyes tulajdonságokat hordozó szereplőknek a jelentése a fontos. A jelentés különösképpen akkor lényeges, ha a szereplőkben és a történetben az emberi benső drámájának megjelenítését látjuk.

²³ Vörösmarty: i. m. 46.

²⁴ Vörösmarty: i. m. 48.

²⁵ Vörösmarty: i. m. 50.

²⁶ Vörösmarty: i. m. 173.

²⁷ Uo.

²⁸ HORVÁTH Károly: A klasszikától a romantikába. Bp. 1968. 443. Kiemelés tőlem. B. T.

²⁹ A lírai képmásokra vonatkozóan l.: Jelenkor 1971. júniusi számaitól A mai dráma és a líraiság c. dolgozatunkat.

A szereplők jelentése is csak az alapproblémához kapcsolódik, ahogyan ez az eredeti misztériumdrámában is így van. A szereplők egyéni szituációja itt is szűk, csak a bemutatandó vágy és törekvéshez kapcsolódó. S ez természetesen székszerű, hiszen az emberi bensőnek csak egyetlen törekvése és problémája, s az ezt megjelenítő egyetlen szegmentuma jelenik meg.

A kétszintes modellt vehetjük észre abban is, hogy a mű sok helyen rituális, szertartás jellegű.

Nagyon ritka az olyan jelenet, amelyben a szövegeket, azoknak hosszúságát, valamint a szereplők megszólalásának sorrendjét egy reális életfolyamat törvényszerűségei vagy a reális pszichológia szabályai s nem egy hierarchikus rendet megvalósító pulzáció szabályozza. A szereplők ritkán vágnak egymás szavába, vagy ahol ez jellemző (a három Ördögfi), ott épp ez adja-jelenti az ő rituáléjukat, annak törvényszerűségét. Rítus zajlik a csodafa körül, rítus a három Vándor megjelenése, az Ördögfiak varázsszereimái, az azokkal való játékok, a négy főszereplő találkozási a Hajnal birodalmában s Dél-ben, az Éj és Tünde találkozási, a Nemtők s a főszereplők végső találkozási. Ezek közül, a rítus kissé részletesebb bemutatására, válasszuk ki az utolsó jelenetet.

Szerzői instrukcióval kezdődik: „Kevés idő múlva nagy roppanással egy fényes palota emelkedik a tündérfa ellenében.”³⁰ Csongor felébred. A kőtel, amivel az Ördögfiak megkötötték, „rózsalánc”-cá változott. Sem ennek, sem a csodapalotának a jelentését nem tudja. Csupa nem várt pozitívum történik, s Tünde is hamarosan belép. Ha a mű nem egy rítus szabályozott rendje szerint folyna, a szerelmesek azonnal egymásra találnának. Am Csongor nem ismeri fel az elfátyolozott Tündét, Tünde sem borul azonnal Csongorra. A rítus szabályait követve megkérdi: „... szólj ki vagy, / Mellyik tartomány lakója, / Mily szüléknek gyermeke?”³¹ Csongor a maga eddigi életútját foglalja össze válaszként, de Tünde még ezután sem fedi fel magát. Játékosan ijeszti Csongort („Büntetésed szabva van már / Visszavonhatatlanul”).³² Csongor a halált kéri. Tünde két további életút közti választásra szólítja fel. Azonban nem egyszerre mondja el a kettőt, hanem először az első lehetőséget mondja el (vagy bolyongania kell Csongornak a vadonban) — meglehetősen hosszan. Ez az út azonban nem Csongor előtt van, hanem már mögötte. Tünde azt mondja el, hogy élt eddig Csongor, azt, amit ő maga is elmondott már Tünde előbbi kérdésére. Mindkettő (Csongor előbbi válasza, Tünde egyik lehetősége) annak az embernek a sorsát beszéli el különböző jellegű lírai képekben, aki a boldogságot nem az égi szép keresésében látja, vagy aki ennek eléréséért nem hajlandó a különböző próbákat kiállani. A Tünde által kínált választási lehetőség nyilván nem valódi. Próbának sem foghatjuk már fel a választást, hiszen az összes próbákat már mindketten teljesítették. Tünde kérdését (ki vagy?) és az általa felkínált választási lehetőségek során elmondott szavait a mű „összefoglalásának” sem tekinthetjük — erre nem is lenne szükség. Valami dramaturgiai „retardáció” lenne ez? — még egy utolsó visszafogása az egymást végképp megtaláló ölelésnek? Azt hisszük egyik sem.

A jelenet menetét Tünde irányítja, ő kérdez, és ő kínál választást. Az ő szavait az azonnal bekövetkező nagy boldogság érzései már teljesen áthatják — ő pontosan tudja mi történik szavai végén, ha fellebbenti fátyolát. Az első felvonásban a színpalak mögött találkoztak, a színen egyetlen szót sem váltottak, csak a hajfűrt levágása után. Ez a végső jelenet tehát végeredményben az első boldog találkozás. Menetét épp ennek a boldog találkozásnak szép ritmusa szabályozza. Ők ketten nem vágnak egymás szavába, „hagyják” hogy a másik a lírai képeket egészen elmondja, maradéktalanul kiteljesítse. Amikor Tünde a „második lehetőséget” sorolja fel Csongornak — az ő múltja után az ő jövőjét —, Csongornak már jóval azelőtt kell tudnia, kivel áll szemben, mielőtt Tünde fellebbenti a fátyolt. Szavakban csak ekkor realizálja. De nem vág Tünde szavába, mert a rituálé szabályai szerint a szövegeket végig kell mondani, mindazokat, amik egy-egy egységhez tartoznak, végig és maradéktalanul el kell mondani. Tünde az első lehetőséget is hosszan beszéli el, s Csongor akkor sem vág a szavába. A másik lehetőség szövegei azonban még többek, szóban teljesítik ki, mintegy „tárgyasítják” a jövőt. Tünde szavai „berendezik” az életüket, virágos csendlétben élnek, dallal, állandóan szerelmében, a csodafa körül, a csodapalotában.

Ez az utolsó jelenet tehát nem a reális pszichológia szabályai szerint halad. De egyáltalán, az egész mű felépítése egy előre meglevő rendet, törvényszerűséget követ s nem egy reális életfolyamatot, annak oksági törvényeivel és véletlenszerűségeivel. S ez az előre megalkotott menet („menetrend”) az ember benső égi szép keresésének nagyon is általános és nagyon sok emberben hasonlóan lezajló „menetrendje”. Ismert a mű hosszanti szerkezetének egyensúlya, az egész nap „kozmosz nap” volta, ami ugyancsak a mű egészének ritikus voltát bizonyítja.

³⁰ Vörösmarty: i. m. 198.

³¹ Vörösmarty: i. m. 200.

³² Vörösmarty: i. m. 201.

S itt az elrendező törvények nem mások, mint a bemutatandó tétel eleve meglevő törvényszerűségei: mit kell tennie, milyen próbákon-eseményeken kell keresztülmennie, milyen problémákkal és hogyan kell találkoznia, hogyan kell viselkednie annak, aki a két szint, illetve a benső két részének egyesítését akarja megvalósítani. A maga közölnivalóját a mű tehát nem egy reális életfolyamatból vett történet ürügyén adja elő, hanem magát a *benső* folyamatot ábrázolja elvileg, a mindennapi életben előfordulható bármiféle folyamat ürügye nélkül — ha a részleteket onnan kölcsönözte is.

Az eredeti misztériumdramák (különösen a moralitások) az embernek a földön való hányattatását mutatták meg az ég és pokol között. Ezek a művek ezt azzal is illusztrálják, hogy a szín egyik része a Paradicsomot jelezte, a másik pedig az Alvilágot; az elsőt szép kerttel, a másodikat általában tátott ördögcsájjal. E műben is erről van szó: az ember hányattatása saját bensejének Mirigyei-Ördögfiái, illetve saját csodafája-csodapalotája között.

E nagyszerű dráma tehát úgy valósítja meg a kétszintes modellt, hogy annak eredetileg vallási elképzelésen alapuló másvilági és evilági szintjét az emberi bensőbe helyezi és a népmesék-mondák eszköztárával jeleníti meg. A kétszintes modell eredetileg a misztériumokban valósult meg. Ez a mű ezt a modellt tágítja-módosítja, méghozzá olyan irányban, amely épp a XX. században lesz nagy drámai lehetőség: a kétszintes modell szerint szerveződő lírai dráma irányába. Úgy gondoljuk, hogy — több okból — ez lenne a magyar irodalom leg-szervezebb drámai modellje.

Bécsy Tamás

A Margit-legenda — Gárdonyi Géza regényforrása

Ismeretes, hogy történelmi tárgyú műveinek megírásához Gárdonyi széles körű és elmélyült forrástanulmányokat végzett.¹ A történelmi hűséget nagyon fontosnak tartotta: „... Nem írnék le egy évszámot, míg utána nem jártam, igaz-e. Nem indulok egy-egy oklevél adatain, míg a magam szemével nem láttam azt a levéltárban, múzeumban. Nem festek le csata-teret, míg magam is ott nem jártam” — mondta egyik látogatójának.² A történelmi forrásokhoz való hűség azonban nem jelentette azt, hogy regényei száraz dokumentum-gyűjteményekké váltak. Az általa kialakított történelmi regény ugyanakkor a romantika heroizmusától is elfordult, és szakítva a szélesen hőmpölygő eseményeket bemutató történelmi tablókkal, a polgári történelmi regény törekvéseivel tart rokonságot.

Messzire vezetne bennünket — és eltérnénk eredeti szándékunktól —, ha részletesen szólnánk az 1848-as forradalmak után megváltozott polgári történelemszemlélet nyomán kialakuló új típusú történelmi regény problémáiról, amely Gottfried Keller és elsősorban C. F. Meyer és követői műveiben mutatta a polgárság társadalmi harcainak megszilárdulását. A polgári fejlődés válságát tükrözte a történelmi regény új változata, amely — miután a polgárság lemondott a szociális küzdelmekről — a múltban már nem a nagy történelmi-társadalmi összetükközések ábrázolására vállalkozott, hanem az ábrázolt történelmi kor emberének lelki konfliktusait, az egyes ember sorsát igyekezett felfedni a történelmi események által teremtett helyzetben. Hevesi Sándor írta a *Magyar Szemlében* — éppen Gárdonyi *A láthatatlan ember* című regényével kapcsolatban —, hogy ez az újfajta elbeszélő irodalom a múltban is a lélektani feladatok minél realiztikusabb megoldását keresi, s hogy képviselői a történelmi regényt is finom lélek-tanulmánnyá alakították.³

Írói pályáján a magyar 48-as hagyományok tiszteletével és egyfajta liberális magatartással eszmélő Gárdonyi a magyar századforduló viszonyai között élte át a polgári eszmények és azok megvalósításának lehetősége közötti ellentmondásból fakadó szemléleti válságot, amely a kor művészeti, irodalmi és tudományos hatásaival nemcsak a társadalmi regény egy sajátos, pszichológiai elemzéseket felvonultató, analitikus változatát alakította ki művészetében, de meghatározta történelmi regényeinek jellegét is.

A történelmi regénynek ez a szubjektív, a lélektaniséget egyértelműen előtérbe állító és lényegében a modern ember szecessziós nyugtalanságát a múltba vetítő változata Gárdonyi életművében elsősorban *A láthatatlan emberben* és az *Isten rabjaiban* figyelhető meg, de előzményei már az *Egri csillagok* főhősének, Bornemissza Gergelynek sorsában jelentkeztek.⁴

¹ FUTÓ Jenő: G. G. két török — magyar tárgyú művének forrása. It 1928. 143—145. — NAGY Sándor: G. G. történelmi regényeiről. Gárdonyi Emlékkönyv. Eger 1963. 75—104.

² TORDAY Ányos: A láthatatlan emberrel. A Gárdonyi Társaság első Évkönyve. Eger 1924.

³ Dr. HEVESI Sándor: Regény Attiláról. Magyar Szemle. 1902. 10. sz.

⁴ A történelmi regény fejlődéséről és a Gárdonyi-életmű eszméi és műfaji problémáiról lásd: LUKÁCS György: A történelmi regény. Hungária, Bp. é. n. — GERGELY Gergely: Gondolatok G. egy regénytípusának vizsgálatához. ItK 1963. 691—700. — MEZEI József: G. pszichologizmus. ItK 1964. 449—456. — E. NAGY. Sándor: A korszerű Gárdonyi-kép problémái. ItK 1967. 140—150.

A történelmi regény e sajátos — főleg *A láthatatlan emberben* (1902) és az *Isten rabjaiban* (1908) megvalósuló — változatában Gárdonyi lemondott a történelmi kor erőteljes ábrázolásáról, s bár hangsúlyozta a történelmi hűséget, valójában személyiségének problémáira kereste a választ. A műtről szóló regényekbe is a jelen válsághangulatát érezte bele, a személyiség szabadságát jelentő szeretet-elv ezekben a művekben is a dezillúzióból fakadó menekülést jelentette számára. Ily módon a történelem és a történelmi forrásokból kilépő alakok halványabbak lettek, egy-egy lélektani tézis illusztrációjává finomodtak.

Gárdonyi történelmi regényeinek forrásairól szólva az író minden méltatója leírta már, hogy az *Isten rabjai* megírásához a Margit-legenda volt a legfontosabb támpont. Valóban így van ez, de még senki nem kísérelte meg, hogy felfedje azokat az egyezéseket és eltéréseket, amelyek Gárdonyi regényét a magyar királylány legendájához kapcsolják. E párhuzamok vizsgálatára vállalkozik ez a rövid közlemény, amelyben a Margit-legenda Gárdonyi által jegyzetelt kiadását egri házának könyvtárából használjuk fel.⁵

A Margit-legenda és az *Isten rabjai* kapcsolatáról már a regény megírásának története sokat elárul. Gárdonyi József közlése szerint⁶ az író először a kilencvenes évek közepén olvasta a legendát, majd tíz évvel később, 1906 nyarán került ismét kezébe. A Nyulak-szigeti kolostort először a „vallási örültek házának” tekintette, Margitot pedig a vallásos örültség „legsajnálhatóbb áldozatának”. Később kétségbe vonta önsanyargató penitenciáit, és a legenda leírásából a „megtisztult” Margit alakját akarta megmintázni: „Nem sokkal szebb volna-e, ha valaki úgy írná meg Szent Margit életét, hogy azokat a vonásokat emelné ki belőle, amelyek szépek? Hiszen a legenda tele van a lelki nemesség és szívbéli jószág vonásaival is . . . Aztán ismét elolvastam a Margit-legendát. S mily más szemmel! Ami részek az első olvasásban megdöbbenetek, úgy elmentem mellettök, mint virágos udvaron a trágyadomb mellett.”

Sajátságos felfogás az, amely a regény végső megformálásában egy ellentmondás megoldására kényszerítette az írot: ragaszkodott a legenda leírásaihoz, de Margit alakját kívülről, megtisztult szépségében akarta ábrázolni. Gárdonyi leleményesen oldja meg feladatát azzal, hogy a regény tulajdonképpeni főalakjaul Jancsi frátert teszi, aki közvetlenül képviseli az író szemléletét. Boldogság utáni vágya és boldogtalan magánya, Margit életét kísérő rajongása, az élet és halál titkait didaktikus meditációval kereső nyugtalansága Gárdonyi legbensőbb énjét fejezik ki.

Jancsi alakja biztosítja azt a *szubjektivitást*, amellyel Gárdonyi akár bírálhatja is a kolostori életformát és Margit szenvedéseit, bár ugyanakkor *objektív* is tud lenni a hiteles forrás felhasználásával. Jancsi mindig másoktól hall Margit cselekedeteiről (leginkább a csodákról!), amelyeknek leírásakor az író hűségesen követi a Ráskay Lea által másolt legenda szövegét.

Ily módon a regénynek két „cselekmény-köre” van: az apáca kolostor belső élete és Margit cselekedetei, valamint Jancsi fráter sorsa. Ezeket motiválják a történelmi események, amelyek a két főalak „lelki útját” hivatottak hitelesíteni a középkori Magyarország viszonyai között. Mindez nem bontja meg a regény kompozícióját és hangulati egységét, hiszen Jancsi élete is egyházi keretek között folyik, a történelmi eseményeket pedig sűrítve, a szereplők életének egy-egy fordulóján sorozatolja fel az író, mert másodlagosak számára, csak a szereplők lelki életére gyakorolt hatásuk lényeges.

Érdekes, hogy a regényalkotás szabályaival nem akart különben törődni, mert számára elsősorban Margit eszményi lelki szépsége volt a fontos. Répássy Jánoshoz, egykori egri tanárához intézett levelében így vallott arról: „Jót akartam alkotni és nemest: nem tudom, hogyan sikerült? Most még a fejemben zajlik minden gondolat, amelyből az efféle alkotás alakul. Benne érzem azt is, amit az olvasó nem érezhet ki belőle. Azt szeretném tudni: hogyan hat? Úgy-e mint a Jókai-regények, hogy az olvasó csupán ködfátyolképet vél a szeme előtt elvonulni, vagy pedig beleérinti-e magát az olvasó abba a korbá, amelyről a könyvem beszél. A regényszabályoknak ez a könyv nem felel meg. Nem is akartam, hogy megfeleljen. Ha érdekes és föl-emelő, elégedett vagyok. A célom az volt, hogy egy elfeledett nemes-szép alakot kitisztogassak a sokszázados porból, s belé helyezem újra a nemzet emlékezetébe. Ilyen törekvésben a szabályok mellékes rendűek.”⁷

Az eddigiekből érthető, hogy a regény végső eszmeisége szempontjából az eredeti regényforrás, a Margit-legenda felhasználásának elsőrendű jelentősége van. Az is következik Gárdonyi említett komponáló törekvéséből, hogy a regény cselekményszálait követve, egyrészt a kolostor belső világát és Margit cselekedeteit, másrészt Jancsi fráter életét kell figyelni, ha meg akarjuk érteni az író szándékait. A legenda felhasználását két szempontból kísérhetjük figyelemmel:

⁵ Szent Margit élete. Nyelveléktár VIII. kötet. Régi magyar codexek. Bp. 1879. A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala. Közzétési VOLF György.

⁶ GÁRDONYI József: Az élő Gárdonyi. Bp. 1934. II. 146—148.

⁷ Gárdonyi Géza ismeretlen levelei néhai Répássy János volt irodalmi professzorához. (Közlő TÓTH Kálmán) Budapesti Hírlap 1926. 36. sz.

egyrészt a konkrét eseményeket azonosíthatjuk, amelyek Gárdonyi *objektív* hűségét igazolják, másrészt a legenda és a regény *elvont* párhuzamait, amelyek az író Jancsi fráter szemléletében megvalósuló *szubjektív* világról árulnak el az egész életmű szempontjából sem elhanyagolható tanulságokat.

Gárdonyi háromféle ceruzát használt jelöléséhez, de a piros, a kék és grafitceruza színei különösebb összefüggéseket nem mutatnak. Feltehetően több alkalommal is elolvasta a legendát — ahogyan erre hivatkozik a Gárdonyi József által közölt naplórészletekben —, és más-más olvasáskor használt különböző színű jelöléseket. A következetesség csupán a lapszéli jegyzetknél fedezhető fel. A Nyelvelméltárban közölt legenda szövege mellett grafitceruzával tett megjegyzések vagy az előforduló szavak és fogalmak magyarázatára vonatkoznak (pl. ... agya vala egy geken egy hituan lasnok es egy kys vankos nemykoron kedeg egy geken chak ... „lasnok = pokróc”; ... kevlde az vas ablachra ... „latin szerint: kerek ablakra”; stb.), vagy a szigeti kolostor helyrajzát érintik, és a tájékozódást szolgálják (pl. ... mykoron vagyon zernyeb jdey nagy hydedseg nag saar nagy essev es nagy ho gyakorta ez zent zvz evenn maga vizez mereht ... ez az vtan megevmaga altal horgya vala az vduaron az betegevk hazaban ... „Tehát a kórházhoz nem volt kövezet”; ... es mykoron menne az cohnyarol az nagy hoban az beteg hazban ... „tehát a betegház a nagy udvaron külön állt”; ... Esmeg az zentseseg zvzne zayabol soha senky mynd ev tellyes eleyben nem hallott valamy zernyv bezedet auagy caromlast ... „tehát ilyen is szokott történni”; ... es le teuek az kar alat yol lehet altalyaban nem neuезy meg az legenda helyet ... „Ebből látszik, hogy ez csak másolat”). A kizárólag grafitceruzával írt lapszéli jegyzetek közül azonban legérdekesebbek azok, amelyek a legenda szűkszavúan tömör leírásából már a regény helyzeteinek kibontását ígérik.

Margit házassága körüli vitákról az életrajz is beszámol. A királylány és Béla király ellentéte mellé Gárdonyi megjegyzi: „Heves jelenet is lehetett. A király haragosan parancsolt.”⁸ Margit a zaklatásokra Gárdonyi szerint is a XII. század közepe táján élt vallon penitens tétével fenyegetőzik, amit a premontrieiek szigeti monostorából hallhatott: „... fogta a kést: — Ha még egyszer idejöttök, levágom az orromat.”⁹ Béla király diplomáciai és dinasztikus érdekből erőltette a cseh királlyal kötendő házasságot, de hogy Margit — a beginizmus vallásosságából eredő szűzesség-kultusznak megfelelően a krisztusi jegyességre hivatkozva — ezt megtagadta, a királyi család egy időre elhidegült a kolostortól. Gárdonyi lapszéli jegyzete szerint: „Ettől ijedtek meg az apácák. Ezért biztatták, hogy menjen más klostomba. S hogy a királyi család meghidegült iránta, ők is.”¹⁰

A grafitceruzával végzett lapszéli bejegyzések kivétel nélkül bekerülnek a regénybe Margit fokozódó penitenciatartó életének jellemzésére. Amikor áldozatos tetteinek híre országszerte elterjedt, többen felkeresték a szigeti kolostort segítségért. Gárdonyi jegyzete a Nyelvelméltár szövege mellett: „Egy asszony elmegey és könyörög az uráért, ki fogoly.” A megjegyzés a középkori Magyarország viszonyait felvilágított helyzeté szélesedik a regényben.¹¹ Margit hagiográfiája beszámol arról, hogy a világ gazságaiért és durvaságaiért magát egyre jobban hanyargató királylány másokkal is ostoroztatja testét. Egyik apácátársa, Benedikta a kifáradásig veri Margitot. Gárdonyi lapszéli jegyzete — „Nem bírom tovább — lihegte B.” — a regény jellemző epizódjává válik.¹² Az eredeti forráshoz való ragaszkodásra emléltünk még meg egy jellemző példát. Margit „befeketéséről” a legenda szűkszavúan ennyit mond: „pinkest harmad napyan.” Az ünnepélyes fogadalomtétel idejét Gárdonyi napra kiszámítja, s már a Nyelvelméltárban feljegyzi magának: „máj. 30. 1262.” A regényben ezt olvashatjuk: „Május 28-ra jutott abban az évben pünkösöd, tehát a harmadik napja május 30-ra.”¹³

A grafitceruzával történt lapszéli jegyzetek következetessége — tehát az, hogy ezek a bejegyzések három célra szolgáltak, egyrészt egyes kifejezések és fogalmak megnevezésére, másrészt a kolostor helyrajzát és az írói tájékozódást érintették, harmadszor pedig a regénybeli szituációk csiráját alkották — nem figyelhető meg a szövegközi színes (piros és kék) alá- és melléírások rendszerében. Gárdonyi egyaránt használta mindkét szint olyan jellemző epizódok, események és nevek megjelölésére, amelyek a regény cselekményének alapszövetét alkotják. Az író beépítette könyvébe a legenda adatait, még az általa kifogásolt nyers leírásokat sem kerülte el. Igaz, ezek a leírások inkább a naiv rácsodálkozás és szörnnyülködés szintjén maradnak, és nem adnak súlyos, középkori atmoszférát. Ezenkívül némi mechanikus adatszerűség érződik az egymást követő események leírásában. Ezt az egyhangúságot a történelmi események (Béla háború, ellentéte fiával stb.) tömör összefoglalása szakítja meg, amelyek a

⁸ Gárdonyi Géza: Isten rabjai. Bp. 1964. 242.

⁹ I. m. 244. — (Lásd még: MEZEY László: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Bp. 1955. 77.)

¹⁰ I. m. 254—257.

¹¹ I. m. 236—237.

¹² I. m. 269—270.

¹³ I. m. 257.

történelmi forrásokból kerültek be a könyvbe. Az is észrevehető, hogy Gárdonyi tudatosan törekszik a kolostor belső életét és Margit mélyülő penitens magatartását a történelmi események függvényeként ábrázolni. A XIII. századi események — a két király közötti villongások, a világi és egyházi urak zűllése, a szegénység és általában a nép sorsa stb. — a legenda szerint is megutáltatták Margittal a világiak gonoszságát, a „krisztustalan keresztényeket”. Gárdonyi regényalakja így panaszodik Marcellusznak: „— Ha nemcsak a templomban volnának keresztények, hanem a templomon kívül is, bizony békeességben élnének.”¹⁴ A regény végén Jancsi fráter látomásában szintén a világ gonoszsága miatt a szenvedést, öngyöttrést, a penitencia-tartó gyakorlatot fokozó Margit jelenik meg.

Mindez nem jelenti azonban azt, hogy az író ellenőrzés nélkül elfogadja a Margit-legenda Ráskay Lea által másolt szövegének valamennyi adatát. A regényforrás tudatos, kritikai szellemű felhasználását bizonyítja, hogy Gárdonyi nem követte az életrajz tévedését Margit halálának időpontjában. A legenda 1271 „február huanak tyzen etvevd napyan” jelöli meg az elhalálozás idejét, de Gárdonyi szerint „az az est Szent Piroska estéje volt”. Ez pedig a naptár szerint, valóban hitelesen, január 18-ra esik.

A regény eddig bemutatott objektív hitelessége azonban csak egyik oldala az *Isten rabjai* művészi teljesítményének. A regény másik, „szubjektív szférája” Jancsi fráter világképében alakul ki. Alakját szintén a Margit-legendából emelte az író a regénybe: „Vala egy frater predicator zerzetbely es az vala parazt frater neky vala neue janos ev vala hyvszeges ember es aytatos frater.” A Gárdonyi által megjelölt részletben Margit másokhoz hasonlóan imádságaival őt is meggyógyította negyednapos hidegleléséből.¹⁵

Jancsi gyermekkorából férfikorba ivelő és Margit életét kísérő rajongása, boldogtalan szerelme, lelki nyugtalansága, elbizonytalanodó kétkedése, értelem- és eszménykereső tanácstalansága az író lelkéből fakadtak. Lényegében a századforduló és a századelő — 1906–1908 körül — Gárdonyijának eszménykereséséről van itt szó, amely a kor legkiválóbbjainak, köztük Adynak és Móricznak világképi harmóniát kereső tájékozódásával mutat hasonlóságot.

Említettük már, hogy Gárdonyi mennyire ragaszkodott a legenda eseményeihez és az előforduló nevekhez. Margit vallásosságának bemutatásakor ugyanezt a hűséget tapasztaljuk. Az *Isten rabjai* objektív Margit-portréja a legenda Margitjához hasonul, s ez a portré Jancsi fráter lelkében idealizálódik egy különleges eszménnyé.

Gárdonyi feltehetően ismerte a Margit-életrajzokat (így a Garinus-féle legendát és a nápolyi legendát is!), tudott arról, hogy a domonkos rend követelményei milyen változásokat eredményeztek később a Marcellus-féle latin nyelvű legendához vagy az 1300 és 1320 között keletkezett eredeti magyar nyelvű fordításhoz képest. Regényében azonban nyoma sincs a későbbi életrajzokban minduntalan felbukkanó levitációnak és stigmatizációnak. Margit a begina közösségből kolostorra lett veszprémi rendházból érkezik a Duna szigetére, és természetes szemléletként hozza magával a laikus (és eretnek) előzményekig visszavezethető begina közösség vallásos hagyományait. Gárdonyi többször is talál alkalmat arra, hogy a szigeti kolostor belső életének leírásakor az apácák emlékezetében megjelenjen a keresztfa és a krisztusi szenvedés iránt rajongó Margit, aki a „Humanitas Christi” középkor végi elvének megfelelően az emberi szenvedéseket átélő Krisztusnak akar élni. Szembeszegül minden világi akarattal, és az egyházon belül maradó beginizmus szellemének megfelelően önsanyargató, aszkéta életre törekszik.

Az *Isten rabjaiban* különösen fontosnak tűnik a penitens-mozgalom aszkéziséből fakadó szüzesség-kultusznak és az önként vállalt szegénységnek a kidomborítása. Gárdonyi regényhőse makacsul ragaszkodik elhatározásaihoz, és még királyi szüleivel, az apácátársakkal, gyóntatójával is szembekerülve, a végső beszentelés jogi lehetőségeit használja fel a házasság elkerülésére. A legenda nyomán haladva az író különösen sokat foglalkozik az önkéntes szegénységgel, amit nemcsak Margit ruházatának és munkájának leírásával, valamint az egyszerű jótékonykodással éreztet (György fráter osztja szét a szegények között adományait), de a királylányból egyszerű, sőt piszkos munkát végző apácává szelídült Margit mellé — éles kontrasztként — a gógós ispán-lányok rátartóságát állítja.

A penitencia-tartó aszkézis mindvégig *emberi eszmény* marad, és nem misztifikálódik a kései domonkos hagiográfiák jegyével, így a fényjelenségekkel, a stigmákkal és a lebegéssel. Amikor Margit apácátársai között elterjed a szóbeszéd a királylány feje felett kigyulladó lángokról, Gárdonyi lakonikus rövid mondattal intézi el ezt a „csodát”: . . . „Egyik arról is tudott, hogy éjjel, mikor Margit imádkozik, fény van a fején. Ezt nem hitték el . . .”¹⁶ A csodákat mindvégig igyekszik „emberiesíteni”. Az életrajzban olvashatunk arról, hogy Margit testéből „édességes illat” szállt ki, s még két-három hónap múlva is „illat jön vala fel az szent Margit asszony

¹⁴ I. m. 239.

¹⁵ I. m. 345–346.

¹⁶ I. m. 343.

koporsójából, mintha nagy sok rózsák voltak volna ott". A regényben Jancsi fráter rózsaoaljjal behintett liliomjai illatoznak Margit ravatalán.

Gárdonyi tehát a királylány „eszményi vallásosságának” emberi vonásait rajzolta fel. Margit emberi különbségét, lelki szépségét igyekezett bemutatni, és erre nagyon alkalmasak voltak a „religiositas beginnerum” következetesen érvényesített motívumai. Így vált a regénybeli Margit korának jellemző — bár a legenda nyersebb létszerűségével szemben halványabb — egyéniségévé. Alakja mögött trónviszályok, békétlenségek és mértéktelen züllöttség bukkannak fel, amiket a sürített felvázolt történelmi és társadalmi változások jeleznek. Ez a Margit válik Jancsi fráter elvont eszményképévé, aki az eszménykereső író szemével a huszadik századból néz vissza az emberiesített istenhit, a „Humanitas Christi” szent életű rajongójára.

Az író a legenda szűkszavú adatát felhasználva kisgyermek korától kíséri végig regénye főalakjának életét. Jancsi eszmélő világában Margit jelenti a szépséget, a szeretet egyedüli menedékét. Később férfias érzelmei rajongó szerelemmel veszik körül eszményképét, az emberi érzések természetes áramában fogant vágyódással emlékezik rá. Sajátságos érzés ez, mert benne a finoman átszűrt testi vágyak erotikája keveredik a tiszteletet parancsoló vallásosság misztikus hangulataival. Gárdonyi legszemélyesebb énje — magánéleti boldogtalansága — ugyanúgy benne kavarog ebben a vágyódó érzésben, mint a világképi harmóniát kiharcoló türelmetlen keresése.

Jancsi fráter előtt két út nyílik meg a szemléleti egyensúly kiküzdésére: Margit rajongó vallásossága az istenhit nyugalmát igéri, a szeretet elhagyó, majd a rendhözba visszatérő Ábris fráter példája pedig a társadalom bizonytalanságát villantja fel előtte, és a nyugtalanságot ülteti el benne. Margit emberiesített vallásossága a szereteten alapuló humanista isteneszmény ideálját bontakoztatja ki előtte, Ábris sorsa, Bajcsy mértéktelen testisége, a háborúk és ellenségeskedések pedig a való világtól riasztják el. E kettősségben telve van bizonytalansággal, kétkedéssel, s nemcsak Rudolf fráterrel elmélkedik az emberi élet végességéről és a világ egyetemes összefüggéseiről, de a gyászszertartás egyházi szövegéből is az örökké megújuló emberi kétkedéseket hallja ki: „Atequam nascerer novisti me . . . (Mielőtt születtem volna, ismertél engemet).”

A ravatalra helyezett hófehér liliomok nem feledtetik az íróval azonosult Jancsi fráter kétségeit. A kérdések égetik az író lelkét, Jancsi fráter ugyanúgy önmagához menekül, mint az őt teremtő művész: „A szívet azért rejtette el az Isten, hogy senki se lássa.” A regénybeli hősök életének végső tanulsága mutatja legjobban azt az ellentmondást, amit Gárdonyi a regény kettős cselekmény-körére épített szerkezettel oldott fel magának. A Margit-legendához ragaszkodó „történeti hűség” ily módon Jancsi fráter lelkében szubjektíválódott, s a regény Margit-portréja megszépült, a legenda nyers létszerűsége mellett az *Isten rabjai* szecessziósan kifinomult világot alkotott, gondolatiságában pedig egy erkölcsi tézis megfogalmazása lett. A történelem élethűen epikus bemutatásának elkerülése szándékos is volt az író részéről, s bár a regény így kétségtelenül erőteljesebb — a nyers, durva középkor élethűsége szempontjából — a Margit-legendához képest, éppen ezáltal vált alkalmassá egy modern életérzés — a valóságos világ ellentmondásai elől a személyiség szabadságának tartott szeretethez való menekülés — kifejezésére. Ez azzal a szerencsével is együtt járt, hogy Gárdonyi elkerülte kora hivatalos történelemszemléletének káros hatását.

Jancsi fráternek a külső világ ugyanúgy felkínálja a boldogulást, mint a kolostori életben a magába fojtott rajongás. A Margit által jelképezett emberiesített isten-eszmény mellett a külső világ elvezethetné a külső világ törvényeinek felismeréséhez (a lehetőség fel is ötlük előtte többször), de mint ahogyan ő sem választja ezt az utat, Gárdonyi is visszarad attól, hogy „kint a világban” találja meg kérdéseire a választ. S ezzel elérkeztünk az *Isten rabjai* legfontosabb problémájához.

Gárdonyi előtt — mint kortársai előtt is — két lehetőség kínálkozott arra, hogy a századforduló körül, csalódvá eszményeiben — az időnként harcos radikalizmusba átcsapó és a 48-aságot átmentő polgári liberalizmusban, a belénevelt teologikus világkép összeomlása után kialakult szkeptikus materializmusban, az elsekélyesedő pozitívizmusban és ennek nyomán felburjánzó divatos irracionalista filozófiákban — újra önmagára találjon. Az egyik út a századforduló körül divatosá vált isten-keresés szubjektív változatát kínálta, a másikon pedig a forradalmak felé haladó „külső világ” társadalmi valóságához találhatott volna el. Ez utóbbihoz a századforduló éve után körülményei sem adták meg a lehetőséget, ezért választotta a szubjektív eszménykeresést, amely végső eltévedéshez is elvezethette volna. Éppen az *Isten rabjai* tanúsítja, hogy elkerülte ennek az útnak buktatóit, s kereső nyugtalansága a Margit sorsából életáruló emberiesített isten-eszmény egyenlőségét óhajtó szeretet-elvét vezette el.

Talán külön tanulmányt igényelne — olvasmányából és feljegyzéseiből kikövetkeztetve — annak a filozófiai-történelmi-tudományos útkeresésnek bemutatása, amelynek során megbirkózott az elmúlt évszázad összeomló eszményeinek és az új század még kialakuló gondolatainak összeütközéséből fakadó ellentmondásokkal. Az bizonyos, hogy az irányító eszmények

nélkül maradt embernek szüksége volt fogódzóra, ahogyan Gárdonyi írta Kürthy Emilhez 1915. szeptember 2-án intézett levelében: az imádságról „az *Isten rabjai* regényemben írtam. Éppen azt írtam meg, amit kérdezel: hogy ugyanis az Istennek unalmas lehet az a sok miatyánk, nem kell neki. Amire Szt. Margit azt feleli: — De *nekem kell*. Az imádság Isten kezének megcsókolása lelkünkkel. Nem a *szavak* az imádság, hanem az érzés, melynek a szavak csak tokjai. A tok fa, az érzés a gyémánt benne¹⁷.”

Igy alakított ki magának dogmáktól mentes menedéket jelentő nyugalmat a változó korban elbizonytalanodott ember. Ez a nyugalom persze menekülés a valóságos világ elől, megszipített illúzió, amely lecsendesítette ugyan a lélek háborgását, de az író által annyira óhajtott racionális magyarázatot nem adhatta meg. A Margit-legendából született regény, az *Isten rabjai* viszont így ad magyarázatot a Gárdonyi-életmű belső világára.

E. Nagy Sándor

Arany János Népdalának „forrásai”

Arany János az ötvenes években érintette először a szerb tematikát, de figyelme ez irányban az *Őszikék*-korszakban elmélyült. Bár a közvélemény az 1877-es orosz—szerb, török háborúban utóbbiak oldalán állt — Arany teljes szimpátiáját sugározza a „rácok”-ra, talán azért is, mert körükből költőbarátot választott Joan Joanovics Zmáj személyében.¹

Arany János 1877. augusztus 23-án² írta ráckevei ihletésű *Népdalát* anélkül, hogy egyáltalán járt volna e nevezetes Csepel-szigeti kisvárosban. A vers népdalformában írt ballada — mely a szerb Jovan történetét mondja el, aki elmenekül, miután megölte „éles késsel” hűtlen asszonyát. Hogyan írhatta a költeményt távolból Arany, helyismeret nélkül, Ő, aki oly sok gondot fordított az epikai hitelre? A jogos kérdésre a következő választ adhatjuk az adatok birtokában.

Köztudott, hogy a szembajával küszködő költő 1877 nyarán mégsem Karlsbadba, hanem a Margit-szigetre költözött, ahol Széll Piroška, Arany János unokája teljesített körülötte szolgálatot.³ Nehezen olvasott — mégis csónakot, dereglyét rajzolt —, figyelte a Duna mozgalmas életét.⁴ A ráckevei búcsú augusztus 23-án van napjainkban is, nemcsak a XIX. században. Akkor a Duna volt az egyetlen országút, melyen a szentendrei szerbek Ráckevére indultak. Erős hagyományként élt ez a szokás — hiszen a búcsújárás rokoni látogatás, lánynező volt egyúttal. A Szentendréről induló és Ráckevére érkező hajó augusztus 27-én vagy 28-án érintette a Margitszigetet, ahol Arany messziről látta táncukat, a kólót, hallotta éneküket.⁵ Ez az időpont-találkozás legfontosabb láncszeme a *Népdal* keletkezésének, de nem az egyetlen. A ballada forrásvidékét kutatta Péterfy Jenő, értékes részgazságot talált.⁶ Nagy szolgálatot tett Holl Béla, aki megtalálta és elemezte e ballada ismeretlen variációjú kéziratát.⁷

Nem hanyagolhatjuk el a híryanagot sem. A *Fővárosi Lapok* augusztus 24-én regét közöl, melyben a csónakban ülő hegedűs a vörös kendős hercegnőnek piros virágot visz, de összetöri magát. A csónakos férfi, a zeneszó és a domináns piros szín a négy nappal később írt *Népdal*-nak is alapanyaga.⁸ Természetesen ez nem az egyetlen hatás — más gyilkossági hírek is forrásul szolgáltak, melyet a tambura dallamai, Zmáj levele, „felébredt” szerb szavak emléke verssé erősített.⁹ A *Népdal* kevei tája akusztikai élményekből, a búcsúra igyekvő hajó látványából és a hírlapanyagból épült. Arany János a Margitszigetnél pillantja meg a gótikus kevei műemlék-templom Mária-ünnepére igyekvő szerb népi rekvizitumot — a kóló fáncaisait, ladikritmust, guzlicaszót, s a megfigyelt híreket, főtámadt emberi szenvedélyeket emeli a költészet megfellebbezhetetlen magasságába.

Losonci Miklós

¹⁷ Kt 1953/143. Országos Széchenyi Könyvtár Színháztörténeli Osztálya. 1950. év. 7763. sz.

¹ POTH István: Joan Joanovics Zmáj levele Arany Jánoshoz. Világirodalmi Figyelő 1960. 443—444.

² Arany János összes költeményei. Bp. 1955. I. k. 506.

³ Kortársak nagy írókról. Bp. 1954. 187.; Fővárosi Lapok 1877. 152. szám; GYÖNGYÖSY László: Arany János élete és munkái. Bp. 1901. 379. GROSZ Emil: Arany János szembaja. BpSzte 1900. 437.

⁴ A nagyszalontai Arany János Múzeumban láttam a költő rajzát a Margitszigetről, melyen számtalan hajó és csónak látható.

⁵ Szentendrén, Ráckevén egyaránt élnék Paulóvicsek, melynek alapja házasság. (Paulovics Terézia közlése.)

⁶ PÉTERFY Jenő: Arany János Őszikéi. BpSzte. 1888. 156.

⁷ HOLL Béla: Arany János Népdalának ismeretlen kéziratáról. ItK 1967. 194—196.

⁸ „Rege a Kőntgsee mellől.” Fővárosi Lapok 1877. aug. 24. 927.

⁹ Dob-utcai gyilkosság. Fővárosi Lapok 1877. aug. 9.; Jukovics Gyula rejtélyes halála. Fővárosi Lapok 1877. aug. 14.

Egy Ady-vers keletkezéséhez

(Cziffra Géza verseskötetében)

A Szépirodalmi Kiadó 1972. évi kiadású Ady Endre Művei összes verseinek második kötetében, a Függelékben néhány eddig ismeretlen verssel is találkozunk. Ilyen többek közt az 509. oldalán a *Cziffra Géza verseskötetében* írt ajánlás.

A vers a következő:

Cziffra Géza verseskötetében.
Bizony ez így van, kis barátom.
Ketten vagyunk csak: én és az asszony;
de a tavasz után egyszer ősz jön,
és jön valaki majd az őszön,
ki elviszi az asszonyt tőled; —
bizony ez így van, kis barátom.
?

A vers alatt a kérdőjel azt jelenti, hogy a szerkesztők nem tudták megállapítani, mikor és hol jelent meg ez a vers.

Cziffra Géza, akinek a verseskötetében Ady ezt a verset írta, a versírás idején még itthon, Nagyváradon és Aradon élő újságíró, költő, szerkesztő, s ez a kötet, amelybe Ady ezt a verset dedikációszerűen, helyesebben a helyett, annak pótlásául írta, a fiatal költő első versgyűjteménye volt. Hogy mikor, hol, milyen címen jelent meg Cziffrának ez az első kötet, már én sem emlékeztem. Csak annyit tudtam, hogy évekkel ezelőtt Kovács János volt nagyváradi, jelenleg bukaresti író-újságíró, tudományos kutató foglalkozott már a verssel, s nem lehetetlen, hogy épp az ő felfedezése nyomán került be a Szépirodalmi legújabb gyűjteményébe. A vers rejtélyeit azonban ő is csak keresgélte, de megoldani nem tudta. Kérdést intéztem magához a költőhöz, egykori szerkesztőtársamhoz.

Cziffra az első világháború után megvált az újságírástól, filmrendező lett, külföldre költözött. Jelenleg a Német Szövetségi Köztársaságban él. Több ismert, világot járt filmet forgatott és forgat ma is. Tőle kérdeztem meg tehát, hogy mikor s milyen körülmények között jutott ehhez a vershez, mikor írta Ady, mikor, hogyan, hol jelent meg. Erre az érdeklődésemre kaptam Cziffrától a következő, kis tanulmánynak is beillő értesítést a dedikáció történetéről:

Ady a Nyugat 1917. május elsejei számában cikket írt Tömörkény Istvánról. A cikkben ez a mondat is benne volt: „Mikszáthnak nem eredeti témája például a kasza vásárló paraszt, de megcsinálta, viszont Tömörkény a klasszikus előrajz után is alig tudta a subát megvásároltatni a parasztjával.” Adyt e cikkekéje, pontosabban: Mikszáth „a kaszát vásárló parasztja” miatt megtámadta egy Alföldy Mihály nevű úr, esküdve, hogy a kaszát vásárló paraszt Mikszáthnak eredeti figurája. Hogy Alföldy úr honnan tudta ezt olyan pontosan, biztosan, mai napig érthetetlen. Ady Alföldynek a levelébe támadására viszont a Nyugat május 16-án megjelent számában annál biztosabban válaszolt.

Nekem véletlenül kezembe került épp akkortájt, Nagypám poros könyvesládájának kutatása közben az 1877-ben megjelent Családi Naptár egy példánya, amelynek egyik közleményében ugyancsak kaszát vásárol egy paraszt ember. Nyomban levelet írtam Adynak felfedezésemről. Ezt ő meg is jelentette a Nyugat aug. 16. számában, s benne van a Vallomások és tanulmányok című Ady-antológiában, amely 1944-ben jelent meg az Athenaeum kiadásában Budapesten.

Ettől kezdve leveleztem Adyval. Igaz, hogy egyoldalúan. Én írtam, ő nem válaszolt. De néha üzent. Egyszer Tabéry Géza, később Léda asszony egyik unokaöccse hozta a hirt, hogy válaszolni fog. Az unokaöccs Hecht Endre orvos volt, azok közé az orvosok közé tartozott, akik kezelték is a beteg Adyt. Amikor 1918 nyarán a Margitszigeten Hecht dr. társaságában végre találkoztam Adyval, már nagyon beteg lehetett. Én átadtam neki akkor megjelent „Ketten vagyunk csak” című verseskötetemet, s az átadott példány első fehér oldalára írtam egy Ady Endrének ajánlott verset.

Cziffra nem közölte e levelében a verset, de hogy megérthessük a későbbi párbeszédet és annak lényegét: Ady válaszát, meg kell ismernünk Cziffrának Ady nevére írt versét is, amelyet én Cziffra régebbi levelezéséből halásztam ki s iktatok ide:

ADY ENDRÉNEK

Egyedül, mint egy rossz csavargó,
egyedül, mint az Istenek,
magánosan, akár a sziklák,
felhők feletti zord hegyek,

árvábban annál, aki árva
s mert senkije sincs, kire vágyjon,
nem is fáj már az árvasága,
csavargok én e rossz világon.

Mint néma hajó a tengeren,
ha kormánya egyszer eltörött,
csatangolok én szüntelen
örvények s hínárok között.

De néha késő alkonyórán
találkozom egy-egy hajóval;
testvérhajók, köszöntsük őket
félárbócon a lobogóval.

Cziffra Géza.

— Ady elolvasta — folytatja levelében Cziffra.

— Hát ez jó — mondta.

És megkérdezte:

— Megjelent már valahol?

— Még nem — válaszoltam.

— Várjon akkor addig, míg sírkövem lesz — legyintett hozzá lemondó bölcsességgel.

Cziffra e verset címe szerint Adynak írta, de valójában nem Ady, hanem a saját belső lelki arcképét akarta megrajzolni benne. Hanem ez a belső portré — kiváltképp a vers címét is tekintve — rendkívül hasonló vonásokat mutat a nagy költő énjével, s úgy hatott és úgy hat ma is, mint egy találó Ady-portré. Tudomásom szerint Hatvany Lajos is ismerte és szerette e verset, s neki is ugyanez volt a véleménye róla. Úgy látszik, Ady is erre gondolt, így látta, ezért mondta s mondhatta joggal:

— Várjon akkor addig, amíg sírkövem lesz.

Cziffra így folytatja levelét s benne a találkozózt és beszélgetésüket: Láttam lázas szemét, és nem mertem azt mondani, amit ilyenkor szoktak s talán illik is mondani:

— Ugyan, mire gondol? Hogy beszélhet ilyesmit? és több más hasonló tiltakozást.

Hallgattam. Ady rámnézett.

— Tudom, hogy mit gondol, arra a sírkőre nem kell soká várni.

Mielőtt mondhattam volna valamit, zsebre tette a könyvet, s így szólt:

— Majd írok róla.

Ekkor átnyújtottam Adynak könyvem egy másik példányát, s kértem, írja abba bele a nevét. Gyorsan, majdnem gondolkodás nélkül ekkor írta könyvembe a „Cziffra Géza verses-kötetébe” címmel verses-dedikációját.

Amely aztán megjelent 1918-ban az Erdélyi Szemle című kolozsvári irodalmi folyóiratban, majd az Aradi Tükörben s most Budapesten a Szépirodalmi Kiadó által gondozott 1972-es kiadás, legújabb Ady összes verseiben. Mialatt a verset elolvastam, Ady felállt, s így szólt:

— Maradjon egészséges, kis fiú.

Én ekkor 18 éves voltam, és már nagyon-nagy fiúnak éreztem magam. De ez a „kis fiú” hirtelen egy másik Ady-verset juttatott az eszembe. Mondottam is neki, hogy mennyire szerettem az „Egy ismerős kisfiú” című versét. Különösen az első három sort:

Az a kisfiú jár el hozzám
Mostanában, nevetve, holtan,
Aki voltam.

Ady nevetett:

— Ez egy gyártott vers — mondta. Először a rím volt meg: holtan-voltam. Azután jött a három első sor, amiben már minden benne volt, amit mondani akartam. A többi strófa felesleges. De ki fizet valamit három sorért? Hallgatott, aztán hozzátette: — Mindenért írjon kisfiú, csak pénzért ne! Kezet nyújtott, és elváltunk.

Azt hiszem, Cziffra levele érdekes kis színfolt Ady rendkívüli életéből, s érdekes adat ahhoz is, miként születtek a Géniusz néha talán nem nagy, de annak ellenére jellemző versei, jelen esetben a Cziffráé és a „kisfiús” vers.

Sütő-Nagy László

Malonyai Dezső impresszionizmusa

1. A Nyugat stílusforradalmát előkészítő századvégi törekvésekről még mindig keveset tudunk. Minden szintézis számára ismeretlen vagy legalábbis még nem egészen felderített területet jelent ez a fejlődési szakasz. Nem ismerjük eléggé a stílustendenciák előzményeit és a különböző áramlatok közötti kapcsolatokat. Ez az egyik oka annak, hogy miért homályos és sokat vitatott stílustörténeti fogalom a szecesszió és a vele minden bizonnyal egybeeső sokféle újítási kísérlet, köztük elsősorban azok, amelyek „pre”-vel jelölhető előzményei a szimbolizmusnak és impresszionizmusnak (akár egynek vesszük a kettőt, akár különválasztva szemléljük őket).

Az impresszionizmusnak egyik és minden bizonnyal közvetlen elődje (ha kiteljesedését Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Juhász Gyula és Kaffka Margit stílusával azonosítjuk) a tárcaíró Malonyai Dezső (1866–1916).¹ A nála rendkívül feltűnő formákban jelentkező impresszionizmust mindegyik irodalomtörténeti szintézis elismeri. Impresszionizmusának beható, tüzetes vizsgálata és stílustörténeti helyének a kijelölése azonban még megoldásra váró feladat. Itt most csak néhány részletet, impresszionizmusának néhány nyelvi és stiláris sajátosságát szeretném bemutatni és jellemezni.

2. A Malonyai Dezsőre jellemző impresszionista stílus lényegéről és jellegéről sokat elárulnak nézetei, vallomásai. Művészettörténeti tanulmányai és monográfiái mellett ezeket egészen jól tolmácsolja számunkra *Az utolsó* című háromkötetes regényének (1895) a főhőse is.

Szerinte a közlésre váró igazi élményanyag a hangulat. „Az én életem története igazán csak hangulatokból áll tulajdonképpen.” (II. 21.) Ez a hangulat-központúság azonban nem olyan, mint korábban a Reviczkyé. A különbség nem annyira a hangulatok tartalmában, mint inkább jelzésükben és kifejezési módjukban van. Reviczkyénél közvetlenül fejeződnek ki. Konkrét vagy elvont szavak minden áttétel nélkül a maguk pusztá jelentésével sugallják a hangulatot.² Malonyainál viszont az impressziók pillanatnyi érzéki benyomásokkal társulnak, és a kettő „korrespondenciá”-ja válik stiláris kifejező eszközzé.

Malonyai hőse egy helyen még arról panaszkodik, hogy nehéz kifejezni a hangulati tartalmakat: „Olyan nehezen találom meg az érzelmeimnek megfelelő szavakat.” (I. 3.) Később azonban már azzal nyugtatja meg magát, hogy „színtónusokkal is ki lehet fejezni a hangulatokat”. (III. 2.) Ez itt ugyan nem a nyelvi közlésre vonatkozik, hanem a festészeti technikára, mégis ugyanazt a kapcsolatot jelzi hangulat és színérzet között, mint amit másutt a beszédhez köt: „Ekkor vettem észre először egészen tisztán egy újabb komplikációt a hangulatom alakulásában [. . .] mialatt a vízre bocsátott kosárról beszélte utóbb az abbé, én szép legendát éreztem ki a szavai mögül, látva egyszersmind a hullámokon ringó kosárban az égő gyertyát, a nappali világosságban vergődő sárga lángot, a kék tengert, a fehér partot, s a parton reszkető asszonyok festői mozdulatait, de főként a színeket.” (II. 86.)

Mindebben a Malonyai számára jól ismert francia festészeti impresszionizmus közvetlen hatását láthatjuk. Malonyai regényének arisztokrata hőse elsősorban festeni akar: „Innen az ablakból véve, milyen hangulatos pasztelt lehetne ebből csinálni! . . . Meg kellene rajzolni az ablakfülkét az előtérben s a tengerből annyit, amennyi idelátszik. A világítás a háttérből kékeslilán esnek be a vastag falak közé. [. . .] Az esti apály hangulatát kell kifejezni!” (I. 105–106.)

Olyannyira erős nála a festői látásmód, hogy ettől félti íráskészségét: „Hátha azért nem tudok írni, mert túlságosan sok a festői elem a szenzációimban?” (III. 1.)

A látás mellett a hallás a másik fontos asszociáció: „Ezt az éjszakámat talán zenében lehetne némileg híven kifejezni: egymásba kapó, meg-megszakadó, cikázó, viharos akkordoknak kellene abban a zenében lassan-lassan, még egy diszsonáns rezgés után, lágyan elhalni. Azután egy teljes pauza, mintha vége volna.” (II. 21.)

De nem elégszik meg egyfajta érzet szerepeltetésével, hanem kettőt vagy még többet is megtesz hangulatot kifejező eszköznek. Így például a látást és hallást: „Ágyamból egyenesen a kandallóba láttam, melyben lassú tűz égett, szelíd, vöröses fényt a szoba félhomályába. A kandallón álló oszlopok óra békésen ketyegtek. A jaspisz oszlopok között mindannyiszor megcsillant ingájának aranyozott holdja, valahányszor felém lengett; az egyenletes, nyugalmas taktust adta abba a kellemes hangulatba, amely körülött, ringatott puha bölcsőjében.” (I. 40.)

Egyszerre tehát több érzet fejezi ki ugyanazt a hangulatot. S ebben az összhatásban még az is lehetséges, hogy a szinesztéziás kapcsolatok eltérő érzéki érzetei nem pusztá egymás mellé

¹ L. pl. DIÓSZEGI András: Mírt. IV. 825., 827–828.

² Reviczky azonban még nem jut el addig, hogy hallucinációit képpé formálja, hogy a hangulatokat átalakítsa színeké, formákká . . . Számára még mindenek, így a színeknek és hangoknak is csak a jelentésük lényeges . . . A színváltozások jelzései lesznek a hangulatváltozásnak és nem megfelelő!” MEZEI József: A szimbolista élmény kialakulása (Reviczky Gyula). 1968. 373.

rendelések,³ hanem a megfelelések feltűnően hangsúlyozott, külön utalásokkal is jelzett állításai: „és úgy képzeltem, hogy sárga színe van ennek a harangszónak”. (II. 100.)

3. Az impresszionista közlésmód alapja egy valamilyen emlékező attitűd.⁴ Hogy a hangulat emlékkép, azt Malonyai rendszerint emlékezést jelentő tartalmasszavakkal külön is jelzi: „Mindezt azért mondom el, hogy meglegyen az egész hangulat úgy, ahogy volt.” (V. 38.)⁵ Vagy: „Ma is előttem vannak még pámaerdei s érzem azt a balzsamos jázminillatot.” (Gy. 79.)

Persze az is előfordul, hogy valamilyen technikával, nemegyszer átképzéses előadással jelent és múltat egybeolvaszt. A hangulat jelzése azonos egy múltbeli emlékkép felidézésével, tehát az állítmány múlt idejű igealak. De az ezt a hangulatot fejtő összképzet-egység elemei jelen idejű állítványok. Például: „Megálltam a Szajna fölött és elteltem azzal az erős, ködös, szürke hangulattal, amely ott gomolygott a Notre-Dame elmosódó körvonalai alatt [...] Siet mindenki, emberek, lovak megfeszített erővel iparkodnak [...] A fejr hajók sebesen suhannak be a híd alá, a nehéz omnibuszok dörögve haladnak el mellettem [...] a gesztenyefák azt hiszik, hogy jön a tavasz, sápadt zöld leveleik fáva keresik az ősi ködben.” (V. 38.)

4. A legfeltűnőbb impresszionista sajátosság Malonyainál a festői látásmód, a „színöröm”. Ez persze egészen általános jellegzetesség,⁶ intenzitásában azonban a Malonyaié felülmúlja a többiekét. A festőiség, a szinkultusz nála azért annyira erős, mert közvetlenebb volt a kapcsolata a festészettel: tanulmányozta a francia impresszionista festőművészetet, és monográfiát írt Munkácsy Mihályról és Szinnyi Merse Párról. Igaza van tehát Diószegi Andrásnak abban, hogy Malonyai „tudatosan viszi bele stílusába is a kor festészeti eredményeit, a plein air festés effektusait”. (Mírt. IV. 825.)

Az egyik legárulkodóbb jel természetesen az, hogy gyakori téma a festészet. Malonyai szívesen ír le festményeket. A tolmácsolt képek rendszerint impresszionisták, de ennél is fontosabb, hogy a bemutatás módja is az, hisz lazán kapcsol mondatai a képek megjelenített érzéki érzeteket, elsősorban a színeket emelik ki: „A falon egy kisebb képen is Elien. Az ágyban fekszik fehér párnák közt, a sárga paplan föl van húzva az álláig, a paplanra cseresnyék vannak szórva s egy szem ott piroslik az ajkai közt. Olyan kócos!” (V. 47.)

Képzőművészeti szakemberre vall az is, hogy leírásait festmények tekinti, sőt annak is nevezi. Egy hajózás hangulati emlékeit így jeleníti meg: „... a város mögötti dombok, az elszórt házak, az apró öblök szikláinak kemény rajza harmonikusan simulott egy egyszerre áttekinthető kép kereteinek a távlatába s amin belül jobb és beljebb jutottunk a tengeren, annál hangulatosabban, lágyabban, szabadabban olvadtak egymásba a színek. A messze dombok fölé verődő lilás ködpázmákból csodálatos puhán fejlődött le a bárka alatt ringó zöldes hullámokig egy színakkord, amelyre lazurt az alkonyra hajló felhőtlen ég hintett.” (U. II. 53.)

A legfontosabb persze az, hogy minden jelenségben a fényt és a színeket veszi észre: „Egyetlen lámpa világít [...] rajta lila selyemernyő, hamvas-zöld fátyollal borítva” (Gy. 107.) Mindez így még teljesen reális, hisz a jelzőként szerepeltetett színnevek valódi tulajdonságai a jelzett fogalmaknak.

5. Más a helyzet azonban ott, ahol a színeket feltűnően egyéni jellegű hangulati jelentésben szerepelteti. A színasszociációk néha egészen szokatlan, olykor a groteszkig elmenő kapcsolások: „És ugyan miért ne lehetne valakinek kék vagy zöld a haja?” (J. 43.)

Ennél is jellegzetesebb és gyakoribb is Malonyainál az az eset, amikor a színneveket egy elbeszélésen végig viszi és fontos, rendszerint hangulati, szimbolikus többlet-funkcióval ruházza fel. Ennek következtében a színek az elbeszélés jelentésének szerkezeti alapjává válnak.

Az ilyen elbeszélések első komponense a mondanivaló, a mélyebb tartalom. Ezt az alapvető értelmet áttételesen egy bizonyos jelentés közli. Ez az elbeszélés második alkotóeleme. Ennek a különben többféle egységből álló „öltöztető” jelentésnek az alapja, legfőbb eleme egy- vagy többféle színnév, amely egymással, de ugyanúgy az elbeszélés szemantikájának másféle elemeivel is többszörös, kölcsönös viszonylatokat alkot. Az írásmű egészében a színnév jelentésstruktúrája dominál, ez alkotja a szemantikai szerkezet vázát.

Minderre itt most csak két példát említettünk meg. Az egyikben a fehér és fekete szín szerepel, a kettő kontrasztja egy szinte önállósult közlő funkcióval az érzelmi és hangulati tartalom elsődleges kifejezője (csak néhány színnevet tartalmazó szövegtöredéket közlök): „Fehér orgonavirágokból tettek koszorút a koporsóra — Fehér orgonavirág volt a kezükben — Otthon pohárba tették a fehér orgonavirágokat — Fekete tűzhely — egy néma asszony üldögél a fekete tűzhely mellett — És jön a hold. Hideg, fehér ezüstöt hint az ágyakra — Így értek sötét

³ L. erről legújabban P. DOMBI Erzsébet: A színesztézia fogalmáról. Nyr 1971. 15–28.

⁴ Pl. Kaffka Margitnál: „Ennek a nyárnak az emléke olyan elevenen megmaradt bennem mindig, és különös módon kapcsolódik az érett málna szagával.” Idézi és így magyarázza T. LOVAS Rózsa: A magyar széppróza stílusának fejlődése a Nyugat stílusforradalma után. Stilisztikai tanulmányok. Bp. 1961. 199–200.

⁵ A következőkben Malonyai említett regényét és a többi felhasználott kötetét így rövidítem: Gy = A gyáva (1893), V = Vergődés (1895), U = Az utolsó (1895), J = Judith könyve (1900).

⁶ LOVAS Rózsa: A magyar impresszionista költészet stílusformái. Bp. 1944.

éjszakára a leányzóhoz, aki fiatal volt és jó volt és Fejér Eszter volt a neve — az elszáradt fehér orgonavirágokat kisöpörte Fejér Eszter — Már most mindig fehér volt az egész ház, mint a tél és mindig tiszta volt, mint a hó.” (V. 13—19.)

Egy másik elbeszélésben több színt is találunk: vöröset, fehéret, feketét és sárgát, szórványosan barnát és kéket. Íme néhány részlet belőle: „Egyszer volt egy fekete asszony — onnan mintha örökké két viaszgyertya sárga fénye sugárzott volna elő — az ő két sárga szeme — A sötétség is sárga lett a szemeitől — A fehér macska alázatosan lapult az ölébe — A szennyes hegyoldal apró vörös szemével pislogott le a városra — az a szennyes hegyoldal nézett le sanda, véres, apró szemekkel a cudar városra — A sötétségből jött egy úr, megállt és kinyújtotta a kezét. Fehér volt a keze, az arca is fehér volt és a szemei is fehérek voltak — egy durva, nehéz, barna ököl csapott a bódéra — a fekete asszony sárga szemei is futottak utánuk — Bimbózó kék tavaszkor mentem el a fabódé előtt.” (V. 132—138.)

Hogy mindez miért és mennyiben impresszionizmus, arra nehéz volna feleletet adni. Maga a szinkultusz kétségkívül az, de itt olyan strukturális és funkcionális lehetőségeit találjuk, amelyek másfajta stílustörténeti kapcsolatokat is sejtetnek.

Ez a feltűnő színnév-használat a századvégen másoknál is előfordul. Csak a magam anyaggyűjtése alapján állítom, hogy megvolt Bródy-nál, Czöbel Minkánál, Pekár Gyulánál. Magával a jelenséggel tudtommal Juhász Ferencnek foglalkozott először. Ő ezt egy Bródy-elbeszélés alapján, amelyben a fehér a feltűnő elem, szimbolikus kifejezésnek és szecessziós stilizálásnak tekinti.⁷

Pók Lajos is nemrég megjelent esszéjében arról vall, hogy ez a szecessziós stilizálás nagyfokú leegyszerűsítése a kifejező szerkezetnek, „a szecessziós művészet dekoratív jellege szűkszerűen növelte meg a stilizálás szerepét”. De mindehhez azt is hozzáteszi, hogy ebben a leegyszerűsített szerkezetben (amely már az absztrakt művészet felé mutat) feltűnő „a komplementer színekre építő hangsúlyozott kolorit”, és arra is utal, hogy ezek a színszimbólumok a szecesszió dekoratív jellegéhez kapcsolódnak. Szerinte ugyanis „a művészi jelkép is dekoráció lesz”.⁸

6. A festészettel való közvetlenebb kapcsolatával magyarázhatjuk azt is, hogy az impresszionizmusról leginkább áruklódó stíluseszközök, a színesztéziák Malonyainál zömmel vizuálisak, és hogy ezekben is a színesztétikus kapcsolatot alkotó két érzet közül a látásnak van nagyobb és határozottabb kifejező ereje: *melegen sárgás az archőre* (V. 47.), *vastagabb sötétséggel borítottak fölém* (U. I. 34.), (a hold) *hideg, fehér ezüstöt hint az ágyakra* (V. 16.).

Persze vannak más természetű színesztéziái is: *fülledt sóhajtás* (V. 133.), *puha csönd* (U. II. 21.); a különféle *mocskos szagot* sem éreztem (U. I. 149.).

Álszínesztéziái szintén vizuálisak, legalábbis ezek a többségiek. Egy-egy elvont vagy konkrét fogalom látási képzetekkel kapcsolódik össze: *fekete átok* (U. I. 60.), *piros reménység* (Gy. 11.), *fehér esztendő* (U. III. 29).⁹

7. Malonyai mondatfűzésére az impresszionistáknál megszokott könnyedség és lazaság jellemző. Kerüli a nehézkes, bonyolult szerkezetű, sok alárendelő szintagmával bővített mondatokat.

Rendszerint ott laza kapcsolatúak a mondatok, ahol a szerző valamit részletez. Különbözik maga a részletezés és felsorolás is közkedvelt impresszionista eljárás. Az összképzet-egység visszaadására ez a kettő a legmegfelelőbb formai eljárás. Például: „Félig mosolyogva, félig megilletődve nézegettem a szobában a törekeny, századeleji női apróságokat, az öltözőasztal kristály edénykeit, a sarokba támasztott hárfát, a gyöngyházzal kirakott gueridonra tett parányi csipke legyezőt és ezüst szelencét.” (U. III. 69.)

A felsoroló részletezésekből kikerekedő képzet-egységet Malonyai — mert festészeti technikáját sehol sem tudja mellőzni — festményként jeleníti meg. Ez itt például valóságos csendélet: „Az egyik ablak elé húzott asztalkán voltak a varrőszközők, egy kosárban himző selymek, szalagok, a karszék mögött álló paraventra volt akasztva a selyemtársoly s a tarsolyból kiállott a lorgnette gyöngyházye; egy üvegszékélyben keces porcelánfigurák és kristálydobozok voltak szép rendezen elrakva; a falra feszített bársonyon apró miniatűrök lógtak gömbölyű aranyos keretekben, aranyos kapcsokra aggatva, magasra fésült, hajporozott dámák képei; kicsi, himzett szőnyegek és csipketakarók voltak a székek hátaira s az asztalkákra terítve.” (U. II. 90.)

Néha a laza szerkezetű mondatokból álló felsorolással filmszerű mozgalmasságot vetít elénk úgy, hogy a pillanatnyi hangulati benyomások sokféleségét is érzékelteti: „Egész délután

⁷ A szecesszió egy Bródy-regényben. ItK 1967. 35—45.

⁸ A szecesszió. A bevezető esszét írta, a szövegeket és a képeket válogatta, szerkesztette PÓK Lajos. Bp. 1972. 84., 86—87.

⁹ Az idézett példák P. DOMBI Erzsébet színesztézia-gyűjteményéből vannak. Rendelkezésemre bocsátásukért itt is köszönetet mondok.

akartam csinálni valamit, nem tudom mit. Akkor sem tudtam. Csak készülődtem: leültem, fölálltam, jöttem, mentem, Erikkal akartam beszélni, a csemettyűhöz nyúltam, de nem csemettem neki." (U. I. 29.)

A könnyedén összefűzött mondat szerkezetek között nominális típusú is akad.¹⁰ Egy vezérszónak nevezhető jelzett szóhoz kötött értelmezőkben sok a névszói elem, és főleg hiányzik az ige, valamint a szintaktikai kapcsolatokat jelölő rag, névutó stb. Az ige és a kapcsoló elemek hiánya következtében a leírás plasztikusabb, hisz nincs semmilyen másodlagos értékű közlő elem, ami elterelné a figyelmet a lényeges vonásokról.

A nominális szerkesztésmód önmagában véve nem impresszionista eljárás, sok más írónál is előfordul. De ez a nominális szerkezet az impresszionistáknál egy többlet-funkcióval egészül ki, azzal, hogy ők a főlős lexikális és szintaktikai elemek elhagyásával a figyelmet arra irányítják, ami számunkra fontos: a hangulati és érzéki benyomásokra. Ezt példázza Malonyai értelmezőkből álló nominális mondata is: „A tisztelendő úr, a kedves halk és szelíd szavú, éppen a lámpa előtt ül, [...] a tűz fénye] meg-megvilágítja az arcát is: vöröses szőke, sovány, okos arc.” (Gy. 108.)

8. Néhány jellegzetesnek vélt nyelvi sajátosság kiemelésével ennyit mondhatunk el vázlatosan Malonyai impresszionizmusáról. Hátra van még annak a kérdésnek a latolgatása, hogy Malonyai stílustörténetileg hol helyezhető el.

A Nyugat megjelenését majdnem két évtizeddel megelőző pályakezdése, az 1890-es években írt kötetei alapján, tehát pusztán kronológiai megfontolásból jogosultnak tűnnék a pre-impresszionista minősítés. De a Nyugat impresszionista költőihez viszonyítva, az övékéinél nem kisebb intenzitású, hanem nagyon is határozott, erős impresszionizmusa cáfolata is lehet ennek a minősítésnek. Így nem marad más hátra, mint hogy megpróbáljuk körültekintőbben jellemezni és főleg egyéníteni Malonyai néhány impresszionista sajátosságát.

Ami Malonyainál a legfeltűnőbb, az erős festészeti és általában képzőművészeti beállítottság, bármennyire is jellemző erejű egyéni sajátosság, önmagában véve fejlődéstörténetileg nem sokat mond. Szembeötlök azonban kifejezésmódjában az, hogy az impresszionista stílus-
eszközök nyelviileg kifejtettebbek, állandó utalásokkal bővítettek, tehát nem takarékosak, nem tömörek. Már fentebb említett színesztéziája, „és úgy képzeltem, hogy sárga színe van ennek a haragszónak” (U. II. 100.), a Nyugat impresszionistáinál egyszerűen csak egy jelzős kapcsolat lenne: sárga haragszó. Főlölegessé válna a „képelem” és egy egész mondatot kitevő nem jelzős, hanem predikatív kapcsolat.

Feltehetőleg írásművészetének az értékét is csökkentik ezek a nem expresszív értékű utalásokkal való bővítések, a talán fölösleges, nem mindig indokolt magyarázatások. Mondatot találunk ott, ahol mások csak jelzőt használnak. Minden bizonyos az egyik oka annak, hogy Malonyainál kevés az impresszionistákra annyira jellemző többletemű jelzős kapcsolat, egy-egy hosszabb jelző-lánc. Az impresszionizmust sokan jelző-stílusnak nevezik az iges expresszionizmushoz viszonyítva, mivel a pillanatnyi hangulati és érzéki benyomásokat kifejező szavakat igen gyakran jelzőként szerepeltetik, rendszerint lazán kapcsolt mellérendelő szerkezetként. Ez a jelzőfajta azonban Malonyainál nagyon ritka és nem annyira jellegzetes, mint mondjuk Tóth Árpádnál. Az „én sovány, sárgás, fénytelen, petyhüdt karjaim” (U. I. 14.) típusú jelző, ha van is belőle néhány, nem megkülönböztető értékű sajátossága Malonyai stílusának.

Mindaz, amit eddig tárgyaltunk, stílustörténetileg is interpretálható. Malonyainak fentebb említett sajátosságai egy áramlat alakulására, fejlődésének első szakaszára utalnak. Van bennük ugyanis valami az új irányzati sajátosságoknak feltűnő módon való mutogatásából és a kezdéssel járó naív erőlködésből. Eszerint Malonyai az impresszionista stílus fejlődésének egy korai, esetleg preimpresszionistának is nevezhető szakaszát képviseli. Persze mindebben csak később, a századvégi stílusok tüzetes kutatása alapján, az újabb eredmények megvilágításában mondhatunk majd perdöntő ítéletet.

Az említettek mellett van azonban még egy másik ok is, ami feltevésünket igazolni látszik: Malonyai stílusának a kapcsolata a — még sajnálatosan eléggé tisztázatlan — szecesszióval. Malonyainál a festészet mint írói téma és egyáltalán a művészet kultusza kétségkívül szecessziós vonás. Pók Lajos szerint „a képzőművészetek és az irodalom kapcsolatát segítette a [szecessziós] mozgalomban szereplő sok kettős tehetség, és általában a különböző művészetek képviselőinek a művészetek történetében új, szokatlanul erős szövetsége”.¹¹ Emellett Malonyai stílusában a legfeltűnőbb szecessziós vonás a már elemzett stilizáló eljárás: a jelentés-struktúráját lényegi vonásaira egyszerűsítő színszimbólika. Továbbá néhány képének az anyaga is az: „a női test: mely ott vonaglott, pihegett és ringott a zokogástól előtte, kíváncsan, ingerlően, mint egy zománcos szárnyú kis bogár a napsugaras habon” (Gy. 54.); „kissé összeborszongtam,

¹⁰ HERCZEGH Gyula: A nominális stílus a magyarban. Nyr LXXX (1956). 40–57., 204–217.

¹¹ I. m. 24.

de az is jólesett, mintha egy gonosz álom végső buborékjai gyöngyöztek volna fel az éjszakából, szertepattanva a napsugaras ébrenlét tükrén" (U. I. 40—41.).

A Nyugat impresszionista költőinek első köteteiben szintén találunk szecessziós elemeket. De náluk ez csak a kezdet egyik stílusa, olyan tartozék, amely később fokozatosan eltűnt. Malonyainál viszont a korábbi pályakezds miatt szinte az egész életmű szecessziós is. Mindez fázisbeli eltolódást jelent, olyan igazi kronológiai eltérést, amely miatt Malonyait a Nyugat íróihoz viszonyítva az impresszionista stílus fejlődésében egy korábbi szakasz képviselőjének tekinthetjük.

Szabó Zoltán

(Bukarest)

Lengyel Imre

BOD PÉTER ÉS A FELVILÁGOSODÁS KAPCSOLATÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

Ismeretlen levele Jakob Christoph Beckhez.

1. *Bod Péter és a felvilágosodás.* A felvilágosodás eszméinek magyarországi behatolása több csatornán történt. Eddig legjobban felderített irány a francia forrásokból eredő, főúri közvetítésű áramlat volt, amelynek terjesztésénél az arisztokrácia képviselői (gr. Fekete János, a Telekiek) mellett elsősorban a bécsi magyar testőrök, élükön Bessenyeivel, működtek közre. Van azonban a felvilágosodás beáramlásának egy eddig nem eléggé kutatott, plebejusi jellegű csatornája, amelynél a közvetítők külföldi egyetemeken tanuló magyar protestáns ifjak voltak. Hatásuk a közművelődésben elfoglalt szerepük következtében közvetlenebb és sok tekintetben eredményesebb volt. Ilyennek tekinthető Bod Péter is.

Bod Péternek a felvilágosodáshoz való kapcsolatát korai életírói alig említik, viszont a későbbiek meglehetősen ellentmondással ítélik meg. Jancsó Elemér 1940-ben azt állítja róla, hogy „nem volt felvilágosodott elme”.¹ 1962-ben már a korai felvilágosodás kimagasló alakjának nevezi.²

Révész Imre szerint a felvilágosodás nem tartozott gondolkozásának és írói jellemének meghatározó vonásai közé; sőt kemény ortodox volt. „Bodnál a felvilágosodásnak valamely kiterjedt befolyásáról semmiféle alakban nem lehet szó, mert az a tény, hogy a cecejanizmusnak, ez akkor már rég befogadott, bár kezdetben eretnekségnek bélyegzett szabadabb szellemű, antischolastikus református exegetica-theológiai iránynak híve volt, nem jelentette az ő esetében egyszersmind azt is, hogy a cecejanizmussal sok esetben párosult felvilágosodott vallásbölcséletet (»természeti teológiát«) is elfogadta volna.” E megállapítás enyhítésére azonban már maga Révész hoz fel érveket: Bod Péter a XVII. századot „vallás felett veszekedő vagy inkább mocskoló sékulum”-ként aposztrofálja. „Servétus megégettetése Genévéban a középkori eretneküldözés maradványa volt” — írja Polikárpusában.³

De a legjobb bizonyítékokat Bod Péter és a korai felvilágosodás szorosabb kapcsolata mellett tanulmányainak menete és életében, műveiben fellelhető hatása szolgáltatja.

2. *Bod Péter külföldi tanulmányútja.* A protestáns magyar diákok a XVIII. században rendszerint a testvér egyházak egyetemeit és főiskoláit keresték fel, mert így egyfelől az idegen tanok beszivárgásának veszélye kevésbé fenyegetett, másfelől a külföldi hittestvérek jelentős kedvezmények nyújtásával a szükséges anyagi feltételeket megteremtve, jelentős segítséget adhattak a szorongatott helyzetben sínylő magyarországi egyházaknak. A debreceni, sárospataki diákok Svájcot keresték fel szívesen, de lehetőleg Hollandiába is ellátogattak. Az erdélyiek a holland akadémiaikat részesítették előnyben. Ez történt Bod Péter esetében is. Nagyenyedi tanárai közül Ajtai (Abód) Mihály, Borosnyai Nagy Zsigmond és Szigeti Gyula István föltölttek hosszabb-rövidebb időt holland földön.

Bod Péter 1740 tavaszán egy erdélyi és három debreceni diák kíséretében indult el a nagy útra. Az erdélyi útítárs Bodoki József, későbbi kolozsvári kollégiumi tanár volt. Megfordult Nimwegenben, majd Utrechtben, ahol Lossonczi Istvánval, a későbbi nagykőrösi tanárral találkozott. Útjának következő állomásáról, Amsterdamból semmi különösebbet nem jegyzett fel. Innen Jancsó Mihály erdélyi teológussal kitérőt csinált Harderwijkba, ahol Johann Struchmeyert, a történelem professzorát és Bernard Sebastian Cremer teológiai professzort kereste fel. Mindketten igaz barátai voltak a magyar diákoknak.

A legtartósabb benyomásokat azonban Leidenben szerezte, ahová a többi holland főiskolához hasonlóan, a sajátos politikai és társadalmi viszonyok alakulása folytán a szabadabb eszmék és a demokratikus szellem korán behatoltak. A professzorok közül első helyen emliti Albert Schultenset, a keleti nyelvek tanárát, aki három évvel előbb Maróthi Györggyel is

¹ JANCÓSÓ Elemér: Felsőcsernátoni Bod Péter önéletírása. Ciuj-Kolozsvár 1940. 32.

² JANCÓSÓ Elemér: Mint égő fákllya, mely sötétben lángol. Bukarest 1962. 258.

³ RÉVÉSZ Imre: Bod Péter mint történetíró. Kolozsvár 1916. 23—25.

elmélyült beszélgetéseket folytatott. A 73 éves Johann Vesselius teológiai professzor, Tako Hajo (vagy más néven van den Honert) már a század elején (1715-ben) könyvet írt a teológia naturalisról. Fiának, Johann van den Honertnek előadásait Bod Péter három éven át hallgatta, és távozásakor igen elismerő bizonyítványt kapott tőle. A rendszeres teológiát és a szónoklattan Johann Albertitől hallgatta, akit az ortodoxok a tantételektől való elszakadása miatt erősen támadtak. A természetjogot Philipp Reinhard Vitriarius adta elő Hugo Grotius *Háború és Béke* c. műve után. Vitriarius nevét ismerték a magyar diákok; jellemző, hogy Maróthi Svájcba érkezve, Schaffhausenben 1731-ben egyik művét azonnal megvásárolta. Jogot hallgatott még Johann Konrad Rucher, Gerlach Scheltinga, valamint Joachim Schwartz professzoroktól.

Figyelmet érdemelnek Bod Péter széles körű természettudományi tanulmányai: Pieter van Muschenbroeck fizikai kísérleteit nagy érdeklődéssel látogatta éppúgy, mint Maróthi György és Hatvani István. A kitűnő holland professzor könyvét Debrecenben tankönyvként használták. Utódainak, Willem Jakob Storm s' Gravesandenak és Johann Lulofnak az előadásait is szorgalmasan hallgatta. Az utóbbi csillagászati bemutatásait külön megemlíti. Jerom David Gambius vegytani előadásai rendkívül érdekelték, de még Bernhard Siegfried Albinus boncolásai-nál is jelen volt.

Klasszikus tanulmányokat Franz von Oudendorpnál, Tiberius Hemsterhuisnál és Siegebart Haverkampnál folytatott. Bizonyosnak vehető, hogy Bod Péter buzgóságát külföldi tanulmányútja során nemcsak kora gyermekségétől meglevő tudományos érdeklődése táplálta, hanem az az új szellem is, amely a leideni egyetemen a coccejanizmus égisze alatt uralkodott.

Daniel Gerdes groningeni professzorral való kapcsolata Ajtai (Abód) Mihály közvetítésével jött létre. A kiváló coccejanus teológus és egyháztörténész, több folyóirat szerkesztője, hatalmas könyvtár birtokosa, nagy pártfogója volt a magyar diákoknak, köztük Maróthi Györgynek, akit 1737 decemberében tantételeinek megvédésére is felkért; később Sinay Miklóst is tanította.⁴ Bod Péter néhány egyháztörténeti dolgozatát Johann van den Honertnek Ajtai (Abód) Mihály közlés végett küldte meg. Honert elhalálózása folytán jutottak Gerdes professzorhoz Bod Péter tanulmányai, aki azokat nemcsak közölte, hanem könyveket és folyóiratokat küldött a szerzőnek.⁵ Ezek a kapcsolatok sokáig elevenek és elhatározó jellegűek voltak.

Erről a továbbiakban gondoskodott az a környezet, amelyben Bod Péter hazatérése után működött. Enyedi professzorait nem ismételve, fölötteseik közül Deáki Filep József, püspök, Bod Péter papi oklevelének aláírója, Franekerában és Utrechtben tanult. Pelsőczi (Kovács) János zsinati jegyző, akinek aláírása szintén előfordul Bod papi oklevelén, a századforduló éveit töltötte ugyanezen a két holland főiskolán; *Disputatio Theologica* c. disszertációja Leidenben jelent meg. Aranka György püspök, aki még nagyenyedi szintaxista korában praecceptor volt Bod Péternek, ugyan svájci tanulmányúton volt. Azonban Verestói György, kolozsvári professzor, püspök, akinek megválasztásánál és halotti búcsúztatásánál Bod Péter is jelen volt, Franekerában kiadott disszertációjával fejezte be hollandiai tanulmányútját. Kor- és pályafutásai közül az első helyen kell említenünk Incze István marosvásárhelyi professzort, akit Bod Péterrel együtt jelöltek a generális notáriusságra. Leideni diák volt, ő tanította Erdélyben először Wolff szerint a filozófiát. Deáki Sámuel kolozsvári pappal, volt leideni diákkal, baráti kapcsolatot tartott fenn, együtt időztek az algyógyi fürdőn. Herepei Nagy István, sárdi pap, aki Bod Péter hasonnevű fiacskáját keresztelte, a harderwijki egyetem hallgatója volt. Pataki Sámuel orvosdoktor a század második évtizedében járt a végig Hollandia főiskoláit; 1761-ben Bod Pétert is gyógyította. Kevésbé neves kortársai közül bizonyára többen tartották ébren külföldi tanulmányútja élményeit, a holland főiskolák szabadabb szellemi életének megnyilvánulásait.

A nagyobbik magyar hazában a kartézianus ifj. Csécsi János, sárospataki professzor több tudományággal foglalkozva, bontogatta lelkesen az ortodoxia bástyáját. Ebben segítségére volt Huszti András kolozsvári professzor az 1730-as években. Tanulmányait Nagyenyeden és az Odera melletti Frankfurtban végezte. A predestinatio-ellenes Nádudvari Sámuel dolgai, aki szintén Hollandiában tanult, erősen érdekelték Bod Pétert.

Életművének számos jellegzetes vonása utal eszmevilágában a felvilágosodás hatására. Elsősorban ezt igazolják a műfajok, amelyekben dolgozott. A lexikon-szerkesztés kedvelt törekvése volt a felvilágosodás irodalmának. Bod Péter életművének jelentős részét alkotta a *Magyar Athenas*. A nemzeti történettel való foglalkozást a XVIII. század hozta divatba. Ennek az általános művelődési viszonyokból kifolyóan jelentős részét alkotta az egyháztörténet. E tekintetben igazán gazdag Bod Péter életműve. Ráday Gedeonhoz írt levelében már

⁴ MIKÓ Imre: Bod Péter élete és munkái. Pest, 1962. 45. és 80. LENGYEL Imre és TÓTH Béla: Maróthi György külföldi tanulmányútja. Könyv és Könyvtár VIII/1. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve. Debrecen 1971. 104.

⁵ JANCsó (I. sz. jegyzetben) i. m. 138.

1756-ban felveti egy tudós társaság alapításának gondolatát. Részletesebben is ír erről 1766-ban megjelent egyháztörténeti munkájában. A XVIII. században, a fény századában, számos egyesület és tudományos testület jött létre a felvilágosodás hatására. Lényeges törekvése volt a felvilágosodásnak az anyanyelvi műveltség terjesztése.⁶ Bod Péter is hangsúlyozta a magyar nyelv megújításának szükségességét. Elvi állásfoglalásának gyakorlati megnyilvánulása, hogy kiadja a Párizs-Pápai-féle szótárt. Elvesztett kéziratai közt több lexikális mű és a magyar etymológia kérdéseit tárgyaló tanulmány volt.

A műfaji egyezéseken kívül főleg egyháztörténeti munkáiban alkalmazott módszeres eljárása sejtet itt-ott fellételeket a felvilágosodás szelleméből. Friedrich Adolf Lampe, Friedrich Spanhem és Johann Lorenz Mosheim mintául vett egyháztörténeti művei alapján a külső események ismertetése mellett Bod Péter intézményekről, szertartásokról, igazgatási rendszerekről, ezek fejlődéséről is áttekintést ad. Lampe, akinek nagy hatása volt a német és holland egyházak fejlődésére, Groningenben dogmatikát és történelmet adott elő. Debreceni Ember Pál kéziratát alapján a magyar református egyház történetéről is írt.⁷ Spanhemtől, a leideni egyetem professzorától a századforduló táján megjelent munkájából a hagyományos százados felosztást vette át. Mosheim egyháztörténeti műve a XVIII. század közepén formai szempontból jelentett haladást; a benne megnyilvánuló türelem és tárgyilagosság már erősen a felvilágosodás fegyvertárából való. Hogy Bod Péternek hollandiai tanulmányútján, de később is, alkalma nyílt a „theologia naturalis” megismerésére, az minden kétségen felül áll.

Ezt még megkönnyítette gazdag könyvtára, amely felölelte volt hollandiai professzorainak megjelent munkáit, a történetírói munkássága során mintául vett egyháztörténetírók műveit, Descartes főbb munkáit. Nem hiányoztak a természetjogi alapvető művei, sőt a svájci felvilágosodás előfutárainak könyvei sem (többek közt a baseli Samuel Werenfels és Jean-Frédéric Osterwald egy-egy műve, akik Jean-Alphonse Turretinivel együtt az első nagy harcokat vívták az ortodox teológia ellen Svájcban). A nevezetesebb XVIII. századi folyóiratokat, az Acta Eruditorum Lipsiensium, a Tempe Helvetica, a Miscellanea Tigurina néhány évfolyamát, a Svájcban és Hollandiában megfordult korai felvilágosult debreceniek (Maróthi György, Hatvani István és Weszprémi István) munkáit szintén megtaláljuk Bod Péter könyvtárában.⁸ Ezeknek a könyveknek a tanulmányozását Bod Péter mindig elsőrendű feladatának tekintette.

3. *Bod Péter svájci kapcsolatai.* Egyoldalú lenne Bod Péter és a felvilágosodás kérdésének tárgyalásánál egyedül holland hatásokra gondolni. Már könyveinek jegyzékére vetett rövid pillantás is meggyőz arról, hogy a svájci felvilágosodás képviselőinek szellemi termékeit is megszerezte és tanulmányozta. S itt nem elég a Telekiek útján (József és Sámuel) keletkezett személyi kapcsolatokra emlékeztetni, amelyek a XVIII. század 60-as éveiben jöttek létre. Már korábbi összeköttetésekre utal, hogy a könyvtárában szereplő művek egy része (*Werenfels*, 1716, *Miscellanea Tigurina*, 1723, *Tempe Helvetica*, 1735) korábbi időből származik. Jóval ritkábbak, vagy teljesen hiányoznak a század közepe táján megjelent könyvek. Ez azonban bizonyos mértékig külföldi tartózkodásával és pályájának kezdeti eseményeivel megmagyarázható. Valószínű azonban, hogy valamiképpen kapcsolatot tartott fent a Svájcban megfordult magyar, főleg debreceni diákokkal. Korábban Maróthi György, a későbbiek folyamán pedig Hatvani István kerülhetne szóba, bár mások is tájékoztathatták a baseli, zürichi és berni egyetemi körök nagy rokonszenvéről a magyarok iránt, ami többek között abban is megnyilvánult, hogy készséggel segítettek volt magyar tanítványaiknak műveik kinyomtatásában. Másképpen alig képzelhető el, hogy Bod Péter magyar egyháztörténelmének és egy másik kisebb dolgozatának megjelentetéséhez a század második felében svájci segítséget kért.

Amikor Bod Péter volt tanítványa, gróf Teleki József 1759 nyarán külföldi tanulmányútjára indult, tanítómestere két kérés teljesítésével bízta meg:⁹ írja ki a Baselben 1500–1600-ig tanult magyar diákok névsorát, és járjon közben egyháztörténeti munkájának kiadása ügyében.¹⁰ Teleki József mindjárt megérkezése napján tárgyalta Johann Rudolf Im-Hof nyomda-

⁶ Itt helyesbítésre szorul Jancsó Elemér megjegyzése: „A nyugat-európai és a magyar felvilágosodás között éppen az a leglényegesebb különbség, hogy míg nyugaton a nyelv művelés egyáltalán nem játszik szerepet, magyar vonatkozásban a nyelv művelés és a felvilágosodás szorosan összefonódnak.” A 2. sz. jegyzetben i. m. 12. — A svájci felvilágosodásban a nyelvi vonatkozásoknak jelentős szerepük van. L. LENGYEL Imre: A svájci felvilágosodás és debreceni kapcsolatai. Sajtó alatt a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Evkönyvében.

⁷ Haladó voltának megítéléséhez értékes adat, hogy János evangéliumához írt magyarázatait Bécsben a peregrinációból hazatérő Hatvani Istvántól elkobozták. Vö. LÖSY SCHMIDT Ede: Hatvani István élete és művei. I. r. A Debreceni Tiszta I. Tud. Társaság I. Osztályának kiadv. IV. k. 7. sz. Debrecen 1931. 81.

⁸ A részletes jegyzéket lásd: RADVÁNSZKY Béla: Bod Péter könyvtárának jegyzéke. MKSzele 1884. 58–86.

⁹ Lásd bővebben TOLNAI Gábor: Bod Péter és Teleki József. ItK 1944. 17–19.

¹⁰ Az isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának és világ kezdetétől fogva a jelenvaló idők sokféle változásainak rövid története. Basilea 1760. A II. kiadás uo. 1777. A III. kiadás 1888/90-ben jelent meg Leidenben.

tulajdonossal.¹¹ Teleki tárgyalásait elősegítette Jakob Christoph Beck professor,¹² akit barátai szálak fűztek Maróthi Györgyhöz, Szilágyi Sámuelhez és Hatvani Istvánhoz, a debreceni korai felvilágosodás képviselőihez.¹³ Tolnai Gábor tanulmányában utalás van arra, hogy Bod Péter maga is levelezésben állt a baseli egyetem kiváló professzorával. Ennek újabban írásos dokumentuma került elő: Bod Péter 1759. okt. 15-én kelt levele.¹⁴ A levél előzményeihez tartozik Teleki József említett szóbeli tárgyalása J. R. Im-Hoffal 1759. júl. 26-án, amelynek eredményeiről Teleki József szept. 19-én tájékoztatta megbízóját. Minden valószínűség szerint ez indította Bod Pétert alábbi levelének megírására, amelyet Teleki József útján juttatott el a címzetthez.¹⁵

Viro Clarissimo Dno Jacobo Christophoro Beckio S S Th. Doctori ac Professori Petrus Bod V. D. Minister in Igen S. P. P.

Ignosces mihi Vir summe nullo Tibi nomine cognito, attamen Tuas severiores curas ex hoc retruso Transilvaniae angulo intempestive forsitan interpellanti. Ipse quidem mihi non potes non esse notissimus ac in sanctorum communione carissimus: qui candidum erga ecclesias Helveticae confessioni in Hungaria ac Transilvania addictas animum in Praefatione erudita Bibliis Basileae editis praemissa satis declarasti.¹⁶ Non me latent et ea, quae Tibi hunc acciderunt; literarum enim Tuarum ad Hungaros exaratarum passia sunt mihi ad manus. Prolixiorum ad Bibliopolam Im-Hoff tum exaraveram epistolam,¹⁷ in qua non solum gratias egi pro tanto in gentem nostram praestito beneficio; verum et Historiam Bibliarum Hungaricarum uberius enarravi, respectationem fere ubique habens ad Tuam Praefationem ac res quae Tibi acciderunt, feci quoque honorificas inibi Tui mentiones.

Jam ut eo, quo cursum intendo veniam. Negotium mihi cum Bibliopola D Joh Rudolpho Im-Hoff est: Compendium Historiae ecclesiasticae Universalis lingua Hungarica conscriptum ab ipso edi vellem, quale adhuc in patrio nostro idiomate non extat. In hoc opusculo Antiquitates ecclesiasticae ex ipsis omnis aevi scriptoribus, nec non ex doctis recentiorum lucubrationibus, Spanhemii,¹⁸ Turretini,¹⁹ Moshemii²⁰ et similium confertae suo loco comparent. Tractatus in gente nostra summe necessarius, cum nihil adhuc tale extet.

Conditio a Bibliopola proposita onerosa mihi videtur; qui 250 Rhenenses fl. praenumerari optat, traditurus ipse tandem 500 exemplaria triginto duabus circiter phyluris constantia. Non solum eo nomine videtur conditio difficilis quod mihi a quo sumptus essent ferendi, ex abiecta ecclesiarum sorte res sit angusta domi, nomenque meum taceri vellem; sed vel maxime ex eo, quod ob defectum commercii exemplaria ad me adferri posse despererem. Mens autem mea haec fuit ac est, quod sumptum in solidum faciat Bibliopola, lucrum quoque cedat illi totum, mihi solum aliquot exemplaria pro suo arbitrio gratificetur. Non enim meum commodum, sed ecclesiarum profectum ac aedificationem quaero. Emptores liber inveniet, ita auguror, cum non solum sit iucundioris argumenti; sed et multorum votis expetitus, necque ab aliis traditus. Jam in eo Tuam adistentiam obnix oro, ut Bibliopola ad hanc conditionem, aut saltem aequiorem illa, cum facere absque proprio damno possit, Tuo interventu ac efficaci persuasione,

¹¹ Johann Rudolf Im-Hof (Imhof, Im-Hoff/1698–1778) korabeli híres baseli nyomdatulajdonos és könyvkiadó volt; többek között megjelentette magyar nyelven a bibliát.

¹² Jakob Christoph Beck (1711–1785) a baseli egyetemen értékes tudományos munkásságot fejtett ki a teológiai kar különböző tanszékein. A Frey–Grynaeus-intézetben lektorként működött. Korának számos kiváló személyiségével (kb. 300 emberrel) levelezést folytatott. Több értékes tanulmánya jelent meg önállóan és folyóiratokban. Különösen kedvelte a magyar diákokat, akik hazájukba való visszatérésük után is szívesen keresték fel leveleikkel. A vonatkozó irodalmat és a leveleket I. Ernst STAEHELIN: Die Korrespondenz des Basler Professors Jakob Christoph Beck 1711–1785. Studien zur Geschichte der Wissenschaften in Basel. XVIII. Basel 1968.

¹³ Vö. LENGVEL Imre 6. sz. jegyzetben i. m.

¹⁴ A levél közlésre való átengedéséért hálás köszönetemet fejezem ki Dr. Ernst STAEHELIN professzor úrnak, aki Bod Péter leveléből a 12. jegyzetben idézett művében részleteket közöl. 308. l. Az eredeti levél megvan a baseli Egyetemi Könyvtárban, filmmásolata a debreceni Egyetemi Könyvtár kézirattári különgyűjteményében.

¹⁵ TOLNAI Gábor: i. m. 18. és Ernst STAEHELIN: i. m. 308. l. 353. j.

¹⁶ Az ún. Baseli Biblia az 1750-es években jelent meg. Ehhez többek közt Beck is írt előszót. A kiadásnál, amely Johann Rudolf Im-Hof kezdeményezése volt, két Baselen tanuló magyar diák, Pap István és Török Ferenc működött közre. A kiadás körüli ügyet tisztázásába a debreceni egyházi hatóságoknak is bele kellett avatkoznuk. L. Ernst STAEHELIN: i. m. 21., 66., továbbá LENGVEL Imre: Hatvani István levelesládájából. Sajtó alatt a debreceni Déri Múzeum Évkönyvében.

¹⁷ J. R. Im-Hoffról lásd a 11. sz. jegyzetet. Bod Péternek 1748-ban megjelent „A Szent bibliának históriája” c. műve. Erre van utalás a következőkben.

¹⁸ Fridr. Spanhem (1632–1701) heidelbergi, majd leideni professzor, egyháztörténeti munkáit nagyon becsülték.

¹⁹ Jean-Alphonse Turretini (1671–1737) genfi teológiai professzor, a neuenburgi Jean-Frédéric Osterwald (1683–1747) és a baseli Samuel Werenfels (1671–1737) az ésszerű ortodoxia képviselői voltak Svájcban.

²⁰ Joh. Lorenz Mosheim (1694–1755). 1723-tól helmstedti, 1747-től göttingai professzor, kiváló egyháztörténész és igehirdető. Levelezésben állt Jakob Christoph Beck professzorral. Vö. Ernst STAEHELIN: i. m. 146., 276.

descendat. Aut quoquo modo ut publicam videat lucem auxiliatrices porrigere manus. Facies Summe Vir, certo Tibi persuadeas, rem Deo gratam, ecclesiis nostris maxime in tanta librorum penuria, utilem. Sequerisque in eo Maiorum Tuorum ac Praedecessorum vestigia, a quibus restauratam S. codicis doctrinam ac emendatos ritus accepimus, unde etiam ad distinctionem ab aliis religionibus nomen Helveticae Confessioni addictorum ferimus. Jam iter, quod studiosis ad Academiis externas proficisci volentibus sub his bellorum motibus erat interclusum,²¹ Dei ac Reginae clementia est patefactum. Vale Vir plurimum venerande, ac rebus nostris in arcto positis fave. Deus Te in ecclesiae tuae commodum diu, diuque sospite superesse velit. Dabam in oppido Magyar Igen die 15 Oct. 1759.

(A levélíró elnézést kér a címzettől alkalmatlankodásaért, az ún. Baseli Biblia körüli érdekre hivatkozva. Fájlatja a címzettnek a kiadással kapcsolatosan előállt kényelmetlen helyzetét. Levele tulajdonképpen céljára rátérve, ismerteti egyháztörténeti munkáját és annak jelentőségét. Terhesnek találja az Im-Hof által megszabott kiadási feltételeket. Ezeknek mérésékléséhez a címzett közbenjárását kéri. Utal eddigi értékes működésére és a magyar—svájci kapcsolatokra. Röviden utal a magyar diákok külföldre való utazásának nehézségeire s az e tekintetben bekövetkezett változásra; majd jókívánságokkal befejezi levelét.)

A levelet követően Teleki József nov. 3-án említi útinaplójában, hogy Beck útján kérte Im-Hofot „rationalis Conditioakra”. A tárgyalások hónapokig folytak, míg aztán végre 1760. febr. 12-én meg született a megegyezés, amely azonban nem tér el az itt közölt levélben szereplő feltételektől.²²

Alig telik el egy fél évtized, amikor Bod Péter egy újabb svájci kapcsolat felvételét tervezi. 1765-ben volt nagyenyedi tanítványa, Túri Sámuel, bécsi ágens felkeresi magyarigeni otthonában. Bod Péter „Rediviva Eliae Veresmarti memoria” című munkáját adja oda neki azzal, hogy „a Breitinger J. Jakab szerkesztésében Zürichben megjelenő Museum Helveticumba vétessek be”. Míután másik kézírata is van kéznél, amely Szenci Molnár Albert életének történetét tartalmazta, arra kéri Túri Sámuel, hogy Svájcban bízva rá valamely nyomdászra megjelentetés végett. Bár a kéziratok sorsáról Bod Péter jó reményiséget táplált, és erősen hitte: „Túri uram eljár híven a dologban, amelyet vállalt is nagy indulattal” a megjelenésre aligha kerülhetett sor.²³ A zürichi felvilágosodás két nagy képviselője, Johann Jakob Breitinger és Johann Jakob Zimmermann szerkesztette Museum Helveticum 1753-ban már megszűnt. A másik értekezés megjelentetése is akadályba ütközött.

Bod Péter mindkét lépése megerősíti azt a feltevést, hogy a svájci felvilágosodás folyamatát, vezető egyéniségeit ismertte, bár ismeretei nem közvetlenül a forrásból származnak, mint a holland felvilágosodás esetében. A közvetítésben, különösen a század első felében kétségtelenül szerepet játszottak a Svájcban megforduló honfitársai, de talán még inkább a korai felvilágosodás debreceni képviselői.

Merényi Oszkár

AZ IFJABB WESSELÉNYI MIKLÓS ISMERETLEN IFJÚKORI LEVELEI

Döbrentei Gábor pozsonyi hagyatékából több, Wesselényi Miklóstól írt levél került elő, amelyeket eddig — a hagyaték rendezetlensége miatt — sehol sem közöltek. A nagy reformpolitikus ez ismeretlen levelei nemcsak levélírójuk érdemei miatt, de azért is figyelmet érdemelnek, mert fényt vetnek későbbi nagy emberi tulajdonságainak: hazafiságának, ember-szeretetének, a jobbagysors tarthatatlanságáról való meggyőződésének és irodalom- és művészszeretetének gyökereire és korai kibontakozására is.

E leveleket 1813-ban, tehát tizenhét éves korában írta Döbrentei Gáborhoz, akihez már ekkor mély barátság és igaz tisztelet fűzte. [E barátság haláláig (1850-ig) megszakítás és minden félreértés nélkül megmaradt.] Együttal az Erdélyben korábban ébredő politikai és művelődési élet egyes jellemző mozzanataira is utalnak.

²¹ A levélíró minden bizonnyal a hétéves háború (1756—1763) mozgalmas eseményeire céloz. A következő mondatban említett kapunyitás csak átmeneti jellegű volt.

²² A mű megjelenésével és kézhezvételével kapcsolatos további adatokat l. TOLNAI Gábor: i. m. 18. és köv.; MIKÓ Imre: i. m. 33. és JANCsó Elemér az 1. sz. jegyzetben i. m. 131., 146.

²³ A kézirat a zürichi Zentralbibliothekban őrzött Breitinger-hagyatékban nem található. STEINMANN Judit közlése. 1972. márc. 18. Fáradozásaiért itt mondok köszönetet.

1.

Az első, itt először közlésre kerülő levél Wesselényi ifjúkori életvidámságának, élnivágásának s egyúttal irodalmi törekvéseinek is egyik dokumentuma. A levélíró szépirodalmi hajlamainak és érdeklődésének kevés nyoma van. Ezért is érdekes a levélben szereplő Goethefordítás említése. Tudomásunk szerint csak később, Kisfaludy Károly *Aurorájának* 1831-i évfolyamában jelent meg Segur: *A barátságról* c. életfilozófiai „értekezésének” fordítása Wesselényitől, amelyet Berzsenyi is dicsérőleg említ akadémiai bírálataiban. — A levélben szereplő Lajos: Döbrentei tanítványa: gr. Gyulai Lajos, akinél a címzett abban az időben nevelősködött. — A levél így hangzik:

Szeretett Barátom!

Ujj tüzet öntött belém utolsó leveledben tett lelkesítésed, Göthe Geschwisterjei készül, nem sokára készen leszsz: azon Epistola melyet ígértem, gyengeségem hamujában el vala temetve, de a te lángod ujj szikrára emelte s ha tehetségem akaratomnál nem leszsz gyengébb, érted fog lángolni, de minden esetre a jövő alkalmatossággal küldöm: ha rossz leszsz, takard a jobbak reménylése leple alá. — Barátom, egy Herculesi művhez fogtam vala egy fősvényt adakozóvá tenni! Nem gondoltam meg vállaim gyengességét ostromolni keztem a gyengébb részekre vettem ok fegyvereim éleit, de mint töredékeny üveg törtek szélyel s pattantak vissza meg edzett értz mejjéről: így egy hosszú levéllel meg kerestem G. Bethlen Sámuelnét und es war nicht der Federn werth die ich drum zerkautete. (Nem volt a tollakra érdemes, amelyeket szétrágtam miatta — M.) Isten! Agy lelket hazámfiainak, téged pedig ölel barátod Wesselényi

Sibo 20-dik án Febr.-nak 1813.

A Groffné kezeit s kedves tanítványodat csókolom.

2.

A második itt közölt levél a kolozsvári színház megnyitásával kapcsolatos, amelynek oly nevezetes szerepe van irodalmunk történetében. Hiszen erre az alkalomra írták ki azt a nevezetes pályázatot, amelyre Katona József *Bánk Bánja* készült. E színház megalapításának legbuzgóbb sürgetői és a színházalapításra nagyobb összegekkel adakozók között szerepelt Wesselényi édesapja is. A színházügy előmozdítására Döbrentei színdarabok kiadását is tervezte. Ezért sürgette Wesselényi közreműködését is. — Jellemző a levél az ifjú Wesselényi zsarnokgyűlöletére (apja is a Habsburg-zsarnokság áldozata volt) s apja (mintája és példaképe) iránti rajongására is. Említésre méltó, hogy apjával kapcsolatban a levél célzást tartalmaz Berzsenyi ismert ódájának (*Id. Wesselényi hamvaihoz*) egyik költői képére:

„... Villámszavad megszegyeníté
a' gonoszok's cudarok' dagályát.”

A levél szövege:

Döbrentei Gábornak hív barátságot Wesselényi Miklós

Kolozsvárt nékem társaságod Paraditsommá teremtette s újra vissza térésemet ohajtjatja, két legfelyebb három hét mulva újra ölelhetlek.

Az Athénei Timont egy Lugosi nevű jó barátom fogja fordítani a ki egy valóságos jó érzésű és igyekezetű ember, most Anyánknak Fiscalisa s itt lakik. A Don Carlos hogy oly jól adódott elé, örvendem, kérlek tudosits a fordítás minéműségéről. Köszönöm barátságodat Colin darabjai meg vételében. — Azon Projectumod hogy a Magyar Theatrum homlok falára Atyám mejj képe tétessek ditsőséges, melyeges, az ő szent fáradozásainak szent jutalma lenne s minden keresztek-s pántlikáknál melyeket egy puha Tyrannus áruló hizelkedőinek gyalázatos melyeikre akasztott ditsőültebb, mert ezt egy nemzet adja. — Atyám szent hamvai ne roskadgyatok oly hidegen öszve szük házatokban, éltek még hazánkfiái hév kebeleekben. Atyám lelke ki ditsőült hazádban rebketsz tekints le rám azon villám tekintetteddel mely előtt a vétek vissza tántorodott s a gyáva el pirult. Ne engedd hogy soha is fijad azon mejj kép előtt le sütött fővel menynyen el. Ély szerentsésen Lajosodat ölelem.

Sibo 1813 Martz 18-dikán.

3.

Döbrentei iránt érzett barátságának hű kifejezésén kívül a következő levél tükrözi az ifjú Wesselényi friss természetérzését, természetszeretét, s megvilágítja az akkori erdélyi társas-élet egyik jellemző epizódját is. Íme, a rövid levél:

Döbrentei Gábornak örök barátságot Wesselényi Miklós

Már a Nap ifju sugarai fejtegetik az el holt föld hideg kebléből a sokat ígérő tsirákat s örömmel tölti el a Szántóvetőt egy egy Patsirta tavaszt jelentő bájos éneke s én ezen örömeket nem érezhetem társaságod által betesítve. Kolosvárt ezen boldogságokat nem használhatom s még is jelenléted s társaságod mely boldog nappá teszi nekem 22-két Aprilisnak midőn egymást újra látni fogjuk. Kolosvárt ezen a Napokon az az 23 és 24-dik a Gubernator Neve Napjáért Pompa innep leszsz, a Theatrum is ugy gondolom készül ezen Napra. A Gubernatornál bizonyosan Vocal s Instrumental Concert leszsz: én most itten a természet szép énekesseit tudá- lom, majd meglátom, hogy bájolóbbak lesznek é a mesterségesek. Sibó 1813 Martznak 31-dikén.

4.

E levél talán legértékesebb s legérdekesebb valamennyi közül, mert Wesselényi meleg emberségét s a majdani reformpolitikusknak a jobbágyors megváltoztatására irányuló mély indítékait juttatja kifejezésre. Emellett bemutatja a minden jó és nemes ügy iránt lelkesedő széplelkű ifjút is. A levél így hangzik:

Döbrentei Gábor Urnak szives idvezletét
Wesselényi Miklós

Utolsó Leveledre, mely oly sok jóknak volt tisztos nevekkel (tele), nem válaszoltam s azoknak szivességeket meg nem köszöntem, azt remélvén, hogy én magam meg tehetem: de az ut járhatatlansága ide rekesztett. Gondolom, hogy azt fogod erre mondani, mely hév barátság! mely határtalanul tanulni való kívánás! melyet egy eszős meg hűthet s a sár meg gátolhat: méltán vádolhatnál ezzel ha tsak rajtam függne bé menetelünk; ah, így a barátság szárnyán repülnek ölelésedre s mitsoda akadáj volna az, melyet el ne tudnék háritani: de ezt környülál- lásom meg nem engedi. Mi itten ugy vagyunk, hogy rész szerént a mi portékáinkkal, rész szerént élelmünkre szükséges dolgokkal (mert ezeket kéntelenek vagyunk innen vitetni) leg alább tiz szekeret kénék bé küldentünk, ebben a ki beszélhetetlen rossz utban, melyben szinte el kerülhetetlen a marhák meg nyomorodása s mitsoda örömtöt érezhetnének együtt kebleinkben mely a szegény, a mi Hazánkban fájdalom! oly nagyon el nyomattatott emberek átkával volna meg undokitva. (Célzás a jobbágyi „fuvarozó”-szolgáltatásokra. — M.)

Tudosits Barátom hogy létetekről időtöltésetekről, társaságtokról hogy élhessek leg alább képzetemben közöttetek ird meg foglalatosságokat s a Muzeum állapotját. Én, miolta el váltunk, semmit sem dolgoztam, mert napról napra jobban érzem, mely lehetetlen légyen forrás nélkül meríteni a forrást meg szerezni igyekszem tehát. Vidám innepeket s boldog ujj esztendőt kívánok. Nem sokára reméllem látni foglak és addig is Lajost ölelem, te pedig ély szerencsésen. Sibó 20-dik December 1813.

Elmulaszthatatlan képzettársítás, hogy egy év múlva *erről az ifjúról* fogja írni a költő Berzsenyi — ahogy maga mondja: „divináló lélekkel”:

Mint az egekbe merült Aetnának az alja virányos
'S a' tetején örökös tűzörvény 's aetheri fagy kiúzd:
Arczaidat derülő tavaszod' szép hajnala festi,
Jég fedi homlokodat's láng csap ki komoly szemeidből. — —
Erdély! mennyköveid forrnak bent, esküszöm, áldozz!

Baumgarten Sándor

(Róma)

SZÉCHENYI ISTVÁN LEVELE MÉSZÁROS LÁZÁRHOZ

A múlt században élt Giuseppe Campori (1821—1887) marchese emlékét megőrzik tanulmányai — legtöbbször az Este-dinasztia történetének szentelte — és megőrökíti autográf- gyűjteménye, amelyet a modenai Biblioteca Estense-nek hagyományozott.

Az állítólag százezernyi kézirat némelyikén magyar név ékeskedik: Liszté, Markóé, Telekié, Reviczkyé, Apponyié... Mi a közlésre legérdemesebbnek Széchenyi István néhány sorát

tartjuk, amelyek tanúsítják, hogy az Akadémia alapítója mindvégig szíven viselte az intézmény sorsát. Olvassuk levelét:

Különösen tisztelt Honfitársam!

Addig is, míg Önnek hivatalos tudositásomat beküldeni szerencsém leend, ezennel sietek jelenteni, hogy a magyar Akadémia mai nagy gyűlésében Ön köz akarattal az érintett társaság levelező tagjával megválasztaték.

Noha társulatunk kétségtelenül erősebben meg van e választás által tisztelve, mint Ön, azért mégis remélem, nyájas hangulattal fogadandja köz hazafiui tiszteletünk ezen egyhangu bebizonyítását, melyhez képest őszinte hálánkat kívánánk bemutatni, hogy Ön nemes lelkületénél fogva, mint közönségesen tudja van, annyira meg tudá becsülni a magyar nevével külföldön.

Tartsa Önt egészségben, erőben az egek Ura, és ne hagyja hazafiui pályáján csüggedni soha; minket pedig rokonlelkű honfitársait méltasson ezentul is szíves hajlamára.

Legvalódibb tisztelettel vagyok Ön barátja, szolgálja

Széchenyi István

Pest, decemb. 24 1844

A címzés, a kissé régimódiisan megduplázott „úrral”: A Monsieur / Monsieur Lázár de Mészáros / Major dans l'armée de Sa M. I. R. et A. / Lodi / en Italie

Az olasz városkában szolgáló őrnagy azonos a 48-as kormány hadügyminiszterével. De hogyan került a levél Campori tulajdonába? Mi úgy véljük, hogy Mészáros sokáig ereikyeként őrizte, majd a bujdosás napjaiban kénytelen volt attól néhány garasért megválni.

Beke Albert

GYULAI PÁL ÖREGKORI KIADATLAN LEVELEI

Az alábbiakban közreadandó tizennyolc darab öregkori Gyulai-levél öt címzetthez íródott: Gyulai Antóniához, azaz Gyulai hűgához, aztán ennek két fiához: Földesi Ödön szombathelyi MÁV főfelügyelőhöz és Földes István kolozsvári kereskedőhöz, továbbá Gyulai Antónia lányának, Földesi Idának férjéhez: Vásárhelyi Boldizsár deési református püspöki vikáriushoz. A levelek keltezési időpontja 1893 és 1905 közé esik, s szervesen egészíti ki ezt a családi levélköteget Gyulai feleségének, Szendrey Marinak egy, sógornőjéhez, Gyulai Antóniához intézett, keltezetlen levele. Közleményünkben tehát összesen tizenkét családi s hat más természetű levelet publikálunk. Ez utóbbiak között van egy 1860-ból származó nyugta és öt darab — 1879 és 1898 között íródott — Márki Sándornak címzett levél.

E levelek értékét nagyban emeli, hogy Gyulai eddig kiadott levelezés-kötete 1867-tel lezárul, s így az 1867 utáni levelek még többnyire szétszórva kallódnak. A Somogyi Sándor által kiadott kötet¹ maga után kívánja az 1867 és 1909 közötti levelek kötetét is, s ennek a valamikori kiadásra kerülő kötetnek az előmunkálatait szeretnénk megkönnyíteni, a levelekhez fűzött alábbi magyarázó jegyzetekkel. Annál is inkább fontos ez, mert — amint az köztudomású — Papp Ferenc Gyulai-életrajzában² is éppen a második köteté az elnagyoltabb, a hiányosabb, vagyis az a köteté, amely Gyulai életének azzal a korszakával foglalkozik, amelyben ezek a levelek íródtak, s amelyek Gyulai Antóniának három — ma is élő — unokájától kerültek napfényre.

I.

A családi levelek alaposabb megértéséhez tudnunk kell, hogy Gyulai Antóniának az 1856. március 24-én, Földesi Sándor kolozsvári városi tisztviselővel kötött házasságából³ hét gyermeke gyülett: négy fiú és három lány. Név szerint: Ida, Mária, Erzsébet, Sándor, István, Ödön és a fiatalon — még 17 éves korában — meghalt Gyula. Nos, az itt közölt családi levelek részben Gyulai Antóniához, részben pedig ennek a gyermekeihez íródtak, akik sehogy sem

¹ Gyulai Pál Levelezése 1843-tól 1867-ig. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta SOMOGYI Sándor. A magyar irodalomtörténetírás forrásai 4. Bp. 1961.

² PAPP Ferenc: Gyulai Pál. 1–2. köt. Bp. 1935, 1941.

³ Az esküvő évének, hónapjának és napjának adatát, a kolozsvári unitárius egyház anyakönyvéből közli PAPP Ferenc: I. köt. 485.

tudván pénzzel gazdálkodni, megszorult helyzetükben gyakran fordultak pénzbeli támogatásért gazdag nagybátyjukhoz, Gyulaihoz. Persze nem ajándék formájában való kérésre kell gondolnunk, hanem szabályszerű kölcsönökre, amelyekbe a rokoni érzés Gyulai részéről mindössze annyiban folyt be, hogy a Földesi-fiúknak elengedte a kamatok megfizetését. A rokonok azonban — mint a levelekből látjuk — még a korban szokásos bohémkedést is alaposan túlhaladták, hiszen nemcsak hogy örökös pénzzavarban szenvedtek, és állandóan tönkremenés szélén álltak, hanem magát az adósságot sem fizették meg. Gyulai ki is fakad egyszer, egyik 1903-beli, Földesi Sándorhoz intézett levelében, hogy „Kedvetlen rám nézve, hogy én a Földesi fiúk és lányok egész pénztárnoka vagyok. Néha négy felől érkezik utalványi parancs, melyet ki kell fizetnem, mert az illető különben tönkre megy. Én nélkülözhető pénzeimből olykor szívesen segítem rokonaimat, de azt nem szeretem, hogy abbéli biztokban, hogy én majd kifizetem, tovább nyújtózzanak, mint ameddig takarójuk ér, adósságot csináljanak.”

S ha valaki a Földesi-fiúk mentiségére azzal érvelne, hogy Gyulainak úgysis volt éppen elég pénze, s öreg is volt már, és nem is voltak nagyobb kiadásai, annak előbb meg kell gondolnia, hogy nem lebecsülendő összegekről van szó! Az egyik, 1904-ből származó, Földesi Istvánhoz írott levélben olvassuk: „Kérésedet nem teljesíthetem. Két-három év alatt majdnem 10,000 forintot költöttem a Földesi fiúkra és lányokra. Ez tovább nem mehet, mindennek van határa. Most éppen pénz szükségben szenvedek, mert leányomnak 2000 forintot adtam kölcsön, háza építésére, aztán Leányfalván be kellett fedetni villámot, s holnaputánra várom Ödön emlékeztető levelét, a te váltód esedékes részletét fizessem.”

Tízezer forint a század elején nem kis pénz volt! S mindehhez vegyük hozzá még azt is, hogy Gyulainak támogatnia kellett hűgát is, akinek férje 1887 novemberében — mint Papp Ferenc írja —: „az általánosan tisztelt városi tanácsos szívészéltűs következtében a monostori tóba fulladt”. Őzevgy Földesi Sándornénak, vején — Vásárhelyi Boldizsáron — kívül bátyja lett fő istápolója, akitől nemcsak pénzt, hanem veje és unokája számára időnként még viseltes ruhákat is kért.

Egyszóval nem holmi írói, „költői” levelekről van itt szó, hanem a legföldönjáróbb, legprózaibb ügyes-bajos dolgok intézéséről. Ezek a levelek fényesen cáfolják azt a némelyek által hangoztatott nézetet, mely szerint Gyulai fellegekben jár; holdvilágletkű, ábrándos poéta lévén, felette állt az efféle földi dolgoknak, sőt aki pénzügyekben kifejezetten járatos is volt. Mondom, akad Gyulai-kutató, aki ilyen vagy ehhez hasonló nézetet vall, de ezek a levelek erre a vélekedésre alaposan rácafolnak. Ugyanis olyan precíz pénzügyvitelnek vagyunk itt tanúi, hogy ezeket a leveleket akár egy ügyvéd is írhatta volna. Benne van ezekben az episztolákban Gyulainak a teljes emberi egyénisége: nemcsak az esetekhez, a nálánál alacsonyabb szinten élő, szegény sorban tengődő rokonai iránti jószívűsége nyilatkozik meg bennük, de az alulról feltört gazdag embernek a vagyonát kínos precizitással kezelő mentalitása is; olyan embert látunk itt, aki nagyon is tisztában van a pénz értékével, s aki nemcsak szellemi értékeire, de anyagi javaira is büszke. Hatványtól tudjuk, hogy Gyulaiból nem hiányzott a mélyről jött emberek kivagyisága és büszkesége sem. Leányfalvi birtokán is — mint Hatvány írja —: „Mindent megmutatott, mindennel eldicsekedett . . . kezdve a baromfiaktól egész a fonográfig, melyet a leányfalvi örömeire úgy játszatott, hogy összegyűlt rá a falu népe . . . Gyulai sokat törődött és büszke volt kicsi gazdaságára . . .”, és nemegyszer eldicsekedett a leányfalvi gazdasztjtje által készített vagyoni kimutatásával is: „Nézze csak, uram, mennyim van!”⁴

Amikor 1883-ban Ercsey Sándor kiadta Aranyról szóló könyvét,⁵ melyben igen sok Aranylevelet is közlített, Gyulai a könyvhöz írt előszóban a következő problémán medítál: „Mindenesetre nem honye kérdés: vajon valamely kitűnő férfiút nem hivatott rajzolni-e művei, levelei s a róla írt hiteles följegyzések, mint a kidolgozott életrajzok, mikor az író bizonyos eszmék szerint csoportosít, fejteget, színez, s néha egészen más világításba mutatja fel az egyént, mint amilyen volt, vagy túleszményítve, vagy túlegyénítve.” S Gyulai a levelek mellett dönt, mert: „A művek, levelek s hiteles följegyzések alapján magunk is megalkothatjuk az illető egyén hű képét, ellenben az életrajzíró könnyen megigéz s félrevezethet bennünket rajza eleveenségével s dialektikája erejével.”⁶

Gyulaival kapcsolatban is felvethetjük azt a „nem honye kérdést”: melyik az igazibb Gyulai-portré, az-e, amelyet a polgári irodalomtörténetírás eszményítő törekvése hagyományozott ránk, vagy pedig amelyet ezek a levelek is mutatnak? Nem vitás, hogy az utóbbi; Gyulai, mint ember, egyáltalán nem volt sem az a gáncs nélküli lovag, sem az a feltétlen „meleg

⁴ A Fővárosi Lapok 1887. november 17-i száma alapján közli PAPP Ferenc: II. köt. 340.

⁵ HATVANY Lajos: Gyulai Pál estéje. Tanulmányok, emlékezőések. Bp. 1960. 77., 117.

⁶ ERCSEY Sándor: Arany János életéből. 1883.

⁷ Gyulainak az Ercsey könyvéhez írt előszavát közli: GYULAI Pál: Bírálóatok, cikkek, tanulmányok c. kötet. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta BISZTRAY Gyula és KOMLÓS Aladár. Bp. 1961. 323. A magyar irodalomtörténetírás forrásai. 5.

szívű” ember, mint amilyenek Papp Ferenc, Voinovich Géza⁸ és mások is rajzolták. Lehetetlen például szó nélkül hagynunk ezeknek a leveleknek a rideg hangját. Rendben van, hiszen tudjuk, hogy kellemetlen, dühítő esettel kapcsolatban írta őket, nem várhatjuk hát tőle, hogy ömlengő, érzelgősségtől csepegő hangon írjon — adósainak. De mégis: ezek az adósok mégis-csak egyetlen testvérének a gyerekei voltak, s egyébként sem csak a Földesi-fiúknak ír ilyen kimért, rideg hangon, hanem a saját testvérének is. Nincs ezekben a levelekben semmi közvetlenség, még csak egy bizalmasabban elejtett szó sem: a legtöbb esetben üzleti jellegű hivatalos aláírásokat s csak éppen a tárgyra szorítkozó kemény leckéztetéseket olvashatunk.

De nem akarunk igazságtalanok lenni. Elvégre mégiscsak Gyulai segítőkészségét mutatják ezek a levelek, s el tudunk képzelni olyan álláspontot is, amely ezt és „csak” ezt tartja egyedül fontosnak, s ehhez képest minden mást mellékesnek minősít.

A családi levelek lelőhelyéről el kell mondanunk a következőket: a Földesi Ödönhöz írt levelek, Szendrey Marinak a Gyulai Antóniához írt levelével együtt Szombathelyről, özv. Laube Alfrédnél — Földesi Margittól — kerültek elő, aki Földesi Ödönnek a lánya, s ezeket a leveleket, egy 1860-as évekből származó Gyulai-fényképpel együtt, a Debreceni Egyetemi Könyvtárba helyezte végleges letétbe.

A három Földesi Istvánhoz és az 1902. április 7-i Gyulai Antóniához írt levél közlési jogát viszont Kolozsvárról kaptuk meg Nagy Miklósnétól, aki Földesi István Ida lányának a gyermeke, vagyis Gyulai Antóniának a dédunokája. A levelek, Gyulai fényképével, különböző féle és fajta pipáival, dohányzacskójával és egyéb apró-cseprő személyi tárgyaival együtt, továbbra is Nagy Miklósné birtokában vannak.

Az 1893-ból keltezett, Gyulai Antóniához írt levelet viszont, az 1897-es Vásárhelyi Boldizsárhoz intézett levéllel együtt, Marosvásárhelyen fedeztük fel, a családnak egy harmadik tagjánál: Ehrenwerth Saroltánál, aki Nagy Miklósné testvére, tehát Gyulai Antónia dédunokája. Rendkívül jellemző egyébként Gyulai elvhű liberális voltára az a családi hagyomány, mely szerint amikor Ehrenwerth Sarolta édesapjának — az 1933-ban elhunyt egykori segesvári főállatorvosnak — zsidó volta miatt a Földesi családba való beházasodása ellen az egész család tiltakozott, Gyulai azzal szerelte le a felháborodott familiát, hogy: „Mit akartok, hiszen Krisztus urunk is zsidó volt.”

Különbön megjegyzendő, hogy Ehrenwerth Saroltának a levelek mellett birtokában van még egy mindössze száz példányban nyomtatott kis könyvecske is, mely 43 oldalnyi terjedelemben — illusztrációkkal és Gyulai fiatalkori fényképével — Gyulainak a családi vonatkozású verseit tartalmazza, s amelyet a Franklin Társulat adott ki 1906-ban, a következő címmel: „Emléklül Gyulai Pálnak. Születésének nyolcvanadik évfordulója alkalmából.” A könyvecske címlapján pedig, Gyulai saját kezű beírásával a következőket olvashatjuk: „Nagytiszteletű Vásárhelyi Boldizsár úrnak. Budapest, 1906 január 25-én. Gyulai Pál.”

Itt mondok hálás köszönetet a család tagjainak: özv. Laube Alfrédnek, Ehrenwerth Saroltának és Nagy Miklósnének, akik nemcsak a levelek közlési jogát voltak szívesek számomra átengedni, hanem családi vonatkozású értékes felvilágosításaikkal is készségesen segítségemre álltak.

A levelek kronológiai sorrendben való közlésében egyedül a Szendrey Mari levele jelent némi nehézséget, ugyanis az övén semmiféle dátum nem szerepel. Azonban — ennek ellenére — ez a levél is viszonylagos pontossággal datálható, hiszen Gyulainé egyrészt arról tudósít, hogy férjének „annyi dolga van még mindég Vörösmarty kiadásával hogy nem tudja magát rászánni hogy szabad idejét is ismét irással töltsse”, másrészt pedig a „rosszul sikerült fürdőidény”-ükről panaszkodik, amikor mindkét gyermekük — Aranka és Kálmán — meghimlősödött, majd skarlátba estek. Ezeket a családi eseményeket pedig már ismerjük ugyancsak Szendrey Marinak Vihnyéről, férjéhez írt leveleiből, melyeket dátummal ellátva Somogyi Sándor is közöl a regestában,⁹ úgyhogy erről a mostani levélről — a fentiek szem előtt tartásával — bizvást állíthatjuk, hogy 1864 őszén íródott. Ezt bizonyítja egyébként a Vörösmartyval kapcsolatos munka említése is: Deák 1863 tavaszán határozta el barátja műveinek kiadását, s a kiadóval együtt úgy tervezték, hogy az év végére a teljes Vörösmarty az olvasók kezében lesz. Gyulai a *Pesti Napló*ban már április 26-án, a *Koszorú*ban pedig május 3-án felszólítást tett közzé, amelyben kérte a közönséget, hogy akinek Vörösmarty kézirat van birtokában, lemásolás végett juttassák el hozzá. A munka azonban lassan haladt, s nemhogy 1863 végére, de még a következő év végére is csak nagy nehezen lett készen. A jegyzetekkel ellátott Vörösmartykiadás 1864 október végén került a közönség elé, s hátra volt még az életrajz megírása.¹⁰ Nos,

⁸ VOINOVICH Géza: Gyulai Pál. Bp. 1926. ItKFüz. Szerk. Császár Elemér. 11. sz.

⁹ Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. 701.

¹⁰ A Vörösmarty-kiadás és Vörösmarty-életrajz keletkezésének körülményeit részletesen tárgyalja PAPP Ferenc: II. köt. 210—215.

Szendrey Mari levele nyilvánvalóan *ebből az időből* való, s az értéke abban rejlik, hogy általa bepillantást nyerünk Gyulai családi- és munkakörülményeibe.

Először közöljük a családi leveleket s aztán a Márki Sándorhoz írottakat.

1.

(Gyulai Pálné levele Gyulai Antóniához.)

[Budapest, 1863 ősze.]

Kedves, szeretett Tónim!

Egyedül határtalan bizalmad szeretetemben, mentheti ki előtted hosszú hallgatásomat. Bocsáss meg kedvesem és légy meggyőződve, hogy mióta megösmertem jó és nemes szivedet, mindig egyenlő ragaszkodással vonzódom hozzád. De a sok-sok hónapok múlta óta nem írhattam volna egyebet magam és kicsikém betegeskedésénél evvel pedig se örömet sem vigaszt nem nyújthatam volna neked édes jó rokonom. Most végre egy hónap óta igazán rendkívülig egészségesek vagyunk mindnyájan: én egészen piros pozsgás lettem ismét és a hizásnak egész erőmből neki indultam. Mindezt nem annyira a fürdőnek mint annak tulajdonítom, hogy gyermekeim szerencsésen túlestek betegségeiken és hogy kis arccskáikat naponta kövérebbnek és pirosabbnak láthatom.

Most ide kúnt a Rózsahegyen lakunk, mit édes papa leginkább azért vett hogy egészségem helyre állítására az orvosok fris levegőt és csendes nyugodt életet ajánlottak leginkább. Én is, Palim is rendkívül jól és boldogan érezzük magunkat ezen kedves, kedélyes lakban, a szobák kényelmesek a kilátás pedig igen rendkívül szép, azon kívül Pestre igen könnyen át lehet járni.

Pali is naponta készült neked írni, de annyi dolga van még mindég Vörösmarty kiadásával hogy nem tudja magát rászánni hogy szabad idejét is ismét irással töltsse. Különbben most semmi legkisebb baja sincs, neki is igazán jót tesz az itteni levegő.

Rosszul sikerült fürdőidényünkről bizonyosan hallottál már másoktól. Az első hétben már meghimlősödött kis Arankám, amint ő jobban lett — mind amellettt hogy egészen elkülönözve voltunk az egészségesektől — Kálmán skarlátot kapott és annyira veszedelmes volt hogy Palimnak kellett telegraphirozni — a jó isten megkönyörült kétségbeesett sziveinken és szerencsésen kiállotta a bajt! Azonban Margit is veres himlős lett, de neki volt legkisebb mértékben, azért ő leghamarább össze is szedte ismét magát. Hogy ezen hetek alatt mennyit szenvedtem lelkileg és testileg az leírhatatlan, de emléke is örökre kiírthatatlan szívemből, és meg vagyok győződve ezentúl bármi baj érjen könnyen fogom túrni, mert minden egyéb csekélységnek mondható, ahhoz képest ha gyermekeinket látjuk szenvedni. De oly boldog és jókedvű sem voltam soha mint mióta helyreállt egészségük.

Hát ti kedves jó Tónim hogy vagytok? Kimondhatatlanul szeretném gyermekeidet látni, képzelem hogy Sándor már milyen nagy lehet — és a kis Ida talán már varrni is tud? Hát picike kis fíjad kihez hasonlít? Szőke-e vagy barna? Csókold meg mindegyiket helyettem. Hát a nagy Sándor hogy van? Ugyan vajjon megemlékeztek-e néha a ti szegény görcsös Maritokra? Tisztelem őtet is Ferit is — de nem — Ferit csókoltatom, neki még nincs felesége, aki féltékeny lehetne érte. Hanem csak jöjjön fel Sándor egyszer Pestre, majd nem kímélem akkor, és tudom hogy örömben úgy össze vissza csókolom hogy szónélkül is elhiszi hogy szívemből szeretlek benneteket! — Hát Kati hogy van? Csókolom őtet is szüleivel együtt. Isten áldjon kedves jó Tónim, szeress mindég és légy meggyőződve hogy téged sem szeret soha (sic!) szerető rokonod

Mari.

Vizinének is minden jót kívánok és sokszor csókolom.

A levél befejezése értelmetlen, valószínűleg kimaradhatott egy szó, s talán a mondat így hangzana: „légy meggyőződve, hogy téged sem szeret soha kevésbé szerető rokonod . . .”

Az utóiratban említett Vizinéről semmit nem tudunk: bizonyára valami kolozsvári közös ismerősről lehet szó.

2.

Kedves húgom!

A mai postával küldök neked 50 forintot, többet küldenék, de mind Ödön, mind Sándor majdnem egyszerre 50—50 forintot kértek tőlem. Küldöttem is nekik, de megírtam, hogy az összeget tőled vonják el s gazdálkodjanak jobban.

Majd ősszel mikor újra kerül pénzem, küldeni fogok megint. Isten veled és Marikával legyetek egészségesek és jó kedvűek.

Gyulai Pál.

Buda-Pest, 1893 júl 5-én.

3.

[Földesi Istvánnak.]

Kedves Öcsém!

Leveledre és kérésedre a következőket válaszolhatom. Ezer forintot neked a legjobb akarat mellett sem kölcsönözhetek, mert magannak sincs. Van egy kis 8—9 ezer forintot érő fekvő birtokom Leányfalván, de minden tőkém néhány száz forintból áll, melyet betegség vagy más szerencsétlenség esetére tettem félre. Jövedelmemet évenként háztartásomra, gyermekeimre s más kiadásokra egészen elköltöttem. Azonban ha tudsz kölcsönt szerezni szívesen jót állok érted Sógorod Vásárhelyi társaságában s ezt egész nyugodtan tehetem, mert Vásárhelyi ismeri a viszonyokat s így az ügyben bízni lehet. Azonban figyelmeztetek: szedd össze magad s teljes akaratral és szorgalommal arra törekedj, hogy kötelességednek megfelelhess és mást bajba ne keveredj. (Sic!)

Örvendek, hogy főnököd bizalommal viseltetik irántad és társul vesz. Igyekezz mindenen megfelelni várakozásának és megvigasztalni szegény anyádat, kit Sándor fia úgy is eléggé nyomorít.

szerető nagybátyád

Gyulai Pál

Buda-Pest 1894 okt. 5én.

A kölcsön kötelezvényt vagy váltót küld fel ide hozzám mielőbb Pestre, de úgy hogy már akkor alá írva legyen Vásárhelyi is.

4.

[Vásárhelyi Boldizsárnak]

Tisztelt barátom!

Örömmel értesítem tisztelt barátomat, hogy e hó 8án este Deésen leszek húgom és önök látogatására.

A segesvári ünnepélyre jöttem le, mint az Akadémia küldötte, s Gernyeszegen töltök néhány napot b. Bánffy Györgynénél, a régi kastélyban, ahol ezelőtt negyvennégy évvel másfél évet laktam.

E hó 7én indulok innen Deésre. Úgy hallok, hogy húgom is ott van. Egy-két napot tölthetek csak önöknel, mert sietve kell vissza indulnom Pestre, hol sürgős teendők várnak.

Remélem mindnyájokat egészségben találok.

Tisztelő barátja

Gyulai Pál

Gernyeszeg, 1897 august. 4én.

Megjegyzendő, hogy a fenti levelet Papp Ferencnek minden bizonnyal ismernie kellett, hiszen ennek alapján írhatja, hogy Gyulai „1897 nyarán is részint azért tervezte erdélyi útját, főképp a dési kirándulást, hogy Vásárhelyi Boldizsárnak, a dési református lelkésznek házánál találkozassék húgával”.¹¹ Papp Ferenc azonban sem a levélre, még kevésbé annak felhelyére egyetlen szóval sem utal.

5.

[Földes Istvánnak]

Kedves öcsém!

Ide zárva küldöm Ida és István levelét. Abból láthatod, hogy én mindent elkövettem a neked ajándékozott 500 forint visszafizetésére.

Válaszomban mind Istvánnak, mind Idának megírtam végső elhatározásomat, amely szerint a kölcsön felét Istvánnak ajándékozom kamatostul, a másik felét kamatostól már tavaly

¹¹ PAPP Ferenc: II. köt. 570.

neked ajándékoztam. Mind Istvánnak, mind Idának legyen főgondja neked mielőbb megfizetni a tartozást. A váltót is át fogom neked adni, mielőbb Pestre jössz.

Most már követeléssel fordulj hozzánk s igyekezzél mielőbb megkapni az 500 forint összeget két évi kamatjával együtt.

Nődet köszöntve maradtam szerető nagybátyád

Gyulai Pál

Buda-Pest 1899 april 7.

6.

[Földesi Istvánnak]

Kedves öcsém!

Nem úgy viselted magad irányomban, amint vártam. Egy évre kértél tőlem 1000 forintot s én adtam kamat nélkül. Egy év múlva azt mondtad, hogy tulajdonkép két évre kérted. Én ebbe is beleegyeztem. De amikor eltelt a két év, azt írtad, hogy nem fizethetsz. Én erre azt írtam, jól van, hát mikor fizethetsz. Válaszodban azt írod, akkor, mikor pénzed lesz. Ez annyit tesz: megfizeti a nagy harang, mert senkinek nincs elég pénze, kivált a kereskedőnek. Mikor te így viseled magad, nem tartozom irántad semmi kímélettel, annyival inkább, mert számítva arra, hogy adósságod felét legalább ez évben megfizeted, aszerint intézkedtem.

Ennélfogva felszólítlak, hogy adósságod felét azaz 500 forintot egy hónap alatt küld meg nekem, mert különben beperellek, s akkor még perköltséget is kell fizetned.

Ha felszólításomnak nincs sikere, april 10én ügyvéd kezébe adom váltódat.

Buda-Pest 1899 márcz 9én.

Gyulai Pál

7.

[Földesi Ödönnek]

Budapest 1899 april 7-én.

Idának Deésre írtam az 1000 forintos kölcsön ügyében. Téged is értesítlek elhatározásomról. Az 1000 forint kölcsön felének megfizetését azért sürgettem, mert 500 forintot Ödönnek ajándékoztam még a múlt évben, hogy nyomasztó adósságától megszabaduljon. A kölcsön másik felét szintén 500 forintot neked ajándékoztam olyan föltétel alatt, hogy Ödönnek mielőbb kifizesd. Ha te bajban vagy, ő is bajban van s illik, hogy egymást segítsétek.

Nekem ez az ügy sok kellemetlenséget okozott. Örvendek, hogy megszabadultam tőle, s jövőre nem adok reá okot, hogy belékeveredjem. A váltót át fogom adni Ödönnek.

Gyulai Pál.

8.

[Földesi Sándorné Gyulai Antóniának]

Kedves hugom!

A mai postával küldöttem számodra 100 forintot. Fordítsd szükségeidre, de 5—10 forintot adj belőle Erzsinek, aki egy ma kapott levelében arra kért, hogy viseltes ruháimból küldjek gyermekei számára néhány darabot. De én ezt most nem tehetem, mert ezelőtt egy pár héttel viseltes ruháimat kiosztottam a vinczellérek között.

Amit Pistáról írtál nem igen örvendetes. De én úgy látom, hogy ő mindjárt-mindjárt tönkre jutásával fenyegetőzik, ha nem segíték rajta. Meg kell neki mondani, hogy ez az utolsó s úgy vigye ügyeit, hogy ez ne ismétlődjék untalan, mert ti nem fogjátok segíteni.

Nem tudom, kitől hallottad, hogy Aranka beteges. Nincs annak semmi baja s már ki is költözött Leányfalvára.

Nagyon sok dolgom van e hónapban. Alig tudom már győzni.

Köszöntve Idát és Boldizsárt maradtam

szerető bátyád

Gyulai Pál

Buda-Pest, 1902 april 7én.

9.

Borítékcím: T. Földesy Ödön úrnak,

Szombathely
Vasuti üzletvezetőség

1903 szept. 9.

Kedves Őcsém!

A mai postával megküldöttem neked, a kívánt 60 forintot. De szeretném tudni, hogy hány részlet van még s így összesen mennyit kell még fizetnem. Hát Pista semmit sem fizetett neked. Általában ez az egész ügy homályos előttem, világosíts fel.

Kedvetlen reám nézve, hogy én a Földesi fiúk és lányok egész pénztárnoka vagyok. Néha négy felől érkezik utalványi parancs, melyet ki kell fizetnem, mert az illető különben tönkre megy. Én nélkülözhető pénzből olykor szívesen segítem rokonaimat, de azt nem szeretem, hogy abbeli biztokban, hogy én majd kifizetem, tovább nyújtózzanak, mint ameddig takarójuk ér, adósságot csináljanak.

Az Isten áldjon meg, köszöntöm nődet.

Szerető bátyád
Gyulai Pál.

10.

Borítékcím: T. Földesy Ödön úrnak

Szombathely
A vasuti üzletigazgatóság

1903 jan. 11.

Kedves Őcsém!

Hosszú leveleden nem tudtam eligazodni. Mindenről írsz ami fölösleges, de ami fő, az megtehetősen homályban marad.

Nem írtad, hogy neked Pista váltóját kell kifizetned, valamint azt sem, hogy f. hó 29én 50 forint törlesztés mellett mennyi kamatot kell fizetned s így hány forinttal kell segítenem rajtad.

Magyarázd meg nekem a dolgot, minden frázis nélkül. A mai postán küldöttem neked 200 koronát: írd meg, hogy hány nélkül megkaptad-e ezt a pénzt s egyszersmind világosíts föl a dolog miben léte felől.

Nődet és gyermekeidet köszöntöm!

Gyulai Pál

11.

[Földesi Istvánnak]

Kérésedet nem teljesíthetem. Két-három év alatt majdnem 10,000 forintot költöttem a Földesi fiúkra és lányokra. Ez tovább nem mehet, mindennek van határa. Most éppen pénzsükségben szenvedek, mert leányomnak 2000 forintot adtam kölcsön, háza építésére, aztán Leányfalván be kellett fedetni villámot, s holnaputánra várom Ödön emlékeztető levelét, a te váltód esedékes részletét fizessem.

Úgy látszik, ti könnyen csináltok adósságot, s abba biztok, hogy én majd kifizetem. Utoljára kértek segílyt, de már egyre megisméltitek. Dolgozzatok és takarékoskodjatok, vén létemre én is dolgozom, dolgozzatok ti is, kik fiatalok vagytok s inkább bírjátok a dolgot. Itt küldöm vissza a bánya-részvényt. Ha az ér valamit, más is ad reá pénzt.

Nekem többé ne írj levelet, mert nem válaszolok reá.

Gyulai Pál

Budapest 1904 jún. 10.

Leányfalva 1905 aug. 18.

Kedves Őcsém!

Utolsó levelemre nem válaszolsz, ahelyett a nő ír egy mérges és leckéző levelet. Én e levélre nem válaszolok, azt hiszem, hogy a hallgatás reá a legméltóbb válasz.

A múltkor nem azért bosszankodtam, hogy pénzt kellett küldenem neked, hanem hogy Szombathelyről visszaküldik a pénzt s nekem itt annyit kellett fáradnom a postán. E miatt támadt rossz kedvemem fejeztem ki abban a tréfás levélben, amelyet, úgy látszik, nagyon is komolyan vettél.

Amikor egy pár hét múlva figyelmeztetni fogsz az utolsó részlet fizetésére, írd meg lakásod számát is, így hamarabb megtalálhat a postás.

Mi itt mindnyájan jól vagyunk, csak én bajlódom kartörésem utóbajával,

Gyulai Pál.

II.

A levelek most következő második csoportja kifejezetten irodalmi vonatkozású. Mindössze egy 1866-ban keltezett „nyugtatvány” képez kivételt, amelyet Gyulai Fogarassy Jánosnak állított ki.

Nyugtatvány

10 azaz tíz forintról osztrák értékben, mely összeget hogy Fogarassy János nagyságától mint az Erdélyi Múzeumegylet 1865—66-iki évekre szóló részvényét, beszolgáltatás végett átvettem elismerem.

Pest dec. 28. 866.

Gyulai Pál
a múzeumegylet biztosa

A nyugtatványban szereplő „ssy”-nos Fogarassy János sem a lexikonokban, sem Papp Ferenc Gyulai monográfiájában nem szerepel. Bár nincs kizárva, hogy a nyelvész Fogarasira kell gondolnunk, aki a jelzett évben Pesten lakott, noha ennek a feltevésnek erősen ellentmond az a körülmény, hogy ő „si”-vel írta a nevét.¹² A lényeg persze nem a Fogarassy János személynének kiletén van, hanem inkább azon, hogy Gyulai, aki ekkor már pesti lakos volt, a tőle átvett tíz forintot bizonyára szívességből továbbította az Erdélyi Múzeumegylet pénztárosának. Az elismervény jelentősége talán csak abban van, hogy kiállítójának ez is a pénzügyekbeli precizitását jellemzi, s ilyenformán apró jellembeli adaléknak tekinthető. Hiszen Fogarassy nemigen tételezhette fel Gyulairól, hogy a pénzt esetleg magának fogja megtartani, ennek ellenére ő mégis úgy látta jónak, ha a tíz forintról nyugtatványt ad. Rend a lelke mindennek . . .

Sokkal fontosabb ennél az az öt levél, amelyet 1879 és 1898 között Márki Sándornak írt. A dátum szerinti első levél idejében, vagyis 1879-ben Márki még aradi középiskolai tanár ugyan, de mint történésznek már neve van, és a szakma számon tartotta. Gyulainak ez a hozzá intézett levele is telve van fontosabbnál fontosabb történelmi és irodalomtörténeti adatokkal és vonatkozásokkal. Előbb azonban lássuk magát az episztolát, s csak utána következzenek a megértés szempontjából legszükségesebb magyarázatok.

Tisztelt Tanár Úr!

Vettem e hó 15.-én irt levelét, valamint „a magyar mint államnyelv”¹³ cz. füzetét is. Köszönöm e művecskét s a *Szemle* legközelebbi füzetében szólni fogok róla.

Bocsásson meg, hogy régebben irt levelére csak most válaszolok, s Rozvány úr kéziratát, amelynek visszaküldését újabb levelében sürgeti, csak most küldöm vissza. Arany sokáig betegeskedett, igen rossz kedvű volt, mert csak most nemrég májusban közölhettem vele az életrajzi megjegyzéseket. Ő most is úgy nyilatkozott, mint régebben s most sem óhajtja, hogy gyermekkorát és fiatalágát oly részletesen tárgyalja, mint ahogy a meghalt, történeti egyénekkel teszik.

¹² „si”-vel írja a Magyar Irodalmi Lexikon is.

¹³ MÁRKI Sándor: A magyar mint államnyelv 1604-től 1711-ig. Arad, 1879. 40. Lásd még ehhez: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790—1848. Szerk. és a történeti bev. tan. írta: SZEKFÚ Gyula. Bp. 1926. (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris.)

Nekem az a tanácsom, hogy, ha Ön „Biharmegyei írók” című gyűjteményét ki akarja adni, természetesen vegye fel Aranyt is és részint a Rozvány úr jegyzetei, részint pedig az Arany közlései után írt életrajzok nyomán (Toldy, Magyar Költészet kézikönyve,¹⁴ Újabb kori ismeretek tára.)¹⁶ Írja meg életrajzát, azonban óvakodjék gyermek és fiatal korából minden történetkét felvenni, elégedjék meg néhány jellemzővel. Ez ellen Aranynak sem lehet szava, legalább én úgy hiszem. S ön mégis valami újabbat és bővebbet ad, mint az eddigiek. Arany azt jegyezte meg Rozvány úr jegyzeteire, hogy azokban egy s más túlozva van, például ő nem azon időtájt tanul meg olaszul, mint Rozvány úr írja. Egyszóval discretionnal, tapintattal, fel lehetne használni Rozvány úr adatait, csak ne nagyon bőven, és kiszínezve, mintha csak ezek kedvéért írná az életrajzot. Így talán Aranyra sem tenné azt a hatást, hogy gyermekeisége és ifjúsága minden apróságát összeszedik, mintha meghalt ember volna.

A mi a Csengery életrajzát illeti, amit én írtam róla, azt bátran használhatja, természetesen utána pótolva, a mi azóta történt. Én Csengerytől kaptam az adatok egy jó részét és semmi elvetésem nincs, hogy Ön tetszése szerint dolgozza fel.

Bocsánatot kérve, hosszas késedelmemért, maradtam

teljes tisztelettel

Gyulai Pál s. k.

Leányfalva, júl. 30. 1879.

Márkinak *A magyar mint államnyelv 1604-től 1711-ig* című műve Aradon jelent meg 1879-ben, s Gyulai valóban „szólt” róla: a Budapesti Szemle 1879 augusztusi számában recenziót közölt a „művecskéről”.¹⁶

„Rozvány úr kézírata” bővebb magyarázatot igényel, hiszen Rozvány György Aranyra vonatkozó emlékezésének már egész irodalma támadt. Legnagyobb alapossággal Sáfrán Györgyi foglalkozott a költőnek a Sáfrány családhoz fűződő kapcsolataival,¹⁷ s tőle tudjuk, hogy Arany „szalontai kenyéradói, a Rozványok, kereskedők” voltak, s 1710-ben kaptak Szalontán „bolt-helyet”.¹⁸ Rozványiékknál Arany házitánítóit állást töltött be, s mint ilyen, félig-meddig családtagnak is számított. Rozvány György, aki 1819. április 21-én született,¹⁹ mindössze két évvel volt fiatalabb Aranyánál, így tehát bizalmas baráti kapcsolatuk is könnyen kialakulhatott. Rozvány György Aranyhoz náluk töltött éveire vonatkozó emlékezései — a költő kívánságára való tekintettel — csak jóval a „házitánító” elhunytá után jelent meg: először 1890. jan. 12. és máj. 11. között a „Nagy-Szalonta és vidéke” című hetilapban.²⁰ Mint Sáfrán Györgyi munkájából kiderül, a fiataalkori barát, noha eredmény nélkül, de Arany mellett a későbbi években is többször sorompóba lépett. 1861-ben például amellet kardoskodik, hogy Nagyszalonta Aranyt jelölje képviselőnek.²¹ A költő azonban, noha Tisza Kálmán — csatlakozva a szülőváros javaslatahoz²² — személyesen is kapacitálja a követté jelöltetés elfogadására, elhárítja a megtiszteltetést.²³ Hasonlóképpen Rozvány Györgynek a kezdeményezésére történt az is, hogy 1879-ben, tehát a Toldi szerelmének megjelenése évében, Nagyszalonta emlékalbumot készített költő fia tiszteletére, amelyet küldöttséggel akartak átadni.²⁴ Arany azonban — mint a Rozványinak írt leveléből kiderül — kitért a küldöttség fogadása elől,²⁵ feltehetően azért, mert alighanem illetlenségnek és hivalkodásnak érezte volna, ha a szülőváros képviselői zárandokolnak el őhozzá és nem pedig fordítva.

Arany életében kétszer történt rá kísérlet, hogy Rozvány György emlékezései napvilágot lássanak: először maga a szerző, másodsor pedig Bihar vármegye történetírója, a Dózsa-monográfia híres szerzője, Márki Sándor próbálkozott meg vele. Ez utóbbi kísérletnek a történetét, amellyel az itt publikált Gyulai levél is kapcsolatban van, 1917-ben Márki is megírta.²⁶ „A hetvenes években — olvassuk a visszaemlékezésben — a biharvármegyei írók életrajzi

¹⁴ TOLDY Ferenc: *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a jelenkorig*, vagyis az utóbbi negyedik század kitűnőbb költői életrajzokban és jellemző mutatóványokban. 2. átdolg. kiad. Bp. 1876. 1—5. köt. Újabb kori ismeretek tára. Tudományok és politikai társas élet encyclopediája. 1—6. köt. — Pesten, 1850—55.

¹⁶ Budapesti Szemle, 1879. aug.

¹⁷ SÁFRÁN Györgyi: *Arany János és Rozvány Erzsébet*. Bp. 1960. A M. Tud. Akad. Könyvtárának kiadványai. 19. Függelék. III.: ROZVÁNY György: *Arany János életéből*.

¹⁸ SÁFRÁN Györgyi: *I. m. II. L. még: VOJNOVICH I. 53.*

¹⁹ *I. m. 18.*

²⁰ Húsz folytatásban jelent meg ebben a lapban: *Nagy-Szalonta és vidéke*. Szépirodalmi, társadalmi, közgazdasági és iparérdekű heftlap. Szerk. Szikszay Lajos, Csorvásy István.

²¹ *I. m. 20.*

²² *Uo.*

²³ *Uo.*

²⁴ *Uo.*

²⁵ *Arany János levelezése író-barátaival. I—II. köt. Bp. 1888. A levél kelte: 1879. dec. 24. SÁFRÁN idezi: 20.*

²⁶ MÁRKI Sándor: *Arany János szalontai éveiből*. — It 1917. 120—130.

²⁷ A Meyer-féle lexikonban megjelent életrajzot nem ő írta, hanem az Egyetemes Magyar Encyclopédia cikke után készült.

²⁸ MÁRKI idezi: It 1917.

adatait gyűjtögetvén, egyebek közt Arany Lászlót és Rozvány György nagyszalontai ügyvédet is kértem, hogy Arany Jánostól adatokat közöljenek velem. Rozvány György, Nagyszalonta történetének megírója, már 1877. januárius 11-én ezeket válaszolta: »Arany János életére vonatkozólag, különösen igen tanulságos gyermek- és ifjúkorát illetőleg, senki biztosabb és közvetlen közelségben szerzett adatokat nem szolgáltatathatna, mint én; mert ő csak egy évvel idősebb nálamnál (két évvel!) és szüleim házában 21—22 éves korában (tehát 1838—39-ben), mint Erzsébet nővérem — Berzsekné — nevelője két évig lakott. Láttam tanulási szorgalmát és írói természetének első zsenégéjét; között velem olyanokat, amiket senki mással nem között; kiismertem emberi kitűnő tisztá jellemét és részese voltam a leggyöngédebb viszonyoknak, mely családom és az ő családja közt évek folyama alatt fenntartatott. Sokat tudnék Arany Jánosról mondani és írni, mi a kitűnő férfiút nem mint klasszikus író, hanem mint embert tüntetné fel megérdemelt teljes fényében. De hallgattam és hallgatok jelenben is, mert tudomásom szerint őnmaga megírta biográfiáját és ez gondolom lett közölve, a Vasárnapi Újság egyik évekkal ezelőtti számában és a Meyer-féle lexikonban.«²⁷

Rozvány György feltevései tévesek, mert a Vasárnapi Újság 1868-as évfolyamának 16. számában megjelent életrajzot nem a költő írta, hanem -á r -, azaz Szász Károly. Vitathatatlanul bizonyítja ezt az a tény, hogy újra és saját nevével ellátva megírta ezt Szász Károly a Vasárnapi Újság 1882-es évfolyamának 44. számában is, vele együtt közölve Arany 1855-ből való önéletrajzát.

Ami pedig Rozvány György hallgatását illeti, az — úgy látszik — nem valami végleges elhatározásból fakadhatott, mert hiszen Márki kapacitálására végül mégiscsak megírta. Abban reménykedett, hogy Aranyt aligha lesz ellenére, ha gyermek- és ifjúkori dolgai napfényre kerülnek. „Remélem — írta Márkinak — hogy az ön kérésére bele fog egyezni annyival inkább, mert ő tudja legjobban, hogy keble redői tiszták; azokban bárki is az ő jellemének hátránya nélkül keresgélhet.»²⁸ Feltevésében és bizakodásában azonban csalódnia kellett, mert Arany igenis elzárkózott az emlékek publikálása elől. Márki kérésére Arany László válaszolt, 1877. január 26-án, mert — mint írja —: „Apámnak három hónap óta oly szembaja van, mely miatt írnia, olvasnia tilos; ő maga tehát nem válaszolhat. Kéreti önt, hogy azon ifjúkorára vonatkozó adatokat, melyekről hozzá intézett levelében szol, ne közölje részletesen. Nézete ily kérdésekben az, hogy hasonló ifjúkori apróságok, ha érdekesek lehetnek is az író halála után, de életében nem tartoznak a közönség elé s közlésük igen könnyen indiscretiová válhat az íróval, arrogantiává a közönséggel szemben, amely előtt a még élő író ez adatok által úgy mutatattik be, mint csupán *történelmivé* vált egyének mutathatók be. Apámnak elég részletes életrajza jelent meg Toldy kézikönyvében s ő ennek közlését ma is elégnék tartja.»²⁹

Márki azonban nem nyugszik bele a kudarcba, hanem mégis arra kéri Rozványt, hogy az elkallódás és feledés megakadályozása végett jegyezze fel Arany fiatal korára vonatkozó emlékeit, és juttassa el hozzá. Rozvány megfogadja a tanácsot, s 1877 karácsonya táján valóban munkához is lát.³⁰ Az emlékek felidézése és papírra vetése könnyen mehetett, mert már ugyan-ezen év Szilveszterén arról értesíti Márkit, hogy — de jobb ha átadjuk a szót magának a címzettnek —: „fölgjegyzéseit felolvasta Szél Kálmán szalontai ref. lelkésznek, ki azt mondotta, nincs benne semmi, amit még Arany életében közölni nem lehetne, sőt a munka szép fényt vetne Arany életére és jellemére; de bizonyosan tudja, hogy Arany ennek közlésébe bele nem egyezik. Arra kért tehát, hogy kéziratomat — felhasználás előtt — küldjem föl Gyulai Pálhoz, ki őt mint a költő nagy tisztelőjét, személyesen ösmeri s tőle kérdeztem meg, ő pedig esetleg Aranytól kérdezze meg, közölhető-e vagy felhasználható-e dolgozata; mert Aranyra csak Gyulai útnán lehet hatni. 1879 januárius 5-én már el is küldte a kéziratot . . . Rozvány adatait nagyon érdekesnek találván, felküldtem a dolgozatot régi jóakarómnak, Gyulai Pálnak, azzal a kérelemmel, hogy mégis mutassa meg azokat a nagy költőnek; mert ha nem engedi is meg fölhasználásukat, a hitelesség és megbízhatóság tekintetében talán nyilatkozni fog.»³¹

Márki „rég jóakarója”, eléggé későn ugyan, de valóban nyilatkozott: 1879. július 30-án keltezett választát, amelyet a fentiekben teljes terjedelmében közöltünk — és amelynek bizonyos részeit 1917-ben már maga a címzett is közzétette —, az akkor már neves történész aligha fogadhatta nagy örömmel, hiszen lényegében ez a válasz is ugyanolyan visszautasítást és nagyjából hasonló érveket tartalmaz, mint az Arany Lászlótól kapott korábbi levél. De Rozványt — legalábbis a Márkinak írott leveléből ez derül ki — cseppet sem lepi meg Gyulai válasza: „Ergo, Gyulai Pál megtette a Pálfordulást ön felé. Őszintén mondvá, tőle is Aranytól csak agyonhallgatást reményeltem.»³² Sőt azon lepődik meg, hogy Gyulai és Arany egyáltalán válasza mellátták a visszaemlékezéseit: „A válasz engem valóban meglepett. Valószínű-

²⁷ Arany László levelét idézi MÁRKI is és SÁFRÁN is.

²⁸ MÁRKI: I. m. 122.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

leg Aranynak jólesett önmagáról, mint emberről, azokat olvashatni, amiket ő, mint keblének kiváló kincseit, a magasztos érzéseket gondosan rejtegetett s annak futó megpillantását is csak kevés hozzátartozóinak engedte meg. Hozzá tartozójának magamat csak *némi* joggal tart-hatom; amennyiben atyám házánál kétévi iskola-szünetidők alatt egy szobát együtt laktunk s a még nem nagyon elzárkózott ifjúkebelbe a barátságos viszony bepillantást engedett. Én minden tekintetben távol éreztem magamat tőle; de a szép, nemes, magasztos iránt már akkor is volt bennem annyi érzék, hogy az ő személyében hazám leendő nagyságát tudjam. De bármilyen volt a múltban, jól esik tudnom a jelenben, hogy amit róla írtam, ő a szigorú bíró, egészben véve azon meg nem botránkozott.”³³

Tulajdonképpen két szempontból érdemel figyelmet ez a levélváltás. Egyrészt Arany egyéni-ségéhez járul érdekes adalékul, másrészt a Gyulaival való kapcsolatát teszi még egyértelműbbé. Ami az előbbit illeti: természetesen érthető, hogy Aranyt, a közismerten rejtőzködésre hajla-mos, szemérmes költőt módfelett feszélyezte volna, ha ezek az ifjúkorára vonatkozó adalékok még életében napvilágra kerülnek. De az viszont már meghökkentő és elgondolkozásra kész-tető körülmény, hogy Rozvány, annak ellenére, hogy fiatal korukban kenyeres pajtások voltak, sőt két évig még a szobájuk is közös volt, nem közvetlenül Aranyhoz fordul az emlékezéseinek publikálásához szükséges beleegyezés megnyerése végett, hanem közvetítők segítségét keresi. Még elképzelni is különös, hogy mekkora világtól való elzárkózásban élhetett az az Arany János, akihez még a régi bizalmas barát sem mer nemhogy bekopogtatni, de még levélbelileg sem fordulni. Vajon csak Rozvány esetleges félnépszerűsége lehetett ennek az oka? Ez is elképzel-hető, de még inkább talán az, hogy Arany olyan magasságokban trónolt, ahonnan még ő maga is csak jókora feszélyezett félnépszerűséggel tudott ifjúkorának tanúi felé fordulni. Talán nem is okvetlenül gögre kell itten gondolnunk, hanem egyszerűen csak zárkózottságra, feszélyezett-ségre és bizonyos zavart félszűzességre. De ami a magasságokban való trónolást illeti, párhuzam-képpen önkéntelenül is egy másik nagyságnak, Thomas Mann-nak a hasonló szituációban tanúsított viselkedésére gondolunk, aki nyolcvanéves korában az öt felkereső ifjúkori barát levelére — mert világhírének csúcán is olyan embernek maradt meg, akit a fiatalok és név-telenségben élő barát nyugodtan fel merhett keresni — olyan őszinte meghatottsággal és örömmel válaszol, amihez hasonlót Arany részéről — egyáltalán nem minősítésképpen, hanem pusztán csak tényként megállapítva — sohasem tapasztalunk.

Igaz, Gyulai előtt viszont megnyílt a szíve. Rozvány kerekken megmondja: „... Aranyra csak Gyulai útján lehet hatni.” Nyilvánvaló, hogy Rozvány itt nemcsak a saját véleményét, hanem az általános vélekedést is megfogalmazta. Gyulai tehát már a kortársi közvélemény-ben is Arany homo intimusaként szerepel. Az ellenzéki írók durvább megfogalmazásában a nagy költőnek kifejezetten ő a rossz szelleme. S ha némely mai irodalomtörténésznünk túlzottan efelé hajló felfogását egyben-másban talán igazságtalannak is tartjuk, azon viszont alighanem joggal gondolkozhatunk el, hogy vajon Arany jól választotta-e meg bizalmának letéteménye-séül Gyulait, vajon a legalkalmasabb barátját emelte-e fel erre a szerepre, s hogy a nagy költő „harapós hűségű komondora”³⁴ vajon méltónak bizonyult-e erre a megtiszteltetésre. Olyan kérdések ezek, amelyeknek a tüzetes végig gondolása ugyan nem egy forrás publikáció keretébe tartozik, de az ötletzerű felvillantását viszont maguk a dokumentumok szinte kötelező erővel diktálják.

A következő levél öt évvel későbből, 1884-ből keletkezett, és nemcsak arról tanúskodik, hogy Gyulai és Márki kapcsolata közvetlenebbé, mintegy munkatársibbá vált, hanem egyúttal azt a tapasztalatunkat is megerősíti, hogy a nagy kritikus irodalmi és politikai ítéletei — vagy inkább előítéletei? — a múltó évtizedek alatt szinte semmit nem változtak. De lássuk előbb magát a levelet:

Tisztelt Tanár Úr!

Vettem levelét és küldeményét s köszönöm a Budapesti Szemle iránt tanúsított jó indulatát. Morenci Lőrincz költeményeinek fordítása Kis Károly megöletéséről nem a Szemlébe való, mert mert (sic!) inkább csak történelmi, mint költői tekintetben érdekes, s én a szépirodalom-nak szánt kevés tért nem felelgesíthetem [a szó értelmetlen, s ilyesmit akarhat jelenteni: nem csökkenthetem, nem rövidíthetem] meg. De minthogy a mű minden esetre értékes és a fordítás is jó, bemutatom a Kisfaludy Társaság valamelyik ülésében s az évkönyvben kiadását igyekszem eszközölni tiszteletdíj mellett.

Küldhetne ön nekem mást: essayt vagy bírálatot megjelent történelmi munkákról vagy kisebb történelmi dolgozatokat. Csak kérem igyekezzék némi objectivitásra emelkedni, mert Dózsából oly kevésbé lehet Kossuth Lajost alakítani, mint Vitézből Széchenyi érseket. Bizonyára se ön, se Fraknói nem járnak jó úton a történelmi felfogás tekintetében.

³³ Uo.

³⁴ NÉMETH László kifejezése.

Egy kérésem is van önhöz. Szíveskedjék Jancsó Benedek úrnak megmondani, hogy addig is, míg levelére válaszolhatnék csak azt ízenhetem: Vörösmartynak Fábiánhoz írt levelei töredékesen megtalálhatók Vörösmarty életrajza című munkám második kiadásában; egész terjedelmükben megjelentek a Fővárosi Lapokban a hetvenes években. Mihelyt időm engedi egyébiránt kikeresem a leveleket Fábián hozzám írt leveleivel együtt, ha ugyan még megvannak. Hanem mindezeknél érdekesebbet küldök neki, mihelyt akadémiai szombámba megyek, a hol egyik szekrényben megvannak Fábián önéletrajzi jegyzetei, a melyeket az akadémiához küldött be.

Maradtam
teljes tisztelettel

Gyulai Pál.

Buda-Pest szept. 9. 1884.

A levélben említett Morenci Lőrinc, illetve Laurentio di Monaci nevét sem az 1934-ben megjelent *Enciclopedia Italiana*, sem az 1958-as *Dizionario Enciclopedico Italiano*³⁵ nem ismeri. Meglepő tehát, hogy Márki Sándor figyelme egy olyan olasz költő felé fordul, akit még saját hazája legnagyobb enciklopédiái sem jegyeznek. Persze nem kevésbé figyelemre méltó a Gyulai tágkeblűség sem: „*Monaci Lőrincz Krónikája Kis Károlyról*” ugyanis a Kisfaludy Társaság Évlapjaiban, 1885-ben, tehát rögtön a következő évben, valóban megjelent.³⁶ De a szóbeli bemutatása pedig, amelyet Gyulai ígéretképpen kitámasztásba helyez, még levelének megírása hónapjában, vagyis szeptember 24-én megtörtént.³⁷

Laurentio di Monaciról — akiről ma már nemhogy Magyarországon, de még Olaszországban sem igen sokat tart számon az irodalomtörténet — tudnunk kell, hogy prózai átdolgozásban már Thuróczy krónikája is felhasználta, s hogy a maga korában híres költeménye, a *Carmen seu historia de Carolo II., cognomento parvo, rege Hungariae*, nemcsak Velencében keltett nagy feltűnést, hanem nálunk is. A siker forrása Márki szerint abban rejlett, hogy „... mindkét helyütt sok kedélyt engesztelt ki a szerencsétlen király megölésével vádolt Mária és Erzsébet királynénk íránt. Helyenként hév és erő sugárzik ki a költői dikcióból, leginkább azonban mégis a történelmi elbeszélésnek azon közvetlensége által hathatott, mely az egészet jellemzi”.³⁸ A mű költői értékét illetően Márki voltaképpen Gyulai véleményét visszahangozza. Hogy ennek ellenére 1885-ben, tehát még mielőtt Gyulai értékítéletét ismerté volna, milyen aktuális indíték készíthette a mű lefordítására, az ma már aligha felderíthető, és Gyulaival kapcsolatban voltaképpen mellékesnek is tekinthető. Ő inkább azért tarthatta Monaci művét „érdekes”-nek, sőt „értékes”-nek, mert a benne előadott történelmi események olyan aprólékos részletességgel és kétségek felett álló hitelességgel kerülnek bemutatásra, hogy a történelem ábrázolásának ez a módja és formája egybeesett, illetőleg harmonizált azokkal a követelményekkel, amelyeket ő a történelmi művekkel szemben támasztott. Monaci, aki 1348-ban született, és előkelő velencei patricius családból származott, 1387-ben szinte egész évben Magyarországon tartózkodott, úgyhogy közvetlen közletről szemlélte Mária királyné drámáját, s ennek „versekben való megírására — Márki állítása szerint — maga az ifjú hölgy szólította fel”.³⁹ Monacinak 1387 folyamán feltehetően „elég ideje volt, hogy megismerkedjék a magyar közállapotokkal; együtt — írja ugyancsak Márki — elég képzettsége, hogy helyesen ítéljen a viszonyokról”.⁴⁰ Művének persze az is különös hangsúlyt adhatott, hogy már ifjú korában a doge kancelláriájának jegyzői közé tartozott, s még egészen fiatalon tagja lett a velencei tanácsnak is. Krónikája tehát nemcsak a magánembernek mint költőnek a nézeteit tükrözi, hanem egyúttal kifejezésre juttatja a velencei államférfinak a magyar viszonyokról alkotott véleményét is.⁴¹

³⁵ Mindkét enciklopédia Rómában jelent meg.

³⁶ Kisfaludy-Társaság Évlapjai; Új folyam, XX. köt. 1885. 205—222.

³⁷ Uo.

³⁸ Monaci Lőrincz Krónikája Kis Károlyról. (*Carmen seu historia de Carolo II. cognomento parvo, rege Hungariae.*) Ford. és bev. magyarázó jegyzetekkel ellátta Márki Sándor. — Középkori krónikások című sorozat X. kötete. — Bp. 1910. Az idézet ennek a műnek a 131. lapjáról való.

³⁹ I. m. 132.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Monaci az elkészült művet Mária királynőnek és Aimo Péter, korábban krétai kormányzóknak ajánlotta. Márkitól tudjuk, hogy Monaci műve nyomtatásban először csak 1758-ban jelent meg: 321—338.: L. Laur, de Monacis Chronicon de rebus Venetis. Kiadta Flaminus Cornelius, Venecia, 1758. Monaci további karrierjéről Márki a következőket írja: „Monaciról még csak azt jegyztem meg, hogy 1388 táján ő maga is a krétai királyság nagy kancellárja lett. Mint ilyen írta meg Velence történetének 1354-ig menő könyvét s méltóságát negyven évnél tovább viselte. Ott megtanult ugyan görögül, de Barbaronak, kit egyébként írói halhatatlansággal biztosított, nyíltan megírta, hogy neki nincs ideje a görög irodalommal való foglalkozásra. Barbaro ekes válaszában fejtegette, hogy többre kell becsülnie a görög nyelvet és irodalmat, Bruni pedig — Guarinóhoz írt levelében — emiatt nagyon elítélte Monacit. A kancellár azonban továbbra is hű maradt a latin nyelvhez és folytonosan ezen írta műveit, míg Kréta szigetén 1429-ben meg nem halt. Életének főbb körülményeit kiadója, Flaminus Cornelius beszél el a műveihez 1758-ban írt előszavában; Azzo Rambald gróf Monacit Velence leghíresebb költői közé sorolta.”

Nincs kizárva, sőt nagyon valószínű, hogy Gyulai talán éppen ezért tartotta e művet érdekesnek és értékesnek. Ő, aki egész életében az elfogultságoktól mentes nemzeti önismeret fontosságát hirdette, ezt a külföldi diplomatától származó művet is feltehetően azért becsülte sokra, mert alkalmasnak tartotta arra, hogy középkori történelmünk egyik fontos eseményét a kívülálló szemével is megláthassuk.

Magyar irodalmi vonatkozásban azonban sokkal fontosabb Gyulai levelének a második bekezdése. Főképp arra a mondatára gondolunk, amelyben „objektivitásra” való emelkedésre biztatja Márkit, mert „Dózsából oly kevésbé lehet Kossuth Lajost alakítani, mint Vitézből Széchenyi érseket”. Hogy miért kapcsolódik, illetve asszociálódik Gyulai tudatában a Dózsa—Kossuth párhuzamhoz a Vitéz—Széchenyi párhuzam, erre pontos választ adni sajnos nem tudunk. Ami azonban a Dózsa—Kossuth párhuzamot illeti, itt Gyulai Márkival polemizál, aki Dózsáról szóló könyvében — első kiadása 1883-ban jelent meg, tehát e levélváltás előtt egy évvel! — nemcsak Dózsának javasol szobrot, hanem Kossuth Lajosnak is. Ezzel szemben ismeretes, hogy Gyulainak nemcsak Kossuthot, hanem Dózsát illetően is alapvetően más véleménye volt, mint a fiatal Márkinak. Dózsáról vallott felfogását Gyulai 1857-ben fejtette ki, Jókai drámájával kapcsolatban. Szerinte Dózsa „nem képviselt egyebet az elnyomott nép rossz szenvedélyeinél”.⁴² Még Zápolyára is talál mentegető szavakat: „Jó hadvezér volt, igazságos bíró, jártas a közügyekben s nagy népszerűséggel bírt az egész magyar birodalomban. Mint magán embernek még több tiszteletre méltó tulajdona volt. Ami a Dózsán elkövetett kegyetlenséget illeti, az tulajdonképp nem az ő műve. Ő Dózsának csak megbuktatója, nem bakója volt. Amaz iszonyatos kinhalált úgy akarta a kor szokása, mely Dózsa kegyetlen leleményességét hasonló leleményességgel rendelé visszatöröltetni; úgy akarta a temesvári ítélőszék, melynek tagjai a törököktől tanult s Kinizsy által adott példát kívánták követni s mennyiben a megfenyítendő büntett még iszonyatosab volt, fölülmülni.”⁴³

Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy az a Gyulai, aki Dózsáról és Zápolyáról így vélekedett, mennyire nem helyeselhetette Márkinak azt a koncepcióját, mely szerint Dózsa — szakítva az addigi felfogással! — korántsem közönséges néplázító, hanem a társadalmi és politikai forradalomnak bár nem tudatos, de ösztönszerű vezére volt. Márki szerint Dózsa azt akarta elérni, hogy az államhatalomban és a jogokban a nép olyan fokon részesedjen, mint amilyen fokon körülbelül a vezérek korában részesedett. Lényegében a székely szabadságot akarta kiterjeszteni és általánossá tenni, mert hiszen a székelyek nemcsak földjüknek — bármilyen kicsiny volt is az esetleg — voltak szabad gazdái, hanem a faluközösségben is teljes jogú szavazattal rendelkeztek. Mint Márki egyik méltatója írja: „A szerzőnek szociális érzésű lelkében a jobbágság akkori szomorú helyzetén érzett szánalom rezdült meg anélkül, hogy az elnyomatás nyomában járó kiborulás nemesebb céljait meggyőző érvekkel akkor még eléggé bizonyítani tudta volna.”⁴⁴ Gyulai szerint azonban nyilván már ez a Dózsa-koncepció is ellentétben állt azzal a reálpolitikával, amely az akkori politikai viszonyok között „játékony hatású”-nak minősülhetett. Jókainak is szemére veti, hogy Dózsáról alkotott felfogása „behegedt sebeket téphet föl, melyeket érinteni a költőnek is csak óvatosan szabad, hogy a költő tartozik érteni korát . . .”⁴⁵ S ez természetesen nemcsak a költőre, hanem a történetíróra is vonatkozik. Hogy ki értette jobban a korát, Márki-e vagy Gyulai, ezt most ne vizsgáljuk. Mindenesetre Márki, utólag átdolgozott Dózsájában, hősét az Európa-szerte fellángolt „szabadulási vágy” helyi hőseként rajzolta meg, széles körű okadatolással és nagyobb elismeréssel. Gyulai nyíltan megírja Márkinak: „Bizonyára se ön, se Fraknói nem járnak jó úton a történeti felfogás tekintetében.” Fraknói nyilván azért vonta magára Gyulai megrovását, mert 1872-ben a *Századok*-ban olyan szellemben írt 1514-ről,⁴⁶ amely bizonyos vonatkozásban Márki koncepciójának előképeül tekinthető. Gyulai intelme azonban sem Fraknóin, sem Márkin nem fogott. Fraknói ugyanis 1889-ben Bakócz Tamásról majdnem ugyanabban a szellemben írt,⁴⁷ mint 1872-ben Dózsáról, akit Márki viszont — könyvének második, átdolgozott kiadásában —⁴⁸ Danton elődjének tart és a demokrácia úttörőjeként dicsőíti.⁴⁹

Végül magyarázatot kíván ennek a fontos levelének a harmadik bekezdése is. Jancsó Benedek, akihez Gyulai úzenettel fordul, 1885-ben Aradon tényleg kiadta *Fábián Gábor élete* című munkáját,⁵⁰ s Gyulai valóban eljuttatta hozzá a levélben beígért Fábián-leveleket, mert könyvének

⁴² GYULAI Pál: Dramaturgiai dolgozatok. Bp. 1908. I. köt. 291.

⁴³ I. m. 291—292.

⁴⁴ Márki Sándor emlékkönyv. Írták: tanítványai. Szerk.: GYÖRGY Lajos. Cluj-Kolozsvár, 1927. Ebben írja: dr. BIRÓ Vencel 11.

⁴⁵ Dram. dolg. I. köt. 297.

⁴⁶ FRANKL (Fraknói) Vilmos: Az 1514-iki pórlázadás történetéhez. Száz. 1872. 431—446.

⁴⁷ FRANKL Vilmos: Erdődi Bakócz Tamás élete. Bp. 1889. 220 l. (A Magyar Történeti Életrajzok 1889-i folyamának I. és II. füzeté.) Birálatot írt róla „Június”: Száz 1889. 417—433.

⁴⁸ 2. kiad. 1885-ben jelent meg.

⁴⁹ ItK 1962. 772.

⁵⁰ JANCÓSÓ Benedek: Fábián Gábor élete és irodalmi működése. Arad 1885.

115. lapján ezt olvassuk: „Egyszersmind kötelességemnek ismerem köszönetemet nyilvánítani méltóságos Gyulai Pál tanár úrnak és a főrendi ház tagjának, ki Fábriánok Vörösmartyhoz írt egynehány levelét bocsátotta rendelkezésemre.” Jancsó Benedek munkásságát a Magyar Irodalmi Lexikon annyira mostohán intézi el, hogy még a Fábriánról szóló könyvét sem említi. Holott nemcsak irodalomtörténészként érdemel megbecsülést, hanem mint pedagógiai szakíró is. 1882-ben Aradon ő alapította meg a *Középiskolai Szemle* című tantárgypolitikai folyóiratot, s 1889-ben pedig, miután két évvel korábban a budapesti II. kerületi gimnáziumhoz került, megindítja az 1913-ig megjelenő *Közoktatásügyi Szemlét*. Gyulai levelének írása idején azonban még Aradon lakott, s könyvének kiadását is az ottani *Költsey-Egyesület* vállalta. Művének főképpen az adja meg a jelentőségét, hogy belőle sok mindent megtudunk nemcsak Vörösmartyról — többek közt a *Zalán futásának* keletkezési körülményeiről —, hanem általában a reformkor társadalmi és irodalmi viszonyairól is. Vörösmartynak a Fábriánhoz írott levelei, melyeknek megjelenését Gyulai — nyilván emlékezetből — nagy általánosságban a hetvenes évekre teszi, egészen pontosan a Fővárosi Lapok 1877-es évfolyamának 283. számában jelentek meg. Gyulai nemcsak tényanyagként merített belőlük sokat Vörösmartyról szóló könyvében, hanem a reformkor irodalmi és politikai életének korhű rajzát illetően is. 1824. július 15-től Fábrián⁶¹ a Bohus család uradalmi ügyvéde lett, s itt ismerkedett meg Vörösmartyval, akit egyre jobban sürget a *Zalán futása* befejezésére, amellyel kapcsolatban — mint Jancsó írja —: „Csak egy kifogásom volt: hiányzott belőle az invocatio-szerű bevezetés. Sürgette tehát Vörösmartyt, hogy írja meg ezt is. Vörösmarty belátva Fábrián kívánságának jogos voltát, rövid idő alatt elkészítette a kívánt invocatiót. Irodalmunk Fábrián ízlésének köszöni a *Zalán futása* gyönyörű harminc első sorát és Fábrián szerénységének, hogy szegényebb lett egy nagy eposzi költeménnyel.”⁶² Mivel Fábriánnak a Vörösmartyval kapcsolatos érdemeiről Gyulainak is tudomása volt, ezért feltehető, hogy a Jancsó monográfiájához szükséges anyagnak az Akadémia „egyik szekrényéből” való előkerítésére irányuló buzzgalmát ez is befolyásolhatta.

A következő Gyulai-level 1890-ből való. Hogy a közben eltelt hat év alatt váltottak-e egymással levelet, s ha igen, hogy azok hol lappanganak, nem tudjuk. Csupán annyi látszik biztosnak, hogy az évek múlásával a kettőjük közötti kapcsolat — mint az alábbi levél is bizonyítja — egyre bizalmasabbá és közvetlenebbé vált. Gyulai itt következő válaszából feltelezhetjük, hogy Márki valamiféle állás elnyerésének az ügyben fordulhatott régi jóakarójához, de hogy milyen állásról lehetett szó, az nem derül ki a válaszból sem.

Tiszteit Tanár Úr!

Mihelyt levelét vettem, meglátogattam Arany Lászlót s eladtam kérését. Ő úgy nyilatkozott, hogy Ön neki is írt, de a kérdéses hely be lévén töltve, ~~ő~~ már semmit sem tehet s ezt meg is írta önnek.

Mint ő, úgy én is sajnálom, hogy nem szolgálhattam önnek.
Tiszteletem kifejezése mellett maradtam

alázatos szolgája

Gyulai Pál

Leányfalván 1890 szept. 5.

A levél írásának idején, 1888 óta, Márki a kolozsvári egyetem magántanára. Gyulai válaszából csupán annyit lehet teljes bizonyossággal kikövetkeztetni, hogy Márki valamilyen *pesti* állást szeretett volna megkapni, s ehhez kérte Arany László és Gyulai támogatását. Tudjuk azonban, hogy 1890-ben — tehát éppen e levélváltás évében! — a budapesti egyetemen az egyetemes történelem középkori s Kolozsvárt a magyar történelmi tanszék egyszemélyesen üresedett meg. Márki mindkettőre folyamodott, de elsősorban a pesti egyetemre szeretett volna felkerülni, s a helyi pályázatot csak afféle „hát akkor ez is jó lesz”-féle sóhajtással adhatta be. Arany Lászlót és Gyulait is nyilván az első pályázat elnyerésénél próbálta „aktivizálni”. Budapestre azonban Lánczy Gyulát, Kolozsvárra pedig Szádeczky Lajost neveztek ki. Amikor két évvel később, 1892-ben, a kolozsvári egyetem az egyetemes történelem közép- és újkori tanszékére hirdetett pályázatot, akkor Márki újra beadta folyamodványát, s 1892.

⁶¹ 1785. dec. 28-án született Vörös-Berényben, Veszprém megyében. Zádorral (1817-től 1832-ig) szakadatlan levelezésben állott; Pesten megismerkedett Kulcsárral (1817-ben Pesten beiratkozott joghallgatónak), Fáyval és Vitkovicsal. 1820 tavaszán jurátus lett gr. Teleki László, az Akadémia első elnökének, Józsefnek, apja mellett. Az ügyvédi vizsgát 1821. dec. 15-én tette le. Irodalmi tanulmányait és fordításait ebben az időben is folytatta.

⁶² JANCÓSÓ: i. m. 30.

június 30-án ki is nevezték az egyetemes történelem rendes tanárává.⁵³ Ekkor azonban már olyan nagy jelentőségű munkásság van mögötte, hogy Kolozsváron sem érezhette magát mellőzöttnek és háttérbe szorítottak. Állandó munkatársa a *Budapesti Szemlének* is. Gyulai 1898-ból való rövid levele is éppen egy Márki kikkel kapcsolatos:

Nagyságos tanár Úr!

Hegyesi Mártonnak a III. zászlóalj története című munkájáról irandó ismertetését szívesen veszem.

Köszönve ön szíves részvétét maradtam

teljes tisztelettel

Gyulai Pál

Buda-Pest 1898 április 4én.

A „szívesen vett” cikk a *Budapesti Szemle* 1898 : 257. számában (306–309.) valóban megjelent.⁵⁴ Annál is inkább „szívesen” vehette Gyulai a Márki Sándor cikkét, mert az akkor már országos viszonylatban is ismert és megbecsült történetíró noha állandó szerzője a *Szemlének*, ennek ellenére jelentősebb tanulmányait többnyire máshol jelenteti meg. Hogy még levélváltásra is milyen ritkán kerül sor közöttük, azt az is eléggé bizonyítja, hogy Márki részvét-nyilvánítása, melyet Gyulai ebben a levélben megköszön, egy már nyolc hónappal azelőtt történt tragikus halálesetre vonatkozik. Gyulai fia, Kálmán, ugyanis 1897. augusztus 8-án halt meg,⁵⁵ harminchat éves korában, tüdőbajban. Munkatársi levélváltás úgy látszik nem volt közöttük az eltelt nyolc hónap alatt, külön kondoleáló levelet pedig Márki nem írt. Úgy látszik, több évtizedes kapcsolatuk ellenére sem lépték át a munkatársi, a szakosas szerkesztő-szerzői viszonyt. Gyulai válaszaiban legalábbis sohasem találunk olyasmit, ami a fent jelzett viszonyon túl mutatna. Utolsó levele is, melyet itt közlünk, Márki Sándor egyik történeti munkájának publikációjával kapcsolatos:

Nagyságos tanár Úr!

Erzsébet királyné életéről irandó munkája kiadására a *B. Szemlében* több okból nem vagyok hajlandó vállalkozni. Azonban azt hiszem, hogy a Franklin társulat (sic!) hajlandó erre s én mindenképp rajta leszek, hogy kiadását eszközöljem.

Azért mielőtt kész Ön a munkájával csak küldje fel hozzám s én egy hét alatt értesítem az eredményről.

Buda-pest (sic!) 1898 okt. 23.

Teljes tisztelettel

Gyulai Pál

Gyulai támogatása hathatósan bizonyult, mert a könyvet a Franklin Társulat már a következő évben, vagyis 1899-ben valóban kiadta.⁵⁶

Befejezésül még megjegyezzük, hogy a publikációnk második részében levő levelek, vagyis a Márki Sándorhoz írottak, egyik fővárosi műgyűjtőtől a Budapesti Egyetemi Könyvtárba kerültek. Márki és Gyulai kapcsolata persze nem szakadt meg ez utolsó levél évében, hiszen Márki továbbra is a *Budapesti Szemle* munkatársa maradt, de hogy levelezésük többi része hol lappanghat, nem tudjuk. Ez a töredékes rész is értékes azonban, mert bepillantást enged Gyulai szerkesztői műhelyébe és a szerzőkkel való bánásmódjába.

⁵³ Márki emlékkönyv 18. Egyébként Márki nemcsak szakíró ebben az időben, hanem rendkívül elfoglalt közéleti férfi is: 1896–97-ben bölcslektári dékán, s a mensa academica alelnöke. 1888 óta választmányi tagja a Történelmi Társulatnak, 1892 óta tagja az Országos Tanárvizsgáló Bizottságnak. Ugyanez év május 3-án a M. Tud. Akadémia levelező tagjává választották. A Magyar Földrajzi Társulatnak alapításától fogva (1872) rendes, később választmányi, 1893-tól levelező, 1896-tól tiszteletbeli tagja. 1888-ban a Szent István Társulat Irodalmi és Tudományos Szakosztálya és az Archeológiai Társaság választmányja választotta taggá. 1891. szept. 26-án részt vett a budapesti Turista Társaság alapításában. Elnöke a Középiskolai Tanár Egyesület kolozsvári körének. Az Erdélyi Múzeum I. Szakosztályának alelnöke. Tagja a Pedagógiai és az Erdélyi Irodalmi Társaságnak, tiszteletbeli tagja a Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társaságnak, a kolozsvári Egyetemi Körnek és a Bölcséletsegélyező Egyesületnek. Mint előadó részt vett 1885-ben az országos, 1899-ben a cividalei olasz és 1900-ban a párizsi nemzetközi történelmi kongresszuson. Arad vármegye 1885-ben és a kolozsvári egyetem 1895-ben megbízta története megírásával. 1896-ban Kolozsvár tiszteletbeli tanácsosa lett, és mint ilyen tartotta az emlékbeszédet a város ezredévi (1896) és unio-ünnepén. Márkihoz lásd még: BANNER János: Márki Sándor emlékezete. Gyula 1961. LUKINICH Imre: Márki Sándor r. tag emlékezete 1853–1925. A M. Tud. Akad. tagjai fölött tartott emlékbeszédek XXIII. köt. 9. sz. Bp. 1941.

⁵⁴ MÁRKI Sándor: Az 1848–49-iki harmadik zászlóalj története, Hegyesi Mártontól. Buda-Pest, 1898 8-r. 299 l. Ara 1 frt. 80 kr.

⁵⁵ PAPP Ferenc: Gy. P. II. köt. 564.

⁵⁶ MÁRKI Sándor: Erzsébet Magyarország királynéja. (1867–1898.) Bp. 1899. Lásd még ehhez MÁRKI-tól: Erzsébet királyné. Emlékbeszéd. Kolozsvár 1898. (Könyv: Egyetemi Acta).

KÉT LEVÉL MÓRICZ ZSIGMOND „FORRÓ MEZŐK” CÍMŰ REGÉNYÉRŐL

Móricz Zsigmond *Forró mezők* c. regénye első ízben — mint közismert — a *Pesti Napló*-ban jelent meg folytatásokban 1928. szeptember 30. és november 18. között, majd 1929-ben a *Prágai Magyar Hírlap* közölte, és ez évben könyvalakban is megjelent az Athenaeum kiadásában. Az író 1939-ben átdolgozta a regényt, s egy új fejezet megírásával még jobban aláhúzta és kivételes erővel mutatta meg a dzsentri pusztulásának elkerülhetetlenségét és ugyanakkor a magyar agrárproletárok lázító nyomorát.

Kutatásaim közben két értékes levél-dokumentumot találtam egy rendőri szaklapban, amelyek érdekesen motiválják az író alkotáslélektanát. Az első levél adott alkalmat Móricz számára, hogy válaszelevelében kifejtse véleményét s e regénnyel kapcsolatos „ars poeticáját”. Közlését az is indokolja, hogy az író műveinek bibliográfusa, Kozocsa Sándor nem tudott e két dokumentumról, s így azok nem szerepelnek gazdag bibliográfiájában sem.

Bizonyos történeti adatok kutatása közben módszeresen átnéztem a *Rendőr* c. szaklapot, s így találtam rá az 1928. október 13. szám 5. lapján dr. Krisztinkovich Antal rendőrtanácsos olvasói levelére, amely kemény „szakkritikát” tartalmaz a *Forró mezők Pesti Napló*-ban megjelenő folytatásos regényről. Kritikájának alapját az első, néhány folytatásra alapozza, nem ismerve a regény végkifejletét. Dr. K. A. úgy vélem, találva érezte magát, mint rendőrtiszt, s mint vidéki rendőrkapitány. Ezért ragadott tollat, hogy közölje a lap szerkesztőségével „szakvéleményét”. Dr. K. A.-ról semmi érdemlegeset nem tudtam felkutatni: az 1928-as Tiszti Cémtár szerint Csongrád város rendőrkapitányságának vezetője volt, rendőrtanácsosi ranggal.

Cikkével alkalmat adott Móricz Zsigmondnak, hogy őt finoman kioktatva, valljon alkotói problémáiról; az egyedi és általános típus kérdéseiről, némi engedményt téve a korszak általánosan kialakult hivatalos közhangulatának — a Tanácsköztársaság 10. évfordulójához közeledve. Erre az engedményre — amely szerintem nem több, mint udvariassági formula — az is kényszeríthette, hogy dr. K. A. a néhány elolvasott regényfolytatás alapján az író módszereit az „orosz cseka” terrorjához hasonlította.

1.

Magyar író a magyar rendőrségről

Móricz Zsigmond „Forró mezők” címen egy regényt írt, amely regénye most jelenik meg folytatásokban az egyik fővárosi napilap hasábjain. A „Forró mezők” cselekménye napjainkban játszódik le, színhelye egy vidéki magyar város. A cselekmény egy titokzatos gyilkossággal indul meg, amely a várostól messze eső tanyán történik rejtélyes körülmények között; az áldozat egy felszarvazott férj, aki holtan marad a tanyai lakás padlóján, a csábító házi-barátot pedig súlyos, lött sebbel, eszméletlen állapotban szállítják be a városi kórházba.

A város „méltóságos főkapitánya”, a regény eddigi menetéből kivehetően, amolyan községi rendőrbiztos-típus, aki az elcsábított asszony körül szintén érdekelve volt — egyelőre nem tudni mi okból, elhatározza, hogy a bűncselekményt eltussolja, és e célból azt a tényállást akarja „megállapíttatni”, hogy a megsebesült udvarló egy véletlen autóbaleset áldozata lett, illetőleg autódedefektus következtében kapta sérülését. (A lött sebet!)

Ezért a „méltóságos főkapitány” úr kiszáll az állami kórházba, munkába veszi a kórházi főorvost (aki állását is a főkapitánynak köszönheti), s a szabadkozó doktort hamis orvosi lát-lelet felvételére bírja rá, amely az autóbalesetet igazolja. De még tovább is megy. A teljesen ártatlan soffőrt, aki a sebesültet egy bérautón szállította be a kórházba — rémregénybe illő módon — leviszi a kórház pincéjében levő halottaskamrába s ott egy felpuffadt női hulla mellett addig pofozza a mit sem sejtő soffőrt, amíg a szerencsétlen tudomásul nem veszi, hogy neki azt kell vállalnia, hogy autóbaleset történt.

A soffőrnek az egyik súlyos pofon következtében a feje is beszakad s a kiserkenő vér akaratlanul is a „nyomozás” érdekeit szolgálja, mert így legalább valószínűvé teszi, hogy az autódedefektusnál a gépkocsivezető is megsérült. Közben az ártatlan soffőr azért is kap egy külön kimért pofont, mert a „méltóságos főkapitány” urat tekintetes kapitány úrnak merészelt szólitani...

Végtelenül elszomorító és megdöbbentő, hogy a hazai viszonyokat „jól ismerő” magyar író, amikor a vidéki magyar főkapitányság vezetőjének típusát akarja adni ilyen szánalmas beállításban szerepelteti azt. Az orosz „cseka” emberét öltözteti a magyar rendőrtiszt mocskotalan uniformisába, mikor elhitheti vagy el akarja hitetni, hogy galád módon meghamisítja egy főben-

járó bűnügy nyomozását, balkáni módon hamisított egy orvosi láttelepet és véresre pofoz egy senkinek sem vétő ártatlan embert.

Szomorúbb és megdöbbentőbb azonban Móricz Zsigmond elgondolása a magyar rendőrtisztviselőkről, ha figyelembe vesszük, hogy a regény cselekménye napjainkban játszódik le, amit kétségtelenül igazol a cselekmény háttérében megrajzolt korfestés: az erdélyi menekült-ről, a budapesti piros takszíról ejtett szavak stb., tehát nem férhet kétség ahhoz — amit a jeles író nyilván nem tud —, hogy a magyar vidéki városokban az 1919. évben megszervezett magyar királyi állami rendőrség hatóságai és tisztviselői működnek. A „méltóságos főkapitány” úr bűnénel és kegyetlenségénél csak a jeles író járatlansága nagyobb, aki nem tudja azt, hogy a városokban működő rendőrkapitányságok élén nem „méltóságos főkapitányok”, hanem rendőrfőtanácsosok, tanácsosok és kapitányok állanak, akiknek az állam és a közösség érdekében kifejtett munkásságáról a magyar közönségnek éppen ellenkező véleménye alakult ki, mint Móricz Zsigmondnak. [Óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy a lázongó csongrádi agrár-proletárok és kubikosok vajon milyen „kezelésben” részesültek a r. tanácsos úr karmai között. N. D.]

Megszégyenítő volna, ha cáfolni igyekeznék azt a szánalmasan hazug elgondolást, amelyben Móricz Zsigmond főkapitánya megszületett, noha számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a „Forró mezők” c. regény fordításban a külföldi könyvpiacra kerül és a művelt Nyugat olvasója ebből a regényből fogja megismerni a magyar vidéki város vezető rendőrtisztviselőjét és borzadni fog azon, hogy Magyarországon, az Úrnak 1928. évében még ilyen rendőrség működhetik és ilyen megnyugtató módon folynak a bűnügyi nyomozások.

Ezért kell megállnunk a „Forró mezők” mellett és önérzettel visszautasítanunk azt a durva írói botlást, amely a magyar rendőrtiszt alakjában az orosz „cseka” terroristáját szerepelteti, aminőt Szovjetország valamelyik kócos regényírója sem közelítene meg, ha tendenciával akarna regényt írni — a magyar vidéki városról.

Dr. Krisztinkovich Antal rendőrtanácsos.

2.

Móricz Zsigmond az alábbiak tanúsága szerint mindjárt, az előbbi cikk megjelenése napján válaszevelet küldött a *Rendő* c. szaklap főszerkesztőjének, amit az teljes egészében közölt is, a lap következő számában 1928. október 20-án, szintén az 5. lapon.

Magyar író a rendőrségről.
Az alábbi levelet vettük:

Mélyen tisztelt főszerkesztő úr!

Barátaim figyelmeztetésére olvastam a „Rendő” mai számában dr. K. A. r. tanácsos úr szigorú kritikáját „Forró mezők” című regényemről, s méltóztassék megengedni, hogy azonnal válaszolhassak, mert egy pillanatig sem akarom magamon érezni a vádat, hogy én a magyar rendőrséget rossz színben akarnám feltüntetni.

Voltaképpen megtiszteltetésnek kell vennem, hogy egy komoly szakember ennyire életnek s komolyan veszi regényemet.

Elfogadom azt az állítást, hogy nem ismerem a magyar állami rendőrség szervezetét. Valóban nem ismerem, de még ha ismerném is figyelmen kívül kell hagynom a tényleges állapotokat, mert nem kortörténetet, s nem körleletet akarok írni a magyar életről. Én csupán regényt írok, s az én rendőrkapitányom nem tagja a magyar királyi állami rendőrségnek. Az én főkapitányom csupán a „Forró mezők” életének főkapitánya, s hogy az legyen, nekem nem kell, sőt nem is szabad valami pontos és oknyomozóan hű életadatokat adni.

Kérem Főszerkesztő úr, én nem ismertem Bethlen Gábort sem és Báthory Gábor fejedelmet sem, s bizonyos, ha ők maguk olvasnák, amit „Tündérekert” c. regényemben írtam róluk, elámulnának rajta. De még hivatásos történetírók is kell, hogy jobban, pontosabban ismerjék azt a kort, s másképpen, mint ahogy én megírtam.

De nemcsak a történelemben, s a mai életben valósággal lejátszódó regényeimben sem vállalom azt, hogy az életnek valóságos élő tagjai az alakok, akik regényeimben szerepelnek. Én nem voltam bankigazgató, tehát lehetetlen, hogy az általam rajzolt bankigazgató olyan valaki legyen, aki valóságos bank élén áll. De nem voltam orvos sem, alispán sem, földbirtokos sem és napszámos sem. [A „Forró mezők” típusalakjai a fentiek. N. D.] Mindezek az alakok nem kívánják, hogy valósággal élőknek tekintessenek vagy a valóságos élet kritikájául szolgáljanak.

Én csak regényt írok, s a regénynek megvan a saját millióje, saját törvényszerűsége, saját koloritja, s saját hangulati élete.

Az én világom álmvilág. [Az én kiemelésem. N. D.]

Nagyon kérem ezért, méltóztassék ítéletét felfüggeszteni addig, míg az egész regény megjelent a közönség előtt. Akkor kiderül, hogy mi az amit én meg akarok írni.

Én egy igen nagy és emberi lelki dolgot akarok itt közölni: azt, hogy senki a világon egy percig sem bírja elviselni, hogy valamit tud a bűnről. Az egész emberiség felzúdul, mint egy megbolygatott méhraj, ha bűn történik s azonnal szabadulni akar a rettenetes és elviselhetetlen teheről, attól, hogy bűnrészes legyen.

Az én álmvilágomban nincs megtorlatlan bűn. És az a szegény regényalak irtózatosan bűnhődik azért, mert szerelmokozta lelkiállapotában bünt követett el.

Mert én együtt szenvedek a bűnöző embertestvérel, s szeretni tudom az embert, ha szenvedni tud a bűne miatt: ez teszi őt emberré.

A magyar államrendőrséggel szemben pedig mély tiszteletet érzek. A valóságos élő, dolgozó, cselekvő magyar államrendőrség mindnyájunk szemefénye, hiszen éppen most, Csonka-Magyarország életében legelsősorban ők dolgoznak azon, hogy itt élhessünk.

Ezzel maradok Főszerkesztő úrnak igaz tisztelő hive

Móricz Zsigmond

Budapest, 1928. okt. 13.

FEKETE SÁNDOR: PETŐFI ROMANTIKÁJÁNAK FORRÁSAI

Bp. 1972. Akadémiai K. 156 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 77. sz.)

Irodalomtudományunk filológiai szárnyának munkájába újabban, részint egyéni kedvtelésből, részint a nagy évfordulók révén erős rekonstrukciós hajlamok vegyülnek: egy-egy költőnkéről vagy nagy emberünkről mindent akarunk tudni; azt a valódi világot, amelyben élt, és azt az eszmei-kulturális szemhatárt, amely alakította, lehetőleg a maga teljességében, egykori konkrétságában rekonstruálni akarjuk, és különös, hol vadászra, hol detektívre emlékeztető szívóssággal nyomozunk minden apró adat és mozzanat után; csak a hézagtalanság látszik bennünket megnyugtatni. Vannak különösen hálás területeink, amelyek még nem veszték el a hagyomány kódében: Ady, Juhász Gyula, József Attila — velük kapcsolatban még mindig kerülhet elő ha több nem, egy levelezőlap, levél vagy egykorú emlékezés. Vajda Jánossal, aki maga is ködösíteni igyekszik az utókor számára élete folyását, már nehezebb a dolgunk; olykor, mint Arany esetében, a történelmi katasztrófák is vágnak egy-egy nagy rést az emlékhagyományba. Nem kell különösebben az okokra utalnom, amelyek Petőfit idestova száz éve már az ilyen gyűjtő- és kutatómunkának egyik központi alakjává avatják. *Petőfi napjai a magyar irodalomban* — ez a címe Endrődi Sándor gyűjtésének; de az életút egyes fázisaival kapcsolatban már Petőfi óráiról is beszélhetünk: Dienes András Petőfi utolsó heteit-napjait szinte órákra rekonstruálta. Persze, Petőfi rangjával kell bírni ahhoz, hogy valaki méltó legyen ennyi ügybuzgalomra. Miután már a feltáró munka eredményei és nagy szintetikus alkotásai látán hajlandók voltunk némi önelégtelenségbe esni, az utóbbi évtizedek azzal a meglepetéssel szolgáltak, hogy még mindig vannak lapangó területek, esetleg — mint Mezősi Károly kimutatta — vidéki levéltárakban. Az igazi meglepetéssel Fekete Sándor szolgált, immár második kötetecskéjével. Nem kevesebb történt, mint hogy egy új közeget tárt fel Petőfi emberi és kulturális világából, horizontjából, amely közegről eddig inkább csak szórványos adataink voltak, talán azért is, mert nem tulajdonítottunk különösebb

jelentőséget neki. Ahogy Fekete kibúvárolta, a színészélet, ez az életforma és hivatás, amelyben a fiatal Petőfi életének hosszú hónapjait töltötte, több volt elhibázott kísérletnél vagy szervezett nyomorgásnál: a megismert szindarabok révén olyan eszmei és irodalmi légkört jelentett, amelynek szerep jutott Petőfi emberi és költői fejlődésének irányításában — ha nem éppen megalapozásában. Természetesen a fő gond itt is elsősorban a közeg rekonstruálására irányul; az eredményt, összegezve s már a színész-éveken túra is kiterjesztve, a kötet végén található táblázat mutatja. Többféle fokozatban arról ad számot: mely művekben lépett fel személyesen Petőfi, mely darabokat játszottak a társulatok, amelyeknek tagja volt — s aztán azokat a műveket sorolja fel, amelyeket színi-bírálati, maga és kortársai említése szerint ismert, olvasott. Mintegy 80 szerző 160 darabjáról van szó, de az állag még nem teljes; vándorszínész korának vannak feltárhatalatlan szakaszai; ismernie kellett számos olyan drámát, amelynek szerzőjét soha nem említi (Molière, Vörösmarty). A mű érdemi része azzal a kérdéssel foglalkozik: abból, amit Petőfi játszott-látott-olvasott, mi milyen címen lett különösen hatékony a fiatal költőben, mennyiben vált, hogy a szerző címadáásával éljünk, Petőfi romantikájának forrásává.

A közeg értékéről és jellegéről túl nagy illúzióink nem lehetnek. Azonos volt ez vándortársulataink műsorával, azzal, amit az akkori vidéken játszani lehetett. Kevés magyar darab, annál több idegen, főként németből való fordítás vagy átdolgozás. Ma is becsült nagy név alig akad közöttük: Hugo, az id. Dumas, Goethe, Schiller, elvéve Shakespeare, néhány ma már csak történelmi értékű magyar: Gaál József, Kisfaludy Károly, Nagy Ignác, Szigligeti. Ha egy-egy hasonló szintű német felbukkan, az már színvonalat jelent: Körner, Nestroy — a nevek nagy részét az utókor már némi megbocsátó mosollyal fogadja, mint Birch-Pfeiffer, Kotzebue vagy Raupach és sok más esetében. Ahogy ma szoktuk mondani, a nagy magyar irodalmi

hullám alatt meghúzódó, idegen forrásokból táplálkozó „szubliteratúra” volt ez; a kor irodalmi életének egy eddig kevésbé figyelembe vett alsóbb szintje, aminő más műfajban a századelő népszerű regényirodalma lehetett.

Nem új felismerés, de Fekete művében meggyőzően éled újra az az irodalomszociológiai tény, hogy az ilyen szubkultúra ösztönzéseket adhat nagy tehetségek kibontakozására, képezheti mintegy azt a táptalajt, amelybe legalábbis egy pár hajszálgöykeret lebocsát-hatnak. Arany a lángelme föllépésének előzménye gyanánt jó középszerű költőgárda meglétét tartja hasznosnak; de ő maga is támaszkodott a magyar verses és prózai epika akkor már rég elavult, középszerűként sem értékelhető művelőire. Petőfire visszatérve, Fekete Sándor kutatásainak érdemleges részében éppen olyan hatásmozzanatokat derít fel, fáradságos filológiai aprómunkával, amelyek őt ebből a különös közegből érték. Talán egy-két rövid utalás: a „koldusbot és függetlenség”, a sorssal való szembeszállás magatartásának kialakulását és megfogalmazását elősegíthette Karl Holtei német drámaíró *Lorbeerbaum und Bettelstab* című drámája, amelynek egyik szerepét Petőfi Kecskeméten játszotta. A diadalmas „korszellem” eszméjének kialakulásához hozzájárulhatott *Raupach Korszellem* című bohózata, amelyben Petőfi ugyancsak föllépett. Még Kotzebue bohózataitól is kapott valamit: a *Kisvárosiak*-ból a vidéki kispolgár rangkorságának kifigurázását. Gaál József *Peleskei nótárius*ának Baczur Gáspárja is alakította: a típustól kapott ösztönzések a magyar nemes csipőszatírjáig vezetnek. A kor érzelmes-kispolgári drámái befolyásolják Petőfi szemléletét a nő hivatásáról; a szórványos Schiller-hatásból a lázadó hős típusával ismerkedett meg, s átélte azt a nyomasztó belátást, hogy — ellentétben a költőivel — a színész hivatása és művészi teljesítménye, bármilyen ragyogó is, nyomtalanul tűnik el a múltó idővel.

A további felsorolást mellőzve: a pontos filológiai, olykor mikrofilológiai módszer alkalmazásának köszönhető, hogy tisztázódik néhány Petőfi fejlődésével kapcsolatban nem közömbös kérdés, és néhány balvélemény eltűnik. Schiller *Don Carlosa* nem határozott Petőfire, mert színész korában ezzel a darabbal nem találkozhatott. Az eddigi Petőfi-irodalom regisztrálja Petőfinek az id. Dumas iránti szeretetét és nagyrabecsiségét; Fekete Sándor tisztázza: mikor mit ismerhetett meg drámáiból és regényeiből — s mi lehetett az, amit éppen az ismeretes költői útlelvel-bejegyzés idején olvashatott. Váratlan módon, a hatáskutatás szempontjából éppen Dumas bizonyult a legtermékenyebbnek: a romantikus Petőfi-életmű kialakulásához olyan nagy motívumokkal járul hozzá,

mint a költői igazságszolgáltatás merész kihívása, a bűn diadalának és az erény elbukásának ábrázolása, főként pedig az „ítélkező hős” típusának megalkotása, aki átlagon felüli ember, s bűn és erény földi harcában maga szolgáltat valami nagy tettel igazságot.

Megadva a kellő elismerést a bátor és leleményes fölfedezőnek, aki Petőfi életének új dimenzióját tárta föl előttünk, s aki a pusztá anyagszerű feltáráson messze túlmenve értékelni, jellemezni is próbált, s főként nem mulasztotta el az új tanulságokat eddigi tudomásunkkal konfrontálni, az összkép egyes jelentős vonásait újra rajzolni — mondom, mindezt elismerve mégis éppen ebben az irányban kell megállapításait tüzetesebben vizsgálat alá vennünk. Helytállóak-e azok a következtetések, amelyeket anyagából levon, nem ragadja-e olykor a konkviztádorok öröme túlzásokra, vagy nem térítik-e előttelei hamis irányokba?

A könyv címéből és általános tendenciájából kiindulva legelső kérdésünk és kételyünk az: ez a különös színházi-drámái félírodalmi közeg csakugyan romantikus jellegű-e? Ha azt a bizonyos nyolcvan nevet végignézzük, s nyomukon az akkori vidéki szintársulatok repertoárját megpróbáljuk összesíteni, olyan tarka készletet kapunk, amelyre egyetlen, pláne magasabb igényű irodalmi irányzat sem tarthat kizárólagos igényt. Még az előző századból is él egy s más, legalább átdolgozásban (Schiller); az európai kortárs vagy közvetlen megelőző drámairodalomból alig tűnik fel egy-egy név: Hugótól egyetlen darabra van adatunk. Byron későbbi könyvélménye Petőfinek; a viszonylag legkiemelkedőbb szerző az id. Dumas; a német nagyromantika drámái hogy is jutottak volna be ebbe a közegbe — holott az első években tagadhatatlan a műsor német jellege, csak utóbb következnek be fordulat a franciák javára. Annyi talán igaz, hogy ezek a drámák olyan motívumkészlettel és cselekmény-anyaggal dolgoznak, amely a valódi romantika lesüllyedésének tekinthető. Egy-egy vándortársulat másora nyilvánvalóan úgy állt ez időben össze, hogy az egymás közt adogatott és kölcsönzött műsor egyik forrása a hagyomány volt, a másik Pest, a végső szálak egy része pedig alighanem a hazai német színházhoz vezetett.

Ennek tudatában jogosan kérdőjelezhetjük meg a lelkes fölfedezőnek következő megállapítását: „A költő színészként az élő európai művészet új törekvéseinek lett részese, megismerte és hasznosította a törekvéseket a maga számára.” Kizártnak tartom, hogy Fekete színpadművészetre, dramaturgiára és hasonlókra értené a mondottakat. Ha meg a drámairodalomra érti, éppen a kötete végén található címjegyzék az eleven cáfolat. Színházművészet dolgában, európai szemmel

nézve még a Pesti Magyar Színház sem lehetett akkor valami élenjáró, legfeljebb néhány kiemelkedő színész művelte magát tudatosan; modern színházi törekvések pedig mit kerestek volna egy vándortársulat viszonytagságos életében? Modernnek a maga korában legfeljebb Szigligeti minősíthetjük, akit vidéken is sokat játszottak; beszédes tény, hogy sem a *Bánk bán*, sem Vörösmarty nevére nem bukkanunk Petőfi műsorában. A valóságnak tehát inkább az felel meg, hogy Petőfi a színészet révén az akkori német és francia drámai szubliteratúra közegébe merül bele, elég kiadósan.

Az aztán más kérdés, és a kötetcskének legfőbb elvi tanulsága, hogy a géniusz ösztönzéseket és gazdagodást kaphat, éltető nedveket szívhat ilyen sovány talajból is. Petőfi e tekintetben nem áll egyedül a világirodalmi nagyok között; inkább igazolója egy régebbiről is ismert tényállásnak. De — megint a fölfedezés öröme utalva vissza — ebből aztán nem szabad olyan következtetéseket levonni, hogy „1839 és 1843 közt a világirodalom hatásai elsősorban vagy legalábbis igen jelentős mértékben a színpad közvetítésével érték költőnket”. Nagyon félértékeljük ezeket a magyar fordításban játszott idegen drámákat. Nem, ez nem volt „világirodalom”. Az új közeg ismerete nem szabad, hogy eltorzítsa perspektívánkat: a nagy Petőfinek nem ez a színházi világ volt az igazi irodalmi és kulturális atmoszférája. Ha az irodalmi hatásokról elmélkedünk, rangsort kell állítanunk: igazán azok hatnak, akik az egyéniség egészét és mélyebb rétegeit formálják; hogy egyik költő komolyan hasson a másikra, ahhoz legalábbis részleges belső azonosság szükséges. A hatás akkor igazi, ha az egyik költő ráébreszti a másikat szunnyadó képességeire, ha műfajban-megformálásban-életlátásban új utakat nyit meg előtte. Ilyen jellegű hatásokat pedig Petőfi nem Raupachtól és Holteitől kapott — a műfaji különbségeket nem is nézve. Színész korában esetleg még nem, de pesti költő és újságíróként már benne él a negyvenes és korábbi évek hazai és európai magas irodalmának világörében; ezt az egész színész-irodalmi légót egykettőre maga mögött hagyja. Egyoldalúak lehetnek, de nem jártak helytelen nyomon azok a régebbi Petőfi-kutatók, akik íhletőiként a klasszikus nagyságokra irányították a figyelmet. Ebben a felsőbb szintben szükségképpen jelen van a század nagy romantikája, de nem korlátozódik egyetlen korszakra vagy irodalmi irányzatra. Otthonosan mozog a német irodalom romantika-utáni, poétikus realizmus-előtti szakaszában; együttérez az Ifjú Németországgal; esztétikáját, Goethe-megvetését tőlük vette. Itthon sem rögzött meg Gaál Józsefnél és Szigligetinél; *A karthauzinak* lelkes olvasója volt; kimutathatók

azok a szálak is, amelyek Kölcseyhez, Vörösmartyhoz fűzik. Követi a kor általános Dickens-imádatát; e révén a biedermeier-realizmus derűsebb világába tesz kirándulást. A filológia itt már kevésbé jár jól motívumok, képek, sorok lajstromozásával: egészben kell gondolkodnia, néznie kell az ébresztőművelő hatást az írói szemléletben, az új költői funkció és magatartás, főként az új típusú líra kialakulásában.

A komoly, nagy hatásokat tehát nem a színpadi szubliteratúrából vonta ki Petőfi, de abban igaza van Feketének, hogy a vele való megismerkedés nem múlt el nyomtalanul. Határozottabb lehetne annak megítélésében és értékelésében: mit vont ki Petőfi magának ebből a kétesértékű közegből. Mind igaz, amit eredmény gyanánt fel tud mutatni, de ha az életműben lokalizáljuk, alig több forgácsnál, apró, olykor jelentősebb motívumnál. Azt foglalta szavakba, ami benne volt a kor levegőjében, vagy ott derengett az egyéniségben. A „koldusbot és függetlenség” a korai drámától a nagy vers megköltéséig benne lappanghatott, de csak azt fogalmazta meg, amit Petőfi úgyis gyakorolt. A korszellem fogalmának és jelentőségének megsejtése is bekövetkezhett volna Raupach komédiája nélkül is. Az *Egy pohár* vízben nyomatókosan emlegetik a sajtó függetlenségének követelményét — de ki volt ekkor hazánkban olyan haladó szellem, aki nem így gondolkozott? Amikor Petőfi tolla tisztaságára hivatkozik, fülében csenghetnek a vigjáték szavai, de csak a szavak; az eszme őbenne magában forrt ki. Önrizzel hivatkozhat fölfedezésére: Ducange melodramájának és *A hóhér kötelének* cselekményképlete, a két főszereplő beállítása csaknem azonos, a függőség tehát erős — mivel azonban Petőfinek egy másodrendű alkotásáról van szó, itt is a motívum-átvétel külsődleges, talán csak pillanatnyi szükségéből történt, és nem mozdította elő az igazi alkotói önki-fejezést.

Valamivel komolyabban értékelhetők azok a motívum-átvételek, amelyek az id. Dumas drámáira vezethetők vissza. Ebből a nem is olyan méltatlan forrásból olyasvalami sugárzott Petőfire, ami ébresztő, érlelő tényezőnek bizonyult magatartásbeli és művészi fejlődésére. Ha egy kicsit túlhangsúlyozza is Fekete, amikor Kotzebue, Raupach, Holteiről azt mondja: „e neveket sem szabad kihagynunk költőnk fejlődésrajzából” — Dumas-t már az ő nyomozása alapján csakugyan lehetetlen volna kihagyni. Ez azonban már átvezet bennünket a kötetnek címében is jelzett, anyagából legközvetlenebbül adódó kérdéshez: ez pedig Petőfi romantikája, egyéniségének és életművének romantikus volta. Fekete Sándor anyaga itt jut igazán a maga szerepéhez: mennyire járul hozzá ennek

a kérdésnek a tisztázásához, mennyivel teszi világosabbá a Petőfiről alkotott összképünket. Ismeretes, hogy külföldi (francia, szovjet) irodalmárok Petőfi romantikus voltát magátólértendőnek veszik; eléggé kivethető a rokonítás alapja is: nyilvánvalóan a francia romantika második, a júliusi és februári forradalom közé eső hullámának szellemi-ideológiai légköre az, amelyet háttér és viszonyítási alap gyanánt használnak. Hazai irodalomtörténetírásunk árnyaltabban ítél ebben a kérdésben. Fekete Sándor átveszi Sötér István álláspontját, amely elismeri Petőfi egyéniségének romantikus vonásait és életművének romantikus elemeit, de azt is hangsúlyozza, hogy meg is haladta a romantikát. „Ma Petőfit az európai romantika legnagyobbjai közé sorolhatjuk... Petőfi nemcsak romantikus, de romantikus is!” Az életpályáról nem is szólva, valóban nem nehéz utánarajzolni Petőfi portréján a romantikus vonásokat, éppen verses és prózai önjellemzései révén: a „szaggatottság” hangsúlyozása, a föltétlen azonosulás érzelmeivel, a költői képzelet kultusza, a hajlam az egzaltációra, a korlátok nem-tűrése, a hivatal- és filiszterellenesség stb. De olyan képződmény ő, akinek hovatarozását nem lehet merev kategóriákkal elintézni. Valóságérzéke alapján nem romantikus, természetelménye empirikus; nincs meg nála az ősiség, az eredet kultusza. Esztétikájában, érték- és formaideáljában pedig már nyilvánvaló a romantika túlhaladása. Tagadhatatlan, hogy igazi nagy műfaja a líra — itt pedig, azt hiszem, nem alaptalanul tartjuk az európai lírai realizmus egyik reprezentálásának.

Érzésem szerint Fekete, a föltárt új anyag nyomán, ezt az összetett egyedi képletet leegyszerűsíti, legalábbis nem bontja ki kellőképpen, és talán egyenetlenül osztja el a hangsúlyokat is. Azt olvassuk nála, hogy Petőfi a vándorszínész korában megismert francia színművekből „a romantikus típusok és helyzetek felépítésének technikáját tanulhatta el” — majd: „romantikája a személyes sors hitelességével megpecsételt alkotásmód”. Félek, hogy Fekete engem is az értetlen konzervatív irodalmárok közé fog utasítani, de — nyilvánvalóan az életmű epikus és drámai elemeire lokalizálva, én úgy érzem, Petőfi éppen ott kevésbé eredeti, igazi és művészi, ahol a francia romantikából tanult technikát és típusokat alkalmazza. Ez mégiscsak egy másodlagos vonulat a valóban világ-irodalmi szintű líra hátterében; lehet, hogy színészeiben tanulta, de nem tudja a maga egyéniségének igazi kifejezőjévé tenni; kellékszerűen nyúl hozzá akkor, amikor kellő kiértelmezés nélkül kísérletezik, amikor önnön költői erejétől idegen feladatba kap. Hogy *Az apostol*, az egyetlen komolyan szóba jöhető alkotás mennyire romantikus jellegű

vagy nem, az külön tanulmányt érdemelne. Persze talán mégiscsak van valami Petőfi-ben, amit csak a romantika eszközeivel tud kifejezni — de nem tudja teljesen kiforrni.

Petőfi romantikus voltának megítélésében a kulcspon: milyen fogalmat alkot magának Fekete a romantikáról. Azt hiszem, nem a szemléletében, inkább a megfogalmazásában van egyoldalúság: szövegéből az derül ki, hogy a romantikát azonosítja a fennálló társadalmi rend elleni lázadással. „A múlt század egész első felében a romantika *uralkodó* vonása épp az érvényes világrend elleni tiltakozás, amely jórészt épp a francia forradalomból meríti eszméit.” Thiers „felfogott valamit a romantika lényegéből — azt, hogy a romantika, kivált Franciaországban, a lázadás irodalma”. Még néhány hasonló helyet idézhetnénk — azt azonban nem szükséges külön hangsúlyozni, hogy a romantika egy sokoldalú, eszmei, magatartásbeli, esztétikai jegyekből összetett széles körű irányzat, korstílus, amelyet egyetlen magatartásbeli jegye alapján megfogni aligha lehet. Azt, hogy egy nagy költő, mondjuk éppen Petőfi, romantikus-e, sok-sok jegy és ismérv alapján lehet csak eldönteni. Az meg aztán szembezőkő igazság, hogy nem minden lázadás romantikus; a fennálló rend ellen támadni is sokféleképp lehet; a fiatal Németország mozgolódásai sem hiába hívták ki a hatóságok félelmét és ellenintézkedéseit. Pusztán a lázadás ténye nem minősíti Petőfit romantikussá.

A romantikához nyilván hozzá tartozik egy bizonyos művészideál és művészsors is. Eppen ez Fekete egyik fő argumentuma. Petőfit azért is sorolhatjuk ma az európai romantika legnagyobbjai közé, „mert páratlan tudatossággal vállalta és beteljesítette a romantikus művészsorsot”. Itt az irányfénnyt *Az apostol* adja, amelynek főhőse feloldhatatlan, tragikus ellentétbe kerül korával és társadalmával, és vállalja a vértanúságot — a Sors, nyiss nekem tért Petőfije ez, az 1848-as nyár Petőfije ez, a tendencia tehát valóban hiteles —; csak az a kérdés: ez-e a döntő vonás költői életsorsában? A Chattertonok, a Czako Zsigmondok sorsát akarta-e vállalni? Hiszen mint költő egyik napról a másikra közönséget és páratlan népszerűséget szerzett magának; barátok és megértők tömege vette körül, egy fiatal eszmei és érzelmi közösség vezére volt; elszigetelődésének fázisai és okai nem jellemzőek a tipikus romantikus ideológusra. Azt pedig, amire Fekete hivatkozik, hogy költőileg akar végigrohanni az életúton, fiatalkori, félkomoly kijelentésnek kell vennünk; vándorlásait, ismétlődő körútjait nem a romantika élményessége mozgatja. Valójában nem bohémeskedik; Illyés Gyula ismétlen kiemeli azt, mennyire komoly az élet praktikus követelményeivel

szemben, mennyire igyekszik szolid anyagi és családi körülményeket teremteni.

Mindezt inkább vegyük továbbgondolásnak, mintsem határozott tagadásnak. A kéte-lyekkel szemben egy nagy pozitívumot ki kell emelnünk: a könyvecske olvasása után Petőfi egyéniségének egy jelentős vonását tisztább megvilágításban látjuk. A régebbi kutatók közül Horváth János nagyszabású adatgyűjtését a magáéval kiegészítve, fel-tűnően nagyra találja a Petőfi életművében kimutatható kölcsönzéseket, átvételeket, utánérzéseket. Rendkívül érdekes a párhuzam — még egy költő van a magyar irodalomban, akinél ilyen sűrűn bukkannak elő idegen ihlet nyomai, ez pedig Babits Mihály. Szellemes és meggyőző a különbség megállapítása is: az olvasmányok Babitsnál élménypótlók, az élményekben dúsgazdag Petőfi „saját tapasztalatainak igazolását keresi és lel meg az európai romantika divatos műveiben”; a kölcsönzéseket megélt élményeinek kifejezésére használja föl. Abban egyetértünk, hogy a költői reminiscenciák nagy tömege sem teszi problematikussá Petőfi eredetiségét, egyéniségének és élet-művének utánozhatatlanul egyedi jellegét. Mennyiségben bármily meghökkentőek is az idegen elemek, jórészt annyira periferikus jellegűek, annyira nem haladják túl — a mély-séget nézve — azt a szintet, amelynek elsajá-títása nélkül egy költő sem tudná a mester-ségét begyakorolni — hogy ezektől az ő páratlan eredetisége vitathatatlan marad. Ha a mélyebb, művelő hatásokat nézzük, amelyek egyéniségét és alkotóerejét érintet-ték, ez az egyediség már bizonyos össze-hangzó függőségben van korától, amaz évtize-dek néhány nagy áramlatának (romantika, Ifjú Németország, korai realizmus) néhány nagy impulzusától. A megszívlelendő az, hogy ebben a spontán, „természetes” költé-szetben is mennyi kultúrelem van; hogy ez a fiatal vagabundus mennyire éhes a kultúrára, mennyire igyekszik annak világába beleme-rülni. Már a kortárs Gyulai kiemeli, hogy szakadatlanul művelte magát, sokat olvasott,

de mindent igen könnyen megemésztett, magához idomított. Éppen ez az, ami dön-tően megkülönbözteti a Babits—Csokonai-féle könyvfalóktól, még talán Arany János-tól is. Ahogy Fekete mondja, megvannak a maga rendszerbe foglalható elfoglaltságai. Erősen válogat; a kultúra dimenziójából csak olyan szférákba merül bele, ahova saját egyénisége, ideáljai, élményvilága tovább-élésének és kiteljesedésének vágyképe vonzza: ő magát találja meg és növeli meg az európai irodalom válogatott tartományaiban. Amohó-ság a láng mohósága, amely a maga lobogá-sának keres új meg új táplálékot: az egyéni-ségen az expanzivitás uralkodik. Ez persze arra is feljogosít, hogy színész-olvasmányait megint kritikával nézzük: ott még alig szó-lalnak meg a költőegénység elemi őszönei.

Hadd fűzzek még néhány megjegyzést a rendkívül tartalmas és gondolatébresztő könyvecskéhez. A tények és összefüggések talaján biztosan mozog, de az értékelésben olykor a kelletténél jobban megnyomja a tollat. Ha Petőfi 44-es, néhány soros színi-kritikáit, inkább glosszáit „a legírabb önvai-lomások”-nak deklaráljuk, az ilyen kijelen-tésekkel csak leszállítjuk a minősítések érté-két. A már érintett német és magyar vig-játékokban való szereplés révén Petőfi „részt vett a reformellenességgel szembeszálló, ha-ladó, liberális korszellem propagálásában”. Ez, sajnos, csak az elég gyér számú és az ilyesmi iránt kevésbé fogékony vidéki pub-likum előtt történt. Meglepetéssel olvasom, mindjárt az előhangban, hogy „a konzerva-tív magyar irodalomtudomány általában vét-kes és elítélendő rossznak tartotta a romanti-kát”. Ezt Horváth Jánosnak a *Felhők*ről alkotott ítéletével dokumentálja. Ez lehet vita tárgya, de vitán felül állnak azok a mes-teri ábrázolások, amelyeket Horváth a magyar romantikus költőkről éppen nem elítélő tónusban adott — s vajon nem Hor-váth élte-e bele magát páratlan megértéssel Vörösmarty romantikájába?

Barta János

NAGY MIKLÓS: KEMÉNY ZSIGMOND

Bp. 1972. Gondolat K. 259 1. (Irodalomtörténeti Kiskönyvtár, Magyar írók 7.)

Nem könnyű a kritikus helyzete, ha Nagy Miklós szép összegzésén töpreng. Alig találja azt a bizonyos „szilárd pontot”, ahonnan tájékozódhat, vitathat, vagy más lehetősé-gekre mutathat rá. Mert mindenképpen rend-hagyó könyvről van szó! Akkor vállalkozott rövid, népszerű pályaképre, amikor még alig mozdult el a holtpontról a Kemény-kutatás. Nem várhatjuk tehát, hogy valamiféle kon-

szenzust adjon, hogy kimunkált eredménye-ket népszerűsítsen, de éppen ezért túlságo-san könnyű dolog odamutatni a vitásra, a tisztázatlanra, a bizonytalant átívelő meg-oldásokra. Ráadásul adva voltak a sorozat, a műfaj speciális követelményei is: esszé-szerű tárgyalás, amely a stílus fordulataival, az anyagát élvező historikus ötleteivel fut-tatja be a súlyos, gyakran komor anyagot.

Lazította a műfaj a tárgyalás és az értékelés történeti szigorúságát is. Nagyobb terekre csábított a viszonyítás; Kemény egy-egy gondolata, kifejező stílusa nem vagy nemcsak kortársi jelenségek viszonylatába ágyazódott, mert a kedvére valóan kötetlen mozgás gyakran messze előre lépett, s modern jelenségekkel hozta kapcsolatba anyagát (parnasse, szecesszió, expresszionizmus, Lukács György regényelmélete stb.). S bár a recenzens nem tekinti őket többnek a szellem szép kalandjánál: jól esik látnia a főlényes anyagkezelést, s érzi, hogy a kritikai kiadások, a Jókai-monográfia, a bibliográfiai munkák terhei után mily felszabadultan alkotott Nagy Miklós. Közismert az is, hogy a kismonográfiákban kötelező a szűkszavúság; olyannyira kényszer, hogy már-már olcsó dolog „kiegészíteni”, vázlatosságról beszélni. Az ilyen művek csak funkciójukkal, szándékaikkal, lehetőségeikkel és kötöttségeikkel együtt ítéltetők meg, mert különben csalós mércékkel mérés-kéllünk. Aki tudja, hogy Kemény életműve ma is viták ütközőpontja, hogy csupán pár kiadvány, néhány tanulmány és Barla Gyula munkája a marxista előzmény, az érti Nagy Miklós vállalkozását, örül a kötetnek, s furcsálkodva figyeli lapjaink elutasító vagy hüvös kritikáit.

Kényszer, funkció, arányérzék és személyes hajlam alakította ki a könyv arányait: csaknem kétharmada foglalkozik a szépíró Keménnyel. Nyilván ezt követelte a népszerűsítés, de erre kényszerített az anyag és a kutatás jelene is! A tárgy politikai és eszmetörténeti vonatkozásait merev, gyakran feloldhatatlan ütközések terhelik. Oly bonyolult szövevény ez, hogy nagy eszmei értékeket véd a nyílt elutasítás is, és — előtanulmányok híján — vértetelen a mozdulni akaró jószándék is. Az még sem volt ösztönző, hogy szinte teljesen lefoglalta gondolkodásunkat a politikus Kemény, s háttérbe szorult a — szépíró. A röpiratok szerzője már kortársai között megérezte az elszigetelődés veszélyét, bizonyára nem mentheti fel az utókor sem, de nem szabad lemondania e különös egyéniség művészetéről. Nagy Miklós műelemző hajlamú historikus; műérzéke, poétikai készsége a legjobbak közé emeli, s e személyes hajlam szerencsésen tette át a hangsúlyt a szépprózára.

Következik az előzőkből, hogy az életrajzi, a politikai, az eszme- és kortörténeti fejezetek csak rövid summázásra vállalkoznak, s tér híján nem mindig aknázhatók ki a bennük rejlő lehetőségek sem. Tárgyalja például a könyv a családi viszályokat, az erdélyi ellenzék törékeny harcát, de nem lényegülnek át az élmények a világszemlélet és a történetiszemlélet alakítóivá. Összegezés, konszenzus, teljesség helyett inkább az ösztönzés, a rámutatás, a személytelen vita jellemzi

e fejezetek ambícióját. Eszmei, világnézeti dolgokban mindig korrektt és minősítő Nagy Miklós. Kijelöli a határokat, és sehol sem szépíti a végpontokat. Beszél Kemény „forradalmat elutasító” magatartásáról, hogy az „alkuvás”, a „ravaszág” beépült egyéniségébe (13), hogy gyakran „téves helyzetmegítélés” komorította (26), s a „kezdeményező” készség, politikai bátorság, részben a makacs kitarás erényei nem jutottak osztályrészül neki” (16). Elemezte Kossuthal való ellentétét, tájékozódásait, pályájának viszonylag radikális éveit, amelyeket maga is elhallgalt, s nem illettek bele a konzervatív történetírás tendenciáiba sem.

Fő szándéka azonban az volt, hogy jelezze eddigi minősítéseink egyoldalúságát, az anyag árnyalatait és ellentmondásait elmosó tulajdonságát. A továbbgondolatát, a pontosabb elemzés érdekében folyik itt a csendes polémia s talán úgy, hogy önmaga számára is lajstromozza a megoldandó feladatokat. Jelzi, hogy a „tömeg”, a „többség” nem éppen emelkedett fogalom Kemény gondolatvilágában, de azt is sejteti, hogy a fő inspiráló itt a tudatlan, nyers bockoros réteg. (Palágyi hasonló eredményre jutott Madách tömegábrázolása elemzésében.) Az óvakodás, az evolúció mítosza összefonódott Kemény erdélyi élményeivel, a nemzetiségi állam problémáival, és gyakran nagyobb türelmesre intette a buzgó magyarítókat. Valóban elismeréssel adózott Ljudevit Gajnak és Kolárnak, s bizonyára tágabb koncepcióba illett bele, hogy szerkesztése alatt rendszeresen ismertette a Pesti Napló nemzetiségeink kultúráját. A helyzet-analízis képességét keresztezte a megbízhatatlan arányérzék, amely kisebb dolgokból is nemzetvesztő örvényeket követhetett. Érdekes a *Kortekedés* értékelése: a mű gondolatai megelőzik a centralisták eszmerendszerét, s csak visszafelől nézve, a bekövetkezett események csúcsairól arányékolódik be bátorsága. Kossuth-tól elsősorban a Béccsel való viszony, a közjogi vitáktól való félelem választotta el. Nem társadalmi jellegű volt ellentétük, hiszen senki sem támadta nála élesebben Nyáry Pál javaslatát, s a jobbágyfelszabadításról valott eszméit még Szabó Ervin is méltányolta. Szegényesebb már az *Emlékirat* és a *Forradalom után* elemzése, ám elgondolkodtató mozzanatokra utal a *Még egy szó*-ban: a külpolitikai megkötöttség hangsúlyozására, a délibábkörgetők és a Werbőczyt visszasóhajtok egyforma kritikájára, Bachék hangosabb bírálatára, az önkormányzat visszakövetelésére és a nemzetiségi kérdés szabadelvűbb tárgyalására. Ha önön feladatait akarta kijelölni Nagy Miklós: csak biztathatjuk a további munkára, hiszen a műfaj itt nem engedte részletezni ötleteit. Ha árnyaltabb közgondolkodásra akart inspirálni: bizonyára vitat-

ják még szándékát, bizonyára akad majd elégtelen is ötletei között, ám a végeredmény mégis az összetettség felé mutat.

Színvonalas, szép részletek a műelemzések, a novella- és regényelemzések. Egyformán érvényesült itt a szerző átélő, beleélő képessége, boncoló hajlama és elméleti-poétikai fegyverzettsége. Úgy tudjuk, tervezi Nagy Miklós a terjedelmes, tudományos igényű Kemény-monográfiát is, illő tehát megjegyzéseinkkel előállni, talán hasznosíthatja őket a későbbi kutatás.

Ellenfelei sem vitatták Kemény egyetemes műveltségét, gondolati mélységét, analitikus képességét. Természetesnek kell tartanunk, hogy ha ilyen személyiség szól poétikai, regényelméleti kérdésekről, akkor mindig képes időállót mondani, akár olyat is, amely beépül majd későbbi, más alapozású gondolatrendszerbe. Bizonyára így is igazolódik az alkotó képessége, ám valódi nagysága önnön környezetében észlelhető. Az *Eszmék a regény és dráma körül* s az *Élet és irodalom* regényelméleti passzusai kiemelkedő tényei az európai elméleti gondolkodásnak. Forrásai valóban nem tisztáztottak, bár a két műfaj összevetése Arisztotelész *Poeticája* módszerére mutat, s a „detailok varázsa” gyakori emlegetése a XVIII. századi angol regényt és a körülötte kialakult vitákat idézi fel. Kemény korában nem adoptálta még a regényt az elméleti gondolkodás; sokan irodalom alatti műfajnak, határesetnek, zabolálan gaminnek tartották, nálunk pedig a civilizáció amoralitásával társították. Az utóbbiakat „vakondok-kritikusoknak” nevezte Kemény; az előbbieket ellentétben a részletek varázsa felől közelítette meg a regény esztétikai világát, s a műfaj lehetőségeit hangoztatta (passzív hőst is ábrázolhat). A történetiség elvét valóban összeegyeztette a „szükségszerű anakronizmussal”, ám a történeti hűség nála kapcsolódott azokhoz az álom- és víziómotívumokhoz is, amelyeket más összefüggésben tárgyalt a kismonográfia. Azért is szorgalmazta az emlékirók kiadását, mert bennük a múlt lelkiülete üzen: az oklevelekből kimaradt világ, a műveltségi struktúra, az egyéni cselekvést befolyásoló hiedelmek és erkölcsi normák, a lelki viselkedés. Kemény hőseit nemcsak a társadalmi-történeti konfliktusok irányítják, hanem ez a normaszzerű világ is; s jóval mélyebben, mint például Mörz *Erdélyének* jellemeit. Nem feltétlenül kell expresszionizmusra gondolnunk akkor sem, ha átélte, öntükröztető részletet vagy stílust találunk egy-egy regényben. A „kifejezés” örök adottsága az irodalomnak, minden kor élt vele, legfeljebb az arányok mások. A hangulati telítettség, az expresszivitás, az adott helyzetbe átaramló személyesség, az öntükröz-

tetés idegen alakok vagy helyzetek burkában — oly általános a romantikusoknál, hogy példára sem illik utalni. E tünetek inkább mutatják Kemény válaszüttjait, sokféle kötődését, s az irodalom adott, örök lehetőségeihez tartoznak, kár belőlük fél évszázadot átívelő hidat konstruálnunk. Aki ambicionálja a párhuzamokat, az valószínűleg termékenyebb mezőre lel, ha a korabeli elméletirókat keresi fel, vagy a kortárs tragikusokkal veti össze Kemény művészetét.

Úgy érezzük, a kismonográfia többet mond e széppróza poétikai oldaláról, a műstruktúrákról, mint Kemény lélekelemzéséről, karaktereiről, lelki típusairól. Elvégzendő feladatokat látunk még e téren. A fűzészertű, időrendi tárgyalás amúgy sem ad módot két főtípus kiugratására és genezisének ábrázolására. A romantika nagy jellemplóusai fejlődtek át Keménynél Tarnóczyné- és Barnabás-szerű démonokká s Kassai István-szerű különc-rajongókká. A másik oldal a szenvedés tűrőie, akik aszketikus nemesedéssel emelkednek túl az élet káoszán. Érdekes lenne részletezni, hogyan realizálta Kemény a romantikus sablont, hogyan alapozta meg és mélyítette el lelkivilágukat, hogyan variálta tovább a két ösképletet. A mélyebb elemzés bizonyára meggyőzné a szerzőt is, hogy Debohrát alig-alig vezérli sznobizmus szerelmében és házassági terveiben, s ahol igen, ott már kialakult rétegekre épít a hiúsággal elegyes sznobizmus. A hosszú távollét után Géczyné háza előtt találkozott Elemérrrel; e nagy művészettel épített jelenet olyan folyamatot indított el, amely képzeletet és valót vegyített, s ösztönözte az álérzések ráburjánzását a mélyebb, igazabb érzésekre. S a személyiség elmozdulásainak olyan tere nyílt itt már meg, amely bárhova vezethet: önmaga végleges elvesztéséhez, tragikus összeomláshoz, az öncsalás fel-felsejő fájdalomnak ki-egyenlítéséhez, és még sorolhatnánk tovább. Mikes János alakja sem hat talán véletlenszerűnek, ha jobban számba vesszük a személyiségre fonódott hálót, azt a szövevényt, amely kényszeríti az önkéntes Golgothára. Bizonyára igazolnák az ilyen elemzések, hogy Kemény művészetének egyik fő ereje éppen a — motiváció. Csak épp megemlíthetjük: nagy lehetőséget érzünk a „balladás hang” további kutatásában; van valamilyen rokonság az ősi balladák tragikus világa és Kemény desperált, fátummal kormányozott, a negatív és a pozitív nagyságot egyformán összezúzó birodalma között.

Szép, értékes, ösztönző vállalkozás a Nagy Miklósié. Miniatur szintézis, amely elrendezésében is erős, nyitottságában pedig a további növekedést előlegezi.

Kovács Kálmán

A Study of Ideas of Individuality and Social Pluralism in Modern Politics. (Transactions of the American Philosophical Society. New Series-Volume 62, Part 2, 1972 Philadelphia, The American Philosophical Society, 1972. 134 l.)

A magyar származású amerikai történész, Paul Bödy, aki jelenleg Kanadában (Department Human Studies, St. Lawrence College, Kingston, Ontario) működik, több tanulmányban foglalkozott a liberalizmus eszméinek kialakulásával, az európai politikai gondolkodás fejlődésével (elsősorban Magyarországon). A magyar jakobinus mozgalomról szóló értekezésében még inkább csak a magyar történetírás eredményeit összegezte, megmutatva a magyarországi liberális politika, a köztársasági gondolat első képviselőinek szerepét. Eötvösről szóló korábbi dolgozatában (*Baron Joseph Eötvös and his Critique of Nationalism in Habsburg Monarchy, 1848—1854*. The Historian, 1965. 1. sz.) már jelezte kutatási irányát, a nagy regényvíró és államférfi életútjának legnehezebb időszakát téve vizsgálata tárgyává. Hasonlóan igen hasznos munka az angol katolikus liberalizmus kiemelkedő alakjáról, Lord Actonról szóló dolgozata (*Lord Acton and the Idea of the Nation State*. The University of Portland Review, 1965. 5—11.), amely már jelzi a liberalizmus eszmerendszerének szélesebb körű vizsgálatára való törekvését, a magyar liberalizmus kiemelkedő teoretikusa mellett, a velük kapcsolatba hozható külföldi államférfiak életművének a kutatását is. Évek óta foglalkozik Eötvös politikai filozófiájának vizsgálatával, összefüggésben eszméinek a politikai gyakorlatban való alkalmazásával. Európa egyik legjelentősebb politikai gondolkodójának megismertetése angol nyelven pótolhatja azt a hiányt, azt az állandó hátrányt, amit egy elszigetelt nemzet képviselője mindig kénytelen érezni életében, illetve megítélésében kénytelen az utókor is megállapítani. Nyer ezzel az európai kérdéseket átfogóan vizsgáló nemzetközi történelmi kutatás és a magyar múlt szélesebb körű megismertetésére törekvő hazai történetírás egyaránt. De Bödy munkája nemcsak a magyar múlt külföldi megismertetésével ér el eredményt, hanem elősegíti a magyarországi történelmi kutatás kiszélesítését, a részkérdések, magyar jelenségek átfogóbb közép-európai, európai, sőt egyetemes történelmi összevetését, a provincializmus, a „hungaro-centrikus” szemlélet elvetését.

A polgári átalakulás és nemzeti önállóság programja, a liberalizmus eszmevilága fogja egybe a politikai palettán sokszínűnek tűnő magyar közéletet, a múlt század derekán. Nem egyformán vállalták a kínáló alkalmat vagy éppen a bukás kockázatát, de ugyanez adja meg a mércét az elszántság és

a megalkuvás próbáján. Konzervativizmus és radikalizmus nemcsak a módszerekben, de az eszmékben is ott kísértett a klasszikus liberalizmus szomszédságában. Minden korszaknak vagy inkább a korszak minden szakaszának megvolt a maga vezéralakja. A reformkor nyitányának és első felvonásának karmestere Széchenyi, a kiszélesedő és egyre merészebb követeléseket hangsúlyozó második felvonásnak, illetve a forradalom és szabadságharcnak már Kossuth volt a vitathatatlan irányító politikusa. S amikor a szabadságharc bukását követően, a világsíri fegyverletétel után „kettévált” a magyar történelem, Kossuth a leginkább ismertté vált, de győztesen soha vissza nem térő emigráció vezetője lehetett csak. A megtorlás és az alkudozás időszakában, a neoabszolutizmus és a kiegyezés időszakában Deák Ferenc határozta meg a nemzeti közvélemény magatartását és politikai állásfoglalását. Egyéniségük nemcsak formálta korukat, hanem személyiségük, alkatuk, ha úgy tesszük programjuk, a lehetőségeket is jelzi az utókorok. Eötvös egyike volt azoknak, akik végigélték az átalakulás, az ébredés korszakát. Néha meginogva, előbbre vagy hátrább húzódva, mindenképpen az első közé tartozott. De vezérré sohasem válhatott. Talán nem vértünk a történelmi igazság ellen, ha kissé leegyszerűsítve, nem személyiségük értékét, hanem karakterüket vizsgálva megállapítjuk: a professzionista „parlamentari” politikus típusát — ellentétes alkatuk ellenére — Kossuth és Deák jelentette. Programjuk gyakorlati megfogalmazásában, kitűzött céljukhoz a megfelelő erők mozgósításában vagy éppen a visszatartás képességében ez világosan megmutatkozik. Hiába volt mindnyájuk között talán a legnagyobb egyéniség Széchenyi, nem egy kérdésben a legmesszebb látó, a hétköznapi politikai arénájában sohasem vetekedhetett az előbbiekkal. Ha viszont nem az előtérben tündöklő államférfit, hanem a korszakot formáló, eszméket plántáló, politikai modelleket tervező állam-bölcselő politikust keressük, talán éppen a legnagyobb Eötvös volt. Ő maga is tisztában volt ezzel, amikor a kiegyezés előtt azt írta Deák és a maga szerepéről: „Úgy is mért ne játszaná ő az első szerepet, ha a darab, melyet játszunk, mégis tölem lesz.”

Nem véletlen tehát, hogy a politikai filozófia elemzésében, a liberalizmus eszmerendszerének vizsgálatában járatos kutató, Bödy éppen Eötvöst választotta dolgozata tárgyául. Először megismerteti olvasóival azt a politi-

kai színpadot, a XIX. század Magyarorszá-
gát, ahol majd hősei szerepet kapnak: az
európai liberalizmus és a „szociális romanti-
cizmus” befolyását Eötvös személyiségének
kialakulásában. Bemutatja a szülői házat,
neveltetését, baráti körét, elsősorban Szalay
László jogtudós és történetíró gyermekek
óta tartó barátságának kölcsönhatását. Anél-
kül, hogy a dolgozat részletes ismertetésére
vállalkozhatnánk, megkíséreljük a vázlatos
ismertetéssel együtt a főbb kutatási eredmé-
nyeket is bemutatni. Eötvösnek a magyar
reformküzdelmekben (1840–48) játszott sze-
repét vizsgálva először a politikai viszonyo-
kat meghatározó tényezőket és fő problémá-
kat — a feudális állapotokat, a nemesség és
jobbágyság viszonyát, a politikai intézmé-
nyeket, az ország helyzetét a Habsburg Biro-
dalomban és a feszítő nemzetiségi kérdést —
szembesíti az ország modernizálásáért küzdő
liberális politikuskok törekvéseivel. A szociá-
lis kérdésekben elsősorban *A szegénység
Irlandban* c. tanulmányán és a fogházak
állapotának a javítására való törekvésén
méri le a szerző. Rámutat a korabeli külföldi
szerzők hatására, feltűnik Tocqueville és
Sismondi eszméinek befolyása, amely akkor is
érvényesül, ha néha egyelőbbre járó „ipari
társadalom” liberális társadalomkritikáját
közvetítik az elmaradottabb, feudális marad-
ványok ellen küzdő magyar reformereknek.
Talán éppen ezért tűntek néha doktrinerek-
nek, ahogy Eötvös körét nevezték a kortársak
Magyarországon. Szociális kérdések iránt
tanúsított fogékonyságuk, a szocialisztikus-
kommunisztikus doktrínák kritikai vizsgálata
az általános európai liberalizmus áramkörébe
való bekapcsolódásukat jelzik, amelyek
Magyarországon ekkor még távoli, szinte
„futurologiai” problémáknak tűntek a gyako-
rlati politika fórumain forgolódo reform-
politikuskoknak is.

Eötvös belépése a politikai prondra a negy-
venes években éppen a politikai filozófiában
megfogalmazódott eszmék megvalósításának
a kísérlete volt, és az is maradt haláláig.
A modern, központi, parlamentáris-minisz-
teriális kormányzás hirdetése az elavult
megyerendszerrel szemben „centralista” nevet
is adott Eötvös körének. Lényegében költé-
szetében, regényeiben, politikai műveiben
ugyanazt a reformprogramot hirdeti a racio-
nális és érzelmi eszközök váltogatásával, és
ugyanazt szolgálja közéleti működése. Eötvös
programjának fő pontjait — mutat rá Bódy —
még a vezető reformpolitikuskok is mellőz-
ték; elsősorban Kossuthal fennálló nézet-
különbségét emeli ki. A vármegye-reform, a
parlamentarizmus, a nevelésügy, a paraszt-
kérdés, a községi és a várospolitika azok a
pontjai e programnak, amelyben a centralis-
ták elkülönülése leginkább megmutatkozik.
Megítélésünk szerint is a politikai modell

megtervezésében, a szociális és kulturális
politikában, valamint a liberalizmus eszme-
rendszerében vitathatatlanul a legmesszebbre
jutott a centralista kör, aminek következté-
ben a nyugati demokrácia elméletének hirde-
tőjeként és közvetítőjeként értékeli Eötvöst
a szerző. Ugyanakkor — megítélésünk sze-
rint — halványabb színekkel festi meg a kör-
képben azoknak a portréját, gyengébb eszkö-
zökkel ábrázolja azoknak a politikai irány-
vonalát, akik mint Kossuth, a közvetlen
kormányzati, birodalmi, önállósági (ha még
nem is függetlenségi), hatalmi kérdésekben
folytatták küzdelmüket, és a jobbágyfelszaba-
dítás konkrét követeléseit egyeztették a fóru-
mokon. Annál inkább szükség van a gyako-
rlati politika fázis-kérdéseinek az összevete-
sére, hiszen éppen a reformpolitika e kép-
viselői — elsősorban Kossuth — vállalkoz-
tak a centralisták programjának legalábbis
részleges megvalósítására, amikor a hatalmi
viszonyok ezt lehetővé tették. A még leg-
messzebb tekintők, a nagyobb nemzetközi
összefüggéseket tökéletesen ismerők sem
állíthatók sohasem egyenrangú alternatívát
jelentő erőként a valóságos politikai erőket
lényegesen jobban mozgatni tudókkal szem-
ben. Jól mutatja ezt az is, hogy a sajtóban
(egyik nagy érdemük a centralistáknak a
magas színvonalú publicisztika megteremté-
sében játszott szerepük) és a politikai élet-
ben eltérő nézeteket valló centralista kör-
szerzőnk megfogalmazása szerint is — eszmé-
nek megvalósulását 1847 után paradox módon
egyedül Kossuthal való együttműködésüktől
várhatták. Bódy — nem is alaptalanul —
éppen e „kényszerházasságból” vezeti le
Eötvös dilemmáját és magatartását 1848 vál-
ságos napjaiban.

Bódy végigkíséri Eötvöst az 1848-as forra-
dalom és szabadságharc útján, és bemutatja
sokszor vitatott magatartását is. Szükség-
szerűen nem adhat átfogó képet a magyar
történelem e legnagyobb hatású, szinte nem-
zetté forrasztó küzdelméről (aligha vitatható,
hogy olyan nagy nemzeti erőfeszítések vagy
tragédiák, mint egy függetlenségi háború vagy
polgárháború milyen összeforrasztó, törté-
nelmi tudatot meghatározó szerepet játsza-
nak a nemzetek életében), sőt Eötvös külön
útjai miatt nem is érzékeltetheti a fő kérdé-
seit. Három témakörben kívánta Bódy hang-
súlyozni Eötvös szerepét 1848-ban. Egy új
— a Habsburgok és Magyarország között
kötött — államszerződés javaslatának szer-
zőjeként, aki ebben látta a kibontakozás
egyetlen lehetőségét, sőt a többi kérdés meg-
valósításának feltételét. (E javaslat véglege-
sen ugyan sohasem elődönthető nagy fogya-
tékossága, hogy a megvalósult történelem
tanúsága szerint az Udvar akkor nem kereste
a kompromisszumot, nem támogatta a meg-
egyezést kereső reformpolitikuskokat sem.)

Továbbá abban látja Eötvös „külön arcát” 1848-ban, hogy hiányolta a társadalmi reformok tartalmát, elégtelennek tartotta a megerendezés, a parasztkérdés és a parlamenti választás megoldását. Világosan felismerte a társadalmi és nemzetiségi kérdések kölcsönhatását, ami nem mondható el a vezető államférfiak legtöbbszöréről. Végül a népiszkolai törvényjavaslat befejezéséig, amelyben felvetette az anyanyelvi oktatás elvét, de ezt elutasította az országgyűlés.

Eötvös emigrálását 1848 őszén az ismert források alapján mutatja be Bödy. Helyesen mutat rá Eötvös politikai filozófiájának kontinuitására, a „kettévágot” — 1848 előtti és utáni — Eötvös szétválasztásának tarthatatlanságára, amelyet korábban egyes magyar szerzők hangoztattak. A forradalom kritikáját Eötvös szinte önvizsgálattal adta meg. A konzervatív reform és a nacionalista mozgalom volt az a két tényező — Bödy megítélése szerint —, amire Eötvös az 1849-i tragédiát elsősorban visszavezette. Vitathatatlan tény, hogy a „forradalom után” nagy vizsgálódásában Eötvös vagy Kemény Zsigmond egyaránt az elkövetett hibákat, a véleményük szerint rosszul végrehajtott politikát elemezték, hiszen aktív politikusok voltak, akik felelősséget éreztek az ország sorsa iránt. De az utókor nevében vizsgálódó történészek nem szabad elmulasztania megjegyezni, hogy nem belső politikai mulasztások, jó vagy rossz reformok elmaradása miatt bukott el a magyar szabadságharc. A korabeli európai nagyhatalmi viszonyok, a Habsburg Birodalom politikai manőverezési lehetőségei, a Birodalom későbbi összeomlását elősegítő nemzetiségi törekvések egyelőre még az egészben kerestek támaszt a részellenséggel (bizonyos vonatkozásban a magyarsággal) szemben, okozták a bukást, amit semmiféle belső reform nem tudhatott kiegyenlíteni.

A mű legfontosabb és új eredményeket bemutató része az 1849 és 1859 közötti időszakot tárgyaló fejezet, elsősorban Eötvös államelméleti munkáinak a vizsgálata. Eötvös a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség eszméjét vizsgálja a modern társadalom életében. A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra c. műve németül is megjelent. Elküldte Tocquevilének, aki elismerő szavakkal és politikai filozófiájának rokonságát hangsúlyozó levélben köszönte meg. Jelen sorok írója is több cikkben rámutatott kettőjük kapcsolatára, Gál István ismertette John Stuart Millhez fűződő kapcsolatát, Bényei pedig ismertette Eötvös megmaradt könyvtára alapján az irodalmi tájékozottsága és eszméi forrásanyaga között meglévő kapcsolatot. Mégis Bödynek kiemelkedő szerepe van abban, hogy a liberalizmus legnagyobb külföldi képviselői és Eötvös között meglévő kapcsolat ennyire világossá

vált előttünk, megkereste az eredeti forrásokat, és új interpretációját adta Eötvös munkásságának. Meggyőződése szerint elsősorban Tocqueville és Sismondi elvei alapján adta meg a forradalom után a centralizáció, a demokrácia felségelvének és a nemzetiség olyan értelmezésének a kritikáját, amely nem ismerte el más nemzetiségek jogait. Eötvös főleg az „uralkodó eszmék” türelmetlenségét, a nacionalizmus szabadság-ellenességét és — hangsúlyozza Bödy — diktatúrához vezető mozzanatait vetette el, főleg a felsorolt nyugat-európai liberális gondolkodók, illetve a német liberalizmus egyes irányzatainak hatása alatt. (Megjegyezhetjük, hogy a kérdéseket már korábban e szellemben érintette Széchenyi István is.) Igen érdekes és sikerült részei a dolgozatnak a közép-európai föderalista törekvések, F. Palaczký és mások programjának, valamint a Birodalom alkotmányos átalakítására vonatkozó Eötvös-féle elképzelések elemzését nyújtó részek, kiegészítve a „forradalmi nacionalizmus” általános liberális kritikájával.

Az 1859—1867 közötti részben Eötvös működésének lényegét abban látja a szerző, hogy a kiegyezés keresése mellett a nemzetiségi kérdés megoldását és a Habsburg Birodalom modern szellemű átszervezését tekinti fő céljának. Javaslatot tett a nyelvi, a nevelési és jogi problémák megoldására, a demokratikus fejlődést és a nemzetiségi kérdést reformját együttesen keresi. A másodikban bizonyos föderációs megoldásokat fogalmaz meg. Noha elfogadja a kiegyezést a megvalósult dualista alapon, az egész monarchiának alkotmányos államszervezetet tervez, aminek a külügyek területén is érvényesülnie kell. Deák Ferenc kifejezetten a dinasztia és Magyarország, Eötvös viszont Ausztria és Magyarország meggyezését az osztrák liberálisokkal való együttműködés alapján kívánta. E kérdéseket részletesen elemzi — Bödy is idézi — a recenziens Eötvös és a kiegyezés előkészítésével foglalkozó tanulmánya (Századok, 1965. 6. sz.). Korrekt összefoglalást ad Bödy Eötvös második minisztersége (1867—71) időszakáról, amikor a közoktatásügyi kormányzat élén elsősorban a népoktatás kérdését, valamint a nemzetiségi kérdést tekintette kulcskérdésnek. Demokratikus önkormányzati rendszerrel akarta a kisebbségi és egyházi kérdéseket megoldani. Utal még a középiskolai és egyetemi reformjavaslatokra is a szerző. Széles körű sajtó- és levéltári forrásanyagra támaszkodik megállapításainál.

Összegezve az elmondottakat, Bödy Pál értékes dolgozata alapos forráselemzéssel és szakirodalmi tájékozódás alapján készült. Egy érzékeny fogantatású liberális államférfi politikai filozófiáját elemezve új szempontok alapján vizsgálta a Kelet—Közép-

Európa egyik országának és szomszédainak politikai életét, kapcsolatát a nyugat-európai eszmeáramlatokkal. Megmutatta a kialakult politikai filozófia állandó vonásait és módosulásait az emelkedő és letűnő politikai szakaszok útvesztőin, ezek korabeli kritikáját

JÓKAI MÓR: ÖSSZES MŰVEI

Elbeszélések I. (1842—1848). Sajtó alá rendezte: Oltványi Ambrus. Bp. 1971. Akadémiai K. 794 l.

Petőfi kevésszer írt íróról oly magasztaló, ugyanakkor annyira bizalmas szavakat, mint amelyekkel 1845 őszén *A Nepean-szigettel* fellépő egykori iskolatársát, Jókai Mórt üdvözölte. Ezsméi, a fennálló társadalommal, a hűbéri Magyarországgal való radikális szembefordulása frigyeseinek érezte az alig húsz esztendő novellistát. A szociális szenvedélyt, a kérelhetetlen társadalomkritikust, a megszokással dacoló markáns egyéniséget üdvözölte benne: önmaga tükörképét.

Ennek ellenére (vagy talán éppen ezért?) a novellák utóélete meglehetősen mostoha volt, elemzően ritkán s akkor sem túlságosan mélyre hatolóan foglalkoztak összességükkel, alig adták ki őket, együtttesen pedig éppen nem. Sőt: Jókai pályakezdő elbeszéléseinek hiánytalan gyűjteménye — a keletkezés sorrendjében — a maga teljességében még sohasem jelent meg! Az 1848 elején publikált *Vadon virágai* című gyűjtemény ugyanis csak egy részét tartalmazta a megelőző években alkotott elbeszéléseknek. Számos ekkor keletkezett kisepikai írás csupán az 1850-es évek során megjelent kötetekben (*Arnyképek, Népvilág*) — egy egészben más szemléletvilág és társadalmi közeg részeként — látott könyv alakban napvilágot először. Oltványi Ambrus az érdem, hogy e fiatalkori produkciókat — a kronológia körülményeit elérhető maximális pontossággal tisztázva — a megírás sorrendjében végre egybegyűjtötte.

A Nepean-sziget és nyomában a többi novella nemcsak Petőfi fetszését érdemelte ki: Jókai egy csapásra keresett elbeszélő lett általuk. Publikációs gondjai kezdettől fogva nem voltak, tolla segítségével mihamar meg tudott élni a negyvenes évek pezsgő irodalmi életében. Minek a révén fordult felé ily nagy mértékben az érdeklődés? Mindenekelőtt stílusa, nyelvének különlegessége keltett fel-tűnést. A kifejező eszközök, stíuselemek, hangzásformák aggálytalan halmozása-zsúfolása azonnal magára vonta ezekben az olvasó figyelmét; méghozzá a kortárs hazai próza-íróknál nemigen tapasztalható expresszív energiával. Jókai valósággal dúskál a különféle minőségű hordozó és „jelölő” nyelvi formákban, alakzatokban, akusztikai elemekben, szintagma szerkezetekben, s ha e nyelvi sodrásban fiatalos túlzások jócskán akadnak

és az utókor megítélését. Köszönet illeti a nagy hagyományú philadelphiai Társaságot, hogy lehetővé tette a szép kivitelű mű megjelentetését.

Antall József

is, vitathatatlan: az esztétikai sajtószerszerűségnek e fokozott nyilvánításában egy önnön szuverenitására törő íróalkat, különállásra törekedő műalkotás-egénység jelentkezik. A francia romantika szertelen hatáskeltésének ifjonti átvétele lenne mindez — mint azt az eddigi Jókai-szakirodalom általában megállapította? Az is, kétségkívül, ám annál jóval több: a minden ízében megkülönböztetett, zengzetes-ünnepélyes nyelvezet művészi tiltakozás volt az akkori Magyarország földhözragadt köznapisága, patriarkális mozdulatlansága, banális életigényei ellen. Jókai perspektivikus stílusa, nyelvének látomás-szerűsége, sokat emlegetett festőisége és zeneisége, polarizált mondatszerkesztése, nagyító és ellentétező megjelenítése, anaforáinak és alliterációinak, jelzőinek és gondolatpárhuzamainak sora folyvást egy másik, egy izgalmasabb és koncentráltabb, egy „igazibb” világot idézett az olvasók elé. Emotív stílusformái feszültségkeltő hatásukkal az első mondatoktól kezdve valósággal kiemeltek a közönséget a megszokott állapotából.

Nyugtalanítani, felzaklatni, epatirozni, azaz eszméltetni volt hivatott ez a nyelvi áradás, fokozott stílári önérvényesítés — szemben azzal a hagyományos ideálvilág-teremtő funkcióval, amelyet a XIX. század előző évtizedeiben a hazai közönség az irodalomtól elvárt. A reformkori olvasók többsége a harmónia, a biztonságérzet, a konfliktusoktól mentes emelkedettség szférájának tekintette az irodalmat; a fiatal Jókai viszont — akárcsak Petőfi — gyökeresen szembefordult ezzel az örökséggel. Az ő irodalmi világa nemcsak hogy nem ideálvilág, de egyenesen „ideálokat” leromboló világ — csak később, Petőfi és a negyvenes évek forrongó társadalmi közegét elveszítve, az ötvenes években tér majd vissza ő is az előbbi vállalásához — folytatásához.

A novellák másik alapvető mozgatóelemeként az írói magatartás, illetve az e magatartás közvetítette újszerű eszmekör hatott. Jókai e műveiben abszolút érvénnyel, az egyetemes általánosítás szintjén ítéli el a fennálló világrendet: nem a társadalmi berendezkedés egyik vagy másik vonását, hanem annak egészét. Tütekint a hazai viszonyokon: éppúgy az egész világ ellen lázad, miként

az 1845. év Petőfije. A szociális igazságtalanságot oly karakterisztikusan helyezi novellái középpontjába, mint ez idő tájt nagy barátján kívül senki. Nem ismer a múlt és a jelen totális elutasításában semmiféle engedményt, a világot szegénység és gazdagság, szabadság és rabság, kiszolgáltatottság és hatalom ellentét-párjaiban fogja fel: a széppróza eszközeivel elsőnek szövelgeti meg a későbbi márciusi ifjak társadalomfelfogásának számos összetevőjét. Szélsőségesen komor, sőtét társadalmi helyzetképe maga volt a fenyegetés, a társadalom radikális újjáformálása szükségességének művészi jelzése: soraira oda kellett figyelni.

Jókai oly igazságokat fogalmazott meg ekkor; s oly nyelvi erővel, hogy legjáva művei a sokkhatás energiájával érték az olvasókat. Bármily kevéssé volt is forradalmár alkat és jellem, s bármennyire kialakulatlan volt még egyénisége, abban, amit papírra vetett, már sok tekintetben 48 előjeleit figyelhetjük meg. Éppen azért, mert nem annyira önmaga, mint inkább társai ideáinak lett szószólója. A Pilwax tájékán volt ugyanis szokás hirdetni olyfajta eszméket, mint például: „... míg a nagy tolvaj karonfogva jár a törvénykezelővel, addig a kis tolvajt felakasztják; míg a dobzódo ajtajánál éhező árvák és özvegyek sírnak, s hiába kérnek a juryház kapuja fölött kifaragott igazság szobrától védelmet és pártfogást: addig az háborítatlan költi el ezeknek utolsó falatját” (*A Nepean-sziget*); „... Nyomorúsággal teljes élet ez a miénk. Ostorcsapása a sorsnak a születés órája, ostorcsapása a halál órája, ostorcsapás az élet minden perce. Magasan hordja koronázott fejét a vétek, és bálványoztatik; hamut hint fejére az erény, és lábbal tapodtatik” stb. (*A gonosz lélek*). E kitételek az isteni igazságszolgáltatás érvényét kérdőjelezték meg, negativitásuk határozott elindulás volt az úton, amely utóbb az *apostolhoz* vezetett — jóllehet annak megírása idején Jókai már egészen másfajta nézeteknek adott hangot írásaiban. Oltványi Ambrusnak igaza van, amikor e novellák állításait, motívumait rendre összeveti Petőfi költeményeivel, s köztük lényegi egyezéseket állapít meg.

S a francia romantika hatása, Victor Hugo, Sue, George Sand motívumainak átvételei? Az átvétel nem egyértelmű az utánzással: Petőfi, Jókai és körük csak azt vette át, ami élethangulatuknak, még inkább világképüknek megfelelt. Ami legbelsőbb létélményüknek, azaz a hazai feudalizmus belső ellentmondásai kiéleződésének egyenértékű művészi tükrözésére szolgálhatott. Francia indittatású áramlat volt a „vadromantikus” mozzanatok halmozása ekkor csakugyan, de nagyon is egyberímelt a polgárosuló magyar értelmiség legjobbjainak válsághangulatával, kiütéskeresésével, krízises élethangulatával, mélyen

antihierarchikus és antitradicionális beállítottságával: Sue, Hugo sablonjaiban a maguk fájdalmas hazai tapasztalati anyaga nyert esztétikai megjelenítést.

Még valamit különben a francia hatásról. Nem kétséges, hogy Jókaiék nemzedéke mohón olvasta a kiváló francia kortársakat. De legalább annyira vonzotta őket a hazai mester, a harmincas-negyvenes évek kimagasló hazai publicistája is: *Vajda Péter*. Nemcsak a *Felhők* költője tekintette őt a „függetlenség bajnoká”-nak: a Fiatal Magyarországi társadalomkritikájának egyik legfontosabb ösztönző forrását Vajda újságírói munkásságában kell látnunk. „... e világ, amint van, a fonákások, bohóságok, igaztalanság világa” — írta lapidáris tömörséggel Vajda Péter, s ez a szentencia szinte foglalatlan lehetett Jókai pályakezdő novelláinak is. A *Korunk ördögei*, a *Visszaélések*, a *Különbségek a világon*, a *Haszonlesés* stb. című Vajda-cikkek a zarkazmusig menő fájdalmas ironia hangján, a groteszk sokrétű lehetőségeivel, ugyanakkor a személyes átélés forróságával jelenítették meg a világrend egyetemes tarthatatlanságát. Ugyanazt mondta ő is, mint Hugo vagy Sue, de a hazai élmények többlet-energiájával.

Elsősorban persze Petőfi sugalmi állnak a novellák hátterében. Kettejük egymásra hatása azonban kölcsönös volt, a költőforradalmár is tanult Jókaitól. A „szabadság-szerelm” mottó gondolatcsiráját kezdeti formában először például az ifjabb pályatárs fogalmazta meg, s nem is egy változatban! *A Nepean-sziget* hőseről ugyanis a több mint egy-évszázadon át kihagyott s most végre helyére íktatott befejezésben ezeket olvashatjuk: „... honát jobban szeretted, mint magát, jobban, mint nejét.” S hasonlóképpen nyilatkozik meg *A gonosz lélek* című novella lapjain is, hol a hős, Almay Zoltán rajongással szereti menyasszonyát, de eszméi érdekében az ő kérésére sem hajlik, inkább feláldozza szerelmét. Vadromantika, hatás vadadás? Meglehet, de e hatás vadászó romantika a „szentséges elvek” egyikét-másikát népszerűsítette s nem is akármilyen formában.

Ez utóbbi szempontjából pedig nem kevésbé fontos a fiatalori elbeszélések másik csoportja. A népies íróké, melyeknek humorát, anekdotizmusát, hazaiságát, vidékies valóját az eddigi kutatás többnyire a „játékos népi mesélés” realista produktumaként tartotta nyilván. Nos, realizmus csakugyan van e novellákban, jelesül a *Sonkolyi Gergely* címűben, csak nem olyan egyértelműen idillikus—„derűs” értelemben, mint azt az eddigi elemzők vélték: Jókai népiessége ezáltal nagyon is akart, sőt szántsándékkal erőltetett, trivialitásig menő, a provincializmusokat jellemábrázoló funkcióval halmozó

népiesség. Mindennek pedig nem humoros, hanem szatirikus funkciója van itt, devalvál, leminősít, elidegenít — a táblabíró-világ földhözragadtságának tablóképet nyújtva. A *Sonkolyi Gergely* — mint azt Oltványi Ambrus is érinti — a Kísfaludy Károly-féle szatirikus novellavonulat újabb hajtása, *Sulyosdi Simon* rokona, sőt már *Pató Pál úr*, Petőfi magyar nemeséé is.

De más vonatkozásban is rokona e népies novellavonulat a társadalmi igazságtalanságot feltáró másíknak. Abban, hogy az ábrázolt tartalmak megelevenítésében Jókai éppoly szókimondó: korlátokat, szabályozó fenntartásokat itt sem ismer. Nyelvi szabadosága, fenntartás nélküli közvetlensége, sőt nyersége, diákos hanyavetisége, megszólalásának földközélsége éppen nem volt „természetes” ez idő tájt. Horváth János még 1922-ben is nehezményezte, hogy *Úti leveleiben* Petőfi „egy pajtási kör modorát” viszi „a nagy nyilvánosság elé”: Jókainak e novel-láiról is többé-kevésbé elmondható volt ez a megállapítás. Stílusdemokratizmusa, köznyelvűsége, a kollektívum beszédmódjának fenntartás nélküli használata fölény és kihívás tükrözője volt, „kesztyűdobás” a választékos nemesi miliónek. Az a magatartás nyilvánul meg itt a stílus terén Jókainál, amelyet barátja nem sokkal utóbb így fogalmazott meg: „... Én olyan ember vagyok, hogy amely házba bemegyek, szeretem magamat hanyatt vágni a lánán.” Tegyük hozzá ehhez a Jókait is vezérlő logikus következtetést: annál inkább szereti megselekedni ezt, minél kevésbé tetszik a közizlésnek. Ugyanaz az újító szándék, konvencióknak fittyet hányó írói attitűd nyilvánul meg itt a nyelvhasználat szintjén, mint amely őt a társadalmi sebek és bűnök bemutatásában is vezette.

A népies ábrázolás szatirikus célzatának eredménye egyébként a *Keselyő Péter* című, 1847-ben írott novella is: általa Jókai a parlagi köznemesi „műveltség” jellegzetességét, az alkalmi költészetet nevetette ki. Ez a versfaragás dilettantizmusa, az irodalom fogalmának lealacsonyítása, nem utolsósorban pedig a rendi nacionalizmussal összeszövődöttsége következtében a hazai progresszió szemében jelképe volt a táblabíró Magyarország provincializmusának, az „eszem-izsom kultúrának” — mindannak, ami a társadalom és az irodalom újformálását hátráltatta. Oltványi Ambrus jegyzeteiben igen helyesen a tábla téma Kazinczyval kezdődő gazdag hagyományára. Észrevételeihez csupán annyit tennék hozzá, hogy Jókait elődeihez képest valami megkülönbözteti. Azok ugyanis minden komikus ábrázolás ellenére komolyan veszik e jellegzetes típust, számukra reális erő, hatékony ellenfél. Jókai viszont a polgárosodó Pest légkörében már hallatlan fő-

lénnyel tekint a figurákra: régmúltból visszamaradt kövületek ezek az ő szemében. Nem annyira haragot, mint inkább szánalmat érez irántuk, lesajnáló mosollyal szemléli őket.

A kritikus, az igazat megvallva, „nehéz” helyzetben van akkor, amikor a Jókai-novellák jegyzetanyagát forgatja: nemigen talál benne kivetnivalót. Oltványi Ambrus sajtó alá rendezése — mint ahogy azt már tőle megszoktuk — alig hagy rést bíráló észrevételeknek. Ezúttal — célszerű megmondolásból kiindulva — szöveggondozó munkájában nem követ egységes eljárást. A kötet törzsanyagát az 1848-ban megjelent első novelláskötet, a *Vadon virágai* szövege alapján közli, azoknál a novelláknál viszont, amelyek kötetben csak utóbb láttak napvilágot, nem ezt veszi alapul, hanem a folyóiratbeli első megjelenést. Elveivel egyetértünk: az ötvenes években Jókai már nem tördött a korrektúrával, szövegeinek sok félreértésre alkalmat adó fokozatos romlása ekkor s jó-részt ennek a révén indult meg.

Legjelentősebb filológiai eredményei Oltványinak a novellák keletkezéstörténetének és kronológiájának megállapításával kapcsolatosak. E kérdésekkel régebben egyáltalán nem foglalkoztak, a kötet összeállítójának egy és egy negyedszázad távlatából kellett a maga felderítő munkáját elvégeznie. Főleg a korabeli sajtót és Jókainak anyjához intézett leveleit hasznosította találó következtetésekkel, továbbá az író által 1859-ben készített *Megjelent műveim jegyzékét*. Ezek segítségével sikerült például megfejtenie a *Házasságok desperációból* és *A remete hagyománya* című elbeszélések időpontját, mint ahogy *A munkácsi rab* című szépprózai írást is ő iktatja először keletkezési helyére, az 1846-os esztendő novellái közé. Az utóbbival kapcsolatosan megmondokodtatóak létrejöttének adalékai: az Oltványi közölte adatokból kitűnik, minő visszhangjuk volt Jókai pályakezdő novelláinak. A *Reguly Album* szerkesztőinek, hol e novella megjelent, oly fontos volt a *Nepean-sziget* hűsz esztendő szerzőjének szerepeltetése, hogy azon igen kevesek közé sorolták, akiknek munkájáért fizetni is érdemes!

Köztudomású Jókairól, hogy oly sokréttű művelődéstörténeti anyaggal dolgozik, mint korában senki, így a szövegvizsgáló kiadásban szükséges tárgyat és nyelvi magyarázatok jegyzéke nála nemegyszer rejtvényfejtés számba megy. A *Serfőző* című novella anyagából idé-zünk: *feltegye az Orbán süvegét, sajtalan hajpomádé, zöld fejű huszárok, ácsi laptika, burdzsella. Az aegyptusi rózsából: sfflor, Maneros, Saamiel, Sabaca, a merőii határon.* Oltványi ezeket is megoldja, sportnyelven szólva „nem ismer lehetlent”.

— Egy-két kiegészítő kritikai megjegyzést azért megkockáztattunk, bármennyire nincs

is a kiváló szöveggondozó teljesítmény egésze szempontjából jelentőségük. Így az *Istenítélet* című novelláról annyival egészíteniék ki Oltványi Ambrus magyarázatát, hogy a *Tavaszi* című pápai antológiában megjelent novellát szerzője esetleg Petőfinek az antológia szerkesztőjével támadt összezördülése miatt hagyta el a *Vadon virágaiból*. A *Marcze Zára* című írás felvilágosult racionalizmusát a jegyzet készítője Tudós Bocsor István pápai előadásából eredezteti. (553.) Szerintünk legalább annyira fakad az Vajda Péter tanításainak szelleméből. A *büntárs* című elbeszélés társadalmi problematikájának, a nemek közti egyenlőtlenség kérdésének felvetését pedig a francia romantika hatásával magyarázza. (642.) Úgy véljük, a hazai előzmények sem érdektelenek: a nőnevelés, nőemancipáció már a húszas évek magyar sajtójának kedvelt témája volt. Karacs Ferencné Takáts Éva ilyen tárgyú cikkei, majd 1828–29-ben megjelent könyvei nagy visszhangot keltettek a hazai közéletben. A jegyzetek a *Keselyő Péter* című novellával kapcsolatban idézik Frankenburg Adolfnak Bárány Boldizsárra vonatkozó visszaemlékezéseit. (708.) Méltatlanul: ha valakire, úgy Bárányra éppen nem dületáns rigmüs-faragása volt jellemző, hanem remek kritikai

érzéke. Nagyon is kompetens fő volt ő az irodalom dolgában. Mindez természetesen nem változtat azon, amit Oltványi Ambrus avatottan feltár a Poóts Andrások költészetéről — de tény. S még annyit, hogy a *Jókai fiatalkori novelláinak hatása a kortársakra* című fejezet túl vázlatosnak tűnik, nemigen megy túl Szinnyei Ferenc sok évtizeddel ezelőtt írott monográfiáinak anyagán, holott e hatás az ott felsoroltnál jóval szerteágazóbb s összetettebb volt, vizsgálata közelebb vinne a Fialat Magyarország eszméinek hatástörténetéhez.

Jókai elbeszéléseinek példás gondozásban megjelent első kötete két vonatkozásban is „alapkönyv” lesz a korszak kutatóinak. Mindenekelőtt a szerző miatt: íróvá válásának folyamata itt tűnik elénk legrészletesebben és legplastikusabban. Ennél is fontosabb azonban, hogy e novellák az író baráti körének szellemi égtájaira irányítják a figyelmet. Annak a Pilwaxban gyülekező ifjú értelmiségi csoportnak újfajta világszemléletére, társadalmi tudatára, mely a vele foglalkozó s többségében jelentős tanulmányok ellenére is, ma még oly sok tekintetben terra incognita.

Fenyő István

LAKATOS ÉVA: MAGYAR IRODALMI FOLYÓIRATOK A—C, C—E

Bp. 1972, 1973. Petőfi Irodalmi Múzeum, 159 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei, A. sorozat 1., A sorozat 2.)

A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai sorozata az első füzet élén olvasható bevezető szerint „az irodalomtörténeti érdekű folyóiratok leírására vállalkozik 1786-tól, az első irodalmi periodikum: a *Magyar Musa megjelenésétől 1944-ig*.” Vagyis: a bibliográfia szerkesztője, Lakatos Éva a szépirodalmi, irodalomtudományi, irodalomtörténeti folyóiratokon kívül gyűjtőkörébe vona mindazokat az időszaki kiadványokat, amelyeknek a számbavétele, ismerete és vizsgálata az irodalomtörténeti kutatás érdeklődési körébe tartozik. Bibliográfiai leírást ad azokról az egykori divatlapokról, élcslapokról is, amelyek szépirodalmat is közöltek, feldolgozta, illetve a sorozat további füzetében feldolgozza a különböző tudományos szemléket (*Akadémiai Értesítő*, *Budapesti Szemle*), a rokontudományok fórumait (*Etnográfia*, *Huszadik Század*, *Szocializmus*, *Társadalmi Szemle*), valamint néhány hetilapot, képesmagazint is, amelyeknek fontos szerepük volt koruk irodalmi életében. Nem mellőzi azokat a politikai lapokat sem, amelyek elsősorban a szerkesztő személye miatt számíthatnak az irodalomtörténetész figyelmére (Táncsics Mihály *Munkások Újsága*, *Aranytrombita*). Az első két füzetben

azoknak a periodikumoknak a leírása található betűrendben, amelyeknek a címe az ABC első öt betűjével kezdődik.

A *Magyar Irodalmi Folyóiratok* bibliográfiájának a jelentőségét elsősorban az jelzi, hogy a különböző periódusokat átfogó vagy bizonyos tájegységek hírlapirodalmát feldolgozó sajtó-bibliográfiák után ez a kiadványsorozat lesz az első kísérlet arra, hogy a magyar irodalmi—irodalomtudományi—irodalomtörténeti időszaki kiadványok teljes jegyzéke és alapos leírása létrejöjjön a „kezdettektől”, a felvilágosodás korától, 1944-ig bezárólag.

Annak értékelő elemzését bizonyára elvégzik majd a könyvészeti és könyvtáros szaklapok, hogy a folyóiratok leírásának a módszerében miben és mennyiben ad többet az új vállalkozás, mint a korábbi sajtóbibliográfiák (mi csak éppen utalunk arra, hogy pontos és részletes tájékoztatást talál az olvasó az egyes évfolyamokról, arról, hogy évenként hány szám jelent meg, a számozások, dátumok, paginák pontos rögzítésével, a mellékletek, metszetek, térképek, kották teljességre törekvő felmérésével) — ezen a helyen elsősorban arra szeretnénk rámutatni, hogy a *Magyar Iro-*

dalmi Folyóiratok bibliográfiájának első két füzeté alapján nyilvánvaló, hogy a sorozat sok éves szívós gyűjtőmunka alapján hatalmas mennyiségű információ-tömeget bocsát a szakember és minden érdeklődő rendelkezésére, és anyagát könnyen áttekinthető, világos struktúra szerint rendezte el. Legfrissebb lexikális forrásunk, a *Magyar Irodalmi Lexikon* 1963-ban megjelent első kötete A-tól E-ig 24 olyan irodalmi folyóiratot mutat be, amely 1945 előtt indult, ezzel szemben a Lakatos Éva szerkesztésében megjelent két füzet 282 orgánumról ad részletes leírást.

Az első füzet bevezetője megállapítja, hogy „a tudományos kutatásban egyre általánosabbá válik az a felismerés, hogy a társadalomtudományok egyik legfontosabb forrásanyagát éppen a periodikumok adják”. Ezt a tételt az irodalomtörténeti kutatásokra vonatkoztatva úgy variálhatjuk, hogy ma már nyilvánvaló, hogy műltbeli és közelműltbeli irodalmi folyóirataink alapos analízise nélkül csak a bizonytalan hipotézisek és fikciók számát szaporíthatjuk tovább. A műlt század közepéig úgyahogy elbodogulhat az irodalomtörténész oly módon, ha számba veszi a vizsgált korszak könyvtermését, a regényeket, a versesköteteket, az almanachokat, ha kutatásának a körébe vonja a színházakban bemutatott drámai alkotásokat, de a műlt század második felének vagy még inkább a huszadik század irodalomtörténetének alapos szintézise már nem fejleszthető tovább a folyóiratok, irodalmi lapok és a sajtó irodalmi rovatainak alapos feldolgozása nélkül. Könnyelmű fikció volna feltételezni, hogy ami fontos és értékes írás az irodalmi folyóiratokban, hetilapokban, napilapokban megjelent, az később törvényszerűen az írók kötetéiben is újra kiadásra került. Az sem érvényes, hogy minden életműnek mindig a legjava jut később kötetekbe. A véletlen, az utódok vétele, a politika vagy a könyvkiadás szempontjai gyakran éppen a kontraszelektiót támogatták.

Lakatos Éva bibliográfiájának imponáló anyaggazdasága éppen azt teszi valószínűvé, hogy ha végre — hasznos, de meglehetősen elszigetelt kísérletek után — intenzívebbé válna az irodalmi folyóiratok tervszerű feldolgozása és elemzése, az eddigi irodalomtörténeti szintézisek számos megállapítása továbbbi finomításra, árnyalásra vagy revizióra szorulna, módosulna az a kép is, amely eddigi ismereteink alapján a különböző irodalmi csoportosulásokról, mozgalmakról, az irodalmi élet különböző periódusainak változóalakuló frontjaival kapcsolatban kirajzolódtott, és bizonyára közben nagy alkotók elfeledett, értékes alkotásai is felszínre kerülőnének.

Mindennek a feltételezése és hangoztatása a recenziens részéről persze nem számít felfedezésnek, ahányszor fontos az a folyóirat-történeti kutatások fontosságáról, ezek a

konklúziók általában megfogalmazást nyernek. Lakatos Éva bibliográfiája azonban éppen rendkívül gazdag adathalmazával minden eddiginél világosabban illusztrálja azt a tételt, hogy korszerű irodalomtörténeti kutatás nem képzelhető el a továbbiakban alapos folyóirat-történeti analízisek nélkül. A *Magyar Irodalmi Folyóiratok* szerkesztője ugyanis a periodikumok részletes leírása után a szerkesztők nevén kívül a folyóiratok túlnyomó többségének esetében időrendi tagolásban közli a nevezetesebb munkatársak névsorát is. Így a legfontosabb irodalmi folyóiratokról rendkívül szemléletes és a szakember számára nagyon is sokat jelentő történeti keresztmetszeteket ad, amelyek alapján már eleve fontos következtetéseket lehet levonni az egyes folyóiratok irányára, szemléletére, színvonalára vonatkozóan.

A nagyon világosan tagolt és gazdaságos tipográfiával elrendezett munkatársi listák teszik lehetővé, hogy már az első átlapozás alapján kiugorjanak az első két füzet anyagából a szerkesztő fontos folyóirat-történeti felfedezései. Számos olyan ismeretlennek mondható orgánumot mutat be, amelyeknél az általa jelzett munkatársi gárda arra figyelmeztet, hogy a rövidéletű folyóirat feltáró elemzése nyomán elfeledett, értékes alkotások, kritikai megnyilatkozások juthatnak majd felszínre. Ilyen például (csak XX. századi köréből emelve ki a feltűnő adatokat) az 1903-as *Előre*, amelyben Balázs Béla, Csizmadia Sándor, Erdős Renée, Juhász Gyula, Milotay István írásai jelentek meg az 1911-es *Aurora*, amelynek munkatársai között Balázs Béla, Bartók, Kosztolányi, Lesznai Anna szerepel a *Berlini Magyar Revue*, 1913-ból, amely Juhász Gyula, Karinthy, Kosztolányi, Móricz írásait közli (ez az orgánum akkor is figyelemre méltó, ha a további vizsgálatok során esetleg kiderül, hogy másodközlésekről van szó) az 1921-ben megjelent *Dunántúli Kultúra* Cholnoky László, Heltai, Lovász Károly, Nagy Lajos, Sík Sándor, Somlyó Zoltán műveivel az 1922-es *Apollo*, amely Molnár Antal, Németh Antal, Szabó Dezső, Szabó Lőrinc írásait publikálta (és amely nem tévesztendő össze Gál István és Dénes Béla későbbi, hasonló című, jelentős folyóiratával); vagy 1937-ben a *Budapesti Napló* c. folyóirat (!), amelynek Ignóty Pál, Kellér Andor, Nagy Endre, Nagy Lajos, Sárközi György, Szép Ernő és Tersánszky J. Jenő is munkatársa volt.

A *Magyar Irodalmi Folyóiratok* bibliográfiájának a felfedezéseken túl is vannak nagyon fontos tanulságai. Nemcsak a folyóirat-ritkaságok esetében érdemes a munkatársi listákra felfigyelni. Sokszor a hosszú életű, nem is nagyon magas színvonalú folyóiratok névsoraiból is messzemenő következtetéseket lehet levonni.

Megtanultuk például, hogy a századforduló újat kereső irodalmi törekvéseit Kiss József lapja, *A Hét* vonzotta maga köré, és hogy ez a hetilap átmenetet jelentett a múlt századi „modernség” és a *Nyugat* valóban forradalmi átalakulást hozó mozgalmá között. Ez a „tétel” bizonyára továbbra is érvényes, de nagyon gyér ismereteink alakulnak ki a századforduló irodalmi életéről és irodalmának történetéről, ha hasonló intenzitással nem tárjuk fel és nem analizáljuk a korszak többi és a szerzői gárdák szerint szintén figyelemreméltó orgánumait.

Nem vitás, hogy a régen sürgöttetett analíziseket egy-egy periódus legjelentősebb folyóirataival kell kezdeni, de Lakatos Éva bibliográfiájának az is szembeötlő tanulsága, hogy nem mehetünk el figyelem nélkül a közepes színvonalú vagy éppen retrográd irányzatú folyóiratok mellett sem, mert azokban is rendszeresen szerepeltek nagyon jelentős írók. Vajda János, Reviczky, Tolnai Lajos, Cholnoky László, Nagy Lajos, Móricz, Kosztolányi, Karinthy a legkülönbözőbb tendenciájú és színvonalú lapokban is publikált. Külön figyelmet érdemel az a probléma is, hogy miként koncentráltak időnként maguk köré kifejezetten retrográd szemléletű orgánumok, mint például *A Cél* vagy az *Egyedül Vagyunk* jelentős és haladó írókat is.

Az eddiginél nagyobb figyelmet érdemelnek a felekezeti lapok is. A bibliográfia második füzetében ismertetett *Egyenlőség* című zsidó felekezeti lap például igen jelentős íróknak adott gyakran fórumot, köztük olyanok-

nak is, akiket sem a felekezeti szálak, sem a vallási hagyományok nem kötöttek ehhez a laphoz (Cholnoky László, Kozma Andor, Nagy Lajos, Zempléni Árpád, Kosztolányi Dezső, Török Gyula, Babits Mihály, Krúdy Gyula, Móricz Zsigmond, Sértő Kálmán).

Jelentős pozitívuma a *Magyar Irodalmi Folyóiratok* bibliográfiájának, hogy az ifjúsági közlönyöket, diáklapokat és a (főként múlt századi) divatlapokat szintén alaposan kiaknázta. Az utóbbiak irodalomtörténeti jelentősége közismert, de az annotációkban szereplő névsorok így is meglepőek. Az egykori diáklapok gyakran jelentős írók fiatalkori zsenyéinek lelőhelyei vagy szerkesztői tevékenységük első próbahelyei, mint például az 1917-ben megjelent *Diák-toll*, amelyet a tizennyolc éves Kodolányi János szerkesztett; vagy egyéb szempontból tartalmaznak fontos dokumentumokat, mint az 1919-es *Diákkultúra*, amely Szabó Dezső és Milotay István írásai mellett egy Babitscsal folytatott interjújt is közread.

Érdeklődéssel várjuk a *Magyar Irodalmi Folyóiratok* további füzetét is, a Petőfi Irodalmi Múzeum jelentős vállalkozásának folytatását, amely már indulásában is többet ad annál, ami általában sajtótörténeti bibliográfiától elvárható. Részletes leírásaival, annotációival, terjedelmes névsoraival azt jelzi, hogy a füzetsorozat befejeztével már adva lesznek a feltételek arra is, hogy a magyar irodalmi folyóiratok korszerű és alapos lexikona megszülessék.

Vargha Kálmán

*

Székesfehérvár évszázadai. 2. Középkor. Szerkesztette: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1972. Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága. 231 l. (István király múzeum közleményei. A. sorozat 14. sz.)

1968-ban e hasábokon ismertettük a sorozat első, 1967-ben megjelent kötetét. Az új kötet a város születésének ezeréves ünnepségeire jelent meg. Tanulmányai a székesfehérvári Történész Ülésszakon hangzottak el 1968 májusában. A medievisztika kutatóit e kötet tematikai változatossága is kielégítheti, mégis az előadások bizonyos kérdések köré csoportosulnak, s így hasonló problémákban többfajta állásfoglalással is találkozhatunk. Mindegyik Székesfehérvárhoz kapcsolódik, de többségüknek az általános jelentősége nagyobb.

A királyság jelvényeivel két dolgozat foglalkozik, *Heinrich Kolleré (A székesfehérvári királyi trónus kérdése)* és *Kovács Éváé (A középkori magyar királyság jelvényeinek kérdése)*. Az első igazgatástörténeti, a második

művelődéstörténeti jellegű: a magyarországi szent kereszt ereklye kultuszának egy jelentős állomását tekinti át, elsősorban III. Béla sírjelvényei alapján. Koller a trónszékkel kapcsolatban Fehérvár főváros-jellegét vizsgálja: megállapítja, hogy a későbbi középkor folyamán elsősorban a város gazdasági, anyagi ereje volt szűkös ahhoz, hogy fővárossá emelkedjék. — A városi, illetve megyei etnikummal három kutató foglalkozik. *Györffy György (A székesfehérvári latinok betelepülésének kérdése)* szerint a vallon-francia főpapok hívására költöztek be az iparos-kereskedő város-lakók királyi és püspöki városainkba, a XI. századtól kezdve. Kutatja, melyik városrészben laktak, melyik templom volt az övék.

Székely György (A székesfehérvári latinok és vallonok a középkori Magyarországon) megkülönbözteti a város-lakó és a falusi települteket is, nyelvészeti adatokat fog vallatára, és kritikailag elemzi a régi forrásokat, egyaránt érvényesítve a magyar és az egyetemes történeti kutatás eredményeit. A bevándorlást elsősorban gazdasági motívumok-

kal magyarázza. Foglalkozik a betelepültek további magyarországi életével, kiváltságai-
val s a városlakó vallonok társadalmi réteg-
ződésével is. *Mándoky K. István (A Hantos-
széki kunok)* a Fejér megyei kunok történe-
tét és a csekély számú kun nyelvmaradvá-
nyokat mutatja be.

*Bónis György (A székesfehérvári törvény-
napról az „ország szabadságáig” szellemes
előadásában a feudalizmus szabadságát kut-
tatja, pontosabban a libertas-fogalom jelen-
téstartalmát s azt a folyamatot, melyben az
egyesek és testületek szabadságai a libertas
regni-ben egyesülnek, a jogszolgáltatás, az
országgyűlések törvényhozása és a szabadság-
levelek alapján. A másik jogtörténeti tanul-
mány, Degré Alajosé (Székesfehérvár városi
joga a középkorban), megállapítja, hogy a
fehérvári városi jog nem mondta ki a vég-
rendelkezés szabadságát, ezért lett a városok
számára a későbbiekben inkább a budai jog
mérvadó. Kubinyi András (Székesfehérvár
középkori oklevéladása és pecsétjei) sorra veszi
a fennmaradt városi okleveleket és a város
pecsétjével, illetve címerével foglalkozik.
Az oklevéladásban észak-francia hatás lehe-
tőségét teszi fel. Megfigyeli a Franciaországról
kiinduló hatásokat a szavatosságon kívül a
címerhasználatban is.*

A tanulmányok egy jelentős csoportja a
szellemi élet, kultúra jelenségeit tárgyalja.
*Horváth János Középkori irodalmunk Székes-
fehérvári vonatkozásáról* szólva egyrészt török
politikai intézmények nyomait mutatja ki a
középkori magyar állam életében (a királyi
tanácsban részt vevő főurak székével, a vér-
szerződéssel és a kutyaeszkivel kapcsolatban)
középletin, arab és népi források alapján,
másrészt a székesfehérvári királytemetéseket,
pontosabban Károly Róbert temetésének népi
eredetű siratási szertartásait elemezve meg-
állapítja, hogy a Halotti Beszéd és Telegdi
Csanád érsek beszéde egyaránt a halottsira-
tással kapcsolatos túlkapásokat kívánta ellen-
súlyozni. *Mezey László (Székesfehérvár egy-
házi intézményei a középkorban)* sorra veszi
az egyes egyházakat, funkcióikat, rítusukat,
jogaikat, valamint a káptalan és a jánosrendi
konvent életét, papjainak társadalmi helyze-
tét, származását kutatja. Az egyházi intéz-
ményekhez kapcsolódik *Dobszay László* mun-
kája is (*Középkori zenetörténetünk székesfehé-
rvári vonatkozásai*): a fehérvári bazilika zenei
színpontját tekintve az országban az első
helyen állott, napi 7–8 óra hosszat hangzott
benné a liturgikus zene. Foglalkozik a koroná-
zás és a királytemetés liturgiájával, a zené-
szekkel s a hangszerekkel, megemlítve a népi
zenét is.

Két művészettörténeti tanulmány a rene-
szánsz idejére kalauzol bennünket (*Marosi
Ernő: Mátyás király székesfehérvári sírköpol-
nája*, ill. *Berkovits Ilona: A későközépkori*

könyvkultúra Székesfehérvárott — Kálmán-
csehi Domonkos prépost kódexeiről). Két
dolgozat numizmatikai tárgyú (*Huszár Lajos:
Anjou-kori pénzverés Székesfehérvárott*, ill.
*Gedai István: Székesfehérvár közép- és török-
kori pénzletelei*). Nagy Lajos tanulmánya
(*Székesfehérvár későközépkori topográfiája*)
XVII. századi telekfelmérések és korábbi
források alapján vázolja fel a város képét.
Mindegyik tanulmányt német nyelvű össze-
foglaló követi. *Kurcz Ágnes*

**Balassi Bálint: Összes költemények, Szép
magyar komédia.** Szigeti József előszavával.
Bukarest 1972. Kriterion K. 248 I. (Magyar
Klasszikusok.)

A Kriterion Könyvkiadó Magyar Klasszi-
kusok sorozatában adta közre Balassi összes
versét és pásztordramáját, Szigeti József
gondozásában és bevezető írásával.

A kiadványban nem a feltételezhető kron-
ológia szerint követik egymást a versek, ha-
nem tematikai csoportosításban, s csak ezen
belső érvényesül a kronológiai szempont.
Szigeti József a fiatal Balassi költészetét
elemző tanulmányában (*A mű és kora.* Bu-
karest 1970.) nemrégén több figyelemreméltó
megfigyelést fogalmazott meg a korai szerel-
mes énekek valószínűsíthető együvé tartozá-
sáról, közel egyidőben való keletkezésüket
sejtette. Balassi verseinek sajtó alá rende-
zése során azonban nem kamatoztatta sem
saját észrevételeit, sem Eckhardt utolsó
Balassi-kiadásának (Bp. 1968.) tanulságait.
Tény viszont, hogy szövegközlésében az egyik
legjobb hazai kiadáshoz igazodik (Magyar
Helikon 1961.). A szöveghagyomány némely
(még nem korrigált) torzítását olykor (a
szótagszámhibás sorokban) igazítani lehe-
tetett volna (pl. a „Szegéll meg engem”, a
„Szit Zsuzsánna tüzet” kezdetű énekekben,
de máshol is).

A kötet bevezető írása (*A szerelem és sira-
lom költője*) szerény terjedelemben méltatja
Balassi költői életművét. Szigeti József je-
lemzése főként a szerelmi versek szerzőjét
mutatja be, tüzetesebben szólva Balassi sze-
relem-szemléletéről. Vázlatos áttekintést ad
Balassi költői útjáról, fejlődéséről. A Balassi-
lira művészi-esztétikai csúcának a Júlia-
verseket tartja. Szigeti szerint: „Az ezután
keletkező Coelia-verseknek nincs a korábbi-
akhoz hasonlítható, mely mondanivalója.”
... „A múlt pillanatok örömeit páratlan
művészettel megörökítő Coelia-versek nem
feledtetik hát el, hogy a költőnek nem lehe-
tetett többé a korábbihoz hasonló vezéresz-
méje.” (13.) Vitathatatlan, hogy a Célia-cik-
lus új periódusról vall Balassi versművészeté-
ben, de korántsem tanuskodik a „mondani-
való” megtorpanásáról vagy a „vezéreszme”
megszűnéséről. A Balassi-vers általános jelle-

gének a módosulásáról beszélnek a Célia-versek, hiszen ezekkel az énekekkel érkezett el Balassi versművészetének végső állomásához, az autonóm szövegvers megteremtéséhez. A versjelentés ezekben a versekben — véleményünk szerint — nem mérséklődött, hanem módosult, már nem annyira a közvetlen logikai szférában fogalmazta meg a költő, hanem jobbra a szöveg zenei-képi elemeivel sugallta.

Komlövöski Tibor

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus X—XI. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. (Összeáll.: Keserű Bálint.) Szeged 1971. Kiadja: JATE Bölcsészettudományi Kara. 178 l.

Egyetemünk intézeti kiadványainak történetében újszerű s több szempontból is figyelemre méltó megoldással jelentkezett a József Attila Tudományegyetem I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének munkaközössége. A Herepei János (1891—1970) emlékének szentelt kettős kötet tematikus szám: nem kevesebb mint 21 tanulmányt foglal magába, melyek mind az elhunyt tudós szakterületéhez, az 1550—1750 közé eső két évszázad magyar irodalom- és művelődéstörténetéhez kapcsolódnak. Herepei szellemi örökségének megbecsülését azonban nem csupán a közlemények témái jelzik, hanem az Adattár kötetekre történő hivatkozások hosszú sora is. Több szerző közvetlenül az általa feltárt adatokból kiindulva dolgozott, mások az ő eredményeit felhasználták, kiegészítették, vagy legalábbis utalnak rájuk, így a szerkesztői szándék maradéktalanul érvényesül: az egykori barátok és tanítványok méltóképpen — nemcsak nevének feltüntetésével, hanem egész életét betöltő munkájának továbbvitelével — búcsúznak irodalomtörténetünk fáradhatatlan munkásától.

A közreadott tanulmányok látszólag heterogén sora határozott kristályosodási pontokat mutat. Az egyik témakört a protestantizmuson belül jelentkező szellemi mozgalmak magyarországi jelentkezésének és eddig kevésbé méltatott képviselőinek vizsgálata alkotja; ide sorolható a Thoraconymus Mátyásnak, a Wittenbergből kisugárzó filipizmus hazai követőjének szentelt dolgozat (Ötvös Péter), az erdélyi protestáns értelmiség egy jellegzetes képviselőjének, Rozgonyi Sutor (Varga) Jánosnak bemutatása (Tonk Sándor), valamint a puritanizmus magyarországi elterjedésére vonatkozó kutatások. Ez utóbbiak közt szerepel a franekeri magyar Amesi-us-tanítványok disputációinak feltérképezése (Czeglé Imre), az erdélyi puritán iskolai színjátszás barokk elemeinek feltárása (Németh S. Katalin) s a Kolozsvárról Bara-

nyába áramló könyvek révén a puritanizmus hódoltságbeli nyomainak kimutatása (Esze Tamás).

A másik, határozottan körvonalazható témakör: a XVI—XVII. századi utazási és peregrinációs irodalom. Kovács Sándor Iván idevágó tanulmányainak sorát ezúttal az utazási irodalom elméletének ismertetésével gazdagítja, s felvázolja a késő reneszánsz peregrináció irodalmából készülő szöveggyűjtemény koncepcióját. További tanulmányok foglalkoznak a Jászberényi Gáspár spanyolországi útjáról készült beszámolóval (Szauder József), Gyulafi Lestár és Miskolci Csulyak István utazásainak adataival (Gernot Nussbächer és Jakó Zsigmond), de ide sorolható a Comenius Újvilág-képét elemző dolgozat is (Wittman Tibor).

Több szerző újonnan előkerült levéltári adatokat dolgoz fel. Legjelentősebb ezek közül az Újfalvi-per jegyzőkönyvének teljes, betűhív közreadása (Keserű Bálint), de érdekes dokumentum az óbudai egyetemre vonatkozó, Heltai által lefordított híradás is (Kulcsár Péter). Kár, hogy a latin szöveg keletkezéséről nem lehet közelebbit tudni. A késő humanizmus légkörének ismeretéhez jelentenek adalékot Ecsedi Báthory István és Rimay János közreadott levelei (Balázs Mihály, Somogyi Dániel), de ugyanilyen értékes a Zrínyiek erdélyi kapcsolatait dokumentáló (Bácskai Antal), valamint az ifj. Pápai Párizra és Bethlen Miklórra vonatkozó levelezés (Gál István, Jankovics József).

A tanulmányok által átfogott időszak körképét színesíti még egy kuruc kori vers szövegtörténetének (Tarnóc Márton) és Heltai 56. meséje egy motívumának (Olasz Sándor) vizsgálata, egy helyesírástörténeti elemzés (Szabó T. Attila) s a Bellarmin-fordító Tasi Gáspár munkásságának szentelt tanulmány (Holl Béla).

A kötet jelentős pozitívuma a fiatal (résszint egyetemista) szegedi kutatók munkájának bemutatása. Igaz, mutatkoznak még írásaik színvonalában egyenetlenségek, néhány esetben a hiányosan fennmaradt adatok mozaikja nem áll össze egységes képpé, melyből maradóan következtetések lennének levonhatók; vizsgálódásaik, anyagfeltárásaik azonban nem is a kutatások lezárásának igényével lépnek fel, sokkal inkább azok útvesztőjének kijelölését célozzák. Keserű Bálint szerkesztői munkája, a különböző dolgozatokhoz fűzött megjegyzései érezhetően irányt szabnak, gondolatot ébresztenek, és segítő kritikával lendítik előre a fiatalok munkáját. Így zárkóznak fel írásaik a neves irodalomtörténészek munkáihoz, s így alakul a kötet sajátos jellegű egysége.

Határozott profilú, szilárd vizsgálódási pontok köré szerveződő tanulmányok sora a szegedi Acta; de ugyanez veszélyt is rejt

magába: vajon az értékes adatfeltáró és hatáskutató munka mellett nem sikkad-e el az esztétikai értékek iránti fogékonyság? Vajon nem kellene-e a jobbára művelődés-történeti adalékok feltárása mellett a következő hasonló jellegű köteteket esztétikai-értékelő elemzésekkel is gazdagítani? Mert az értékes kezdeményezés folytatását igényel: a kötet eredményei igazolják, hogy időnként érdemes a korszak kutatóit összefogva, tematikus számat összeállítani.

Herepei János munkássága: múltunk szellemi mozgalmaira, társadalmi és művelődési helyzetére vonatkozó adatok gazdag tárháza. A most ismertetett tanulmánygyűjtemény is bizonyítja, hogy a szegedi irodalomtörténeti tanszék e gazdag örökségnek méltó letéteményese.

Bitskey István

Deák Farkas: Fogságom története. Az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Kovács József. Bukarest 1972. Kriterion K. 205 l. (Téka-sorozat.)

A bukaresti Kriterion Könyvkiadó ismét érdekes, múltat idéző könyvet tett a történelem jobb megismerésére vágyó olvasók asztalára, amikor az eredeti 1869-es pesti kiadás utánnyomásával újra megjelentette Deák Farkas emlékiratát. A kor, melynek az író szenvedő — börtönbüntetést szenvedő — alanya volt, és melybe e könyv elvezet, a Habsburg-birodalom forradalom utáni, új forradalomtól rettegő, megtorló és preventív intézkedéseinek nyomasztó világa. — Deák Farkas nem volt „történelmi személyiség” abban az értelemben, hogy nevét mindenki-nek ismernie kellene; olyan jelentős író sem vált belőle, hogy ezáltal tarthatna számat általánosabb hírnévre az utókor előtt. Ki volt hát mégis? E kérdésre adandó válaszként idézzük Kovács József igen jól tájékozott előszavának néhány életrajzi vonatkozását: „Hírlapíró, író, történész, színműfordító és színműíró, drámabíráló, röpiratíró és fordító, szabadságharcos, a népek barátságát sürgető közéleti személyiség 1832. április 4-én született Marosvásárhelyen a forradalom elfojtása után . . . a Makk-féle összeesküvésben való részvétel gyanújával 1852-ben letartóztatják.” A *Fogságom története* a rabság öt esztendejének embert próbáló gyötrelmeit, fizikai, de még inkább lelki kínjait és erőfeszítéseit idézi fel, hirdeti az emberségbe, a tudásba vetett hit megőrzésének a fogoly számára a megmaradással egyet jelentő feltételét s az idegen, ellenséges világban a rokonlelkek, barátok feltalálásának, a külvilággal való kapcsolat megteremtésének lélekmentő—életmentő szerepét. Nem csupán

és nem is elsősorban elvi—elméleti szinten teszi ezt, inkább a sorok közül kiolvashatóan. A szabadulás után tizenkét esztendővel kiadott emlékirat távolságot is teremtő leíró—elbeszélő fejezetei mögül mindenkor átsugárzik a szenvedéseket enyhítő humánus döntő szerepe a lélek épségének megőrzésében, közvetítse ezt a humánusot akár az olvasás, a tanulás — mint Goethe és Schiller művei vagy az ekkor megismert szocialista-kommunista eszmék —, az együtt raboskodók közösséggé formálódása vagy egyes ember-séges felügyelők, parancsnokok gesztusai. És mindezeket túl az a felismerés, hogy az üldözöttek nincsenek egyedül, mert a Habsburg-elyomás ellen széles társadalmi rétegek éreznek velük együtt, és a börtön falain kívül is sokan segítik a fogságban sínylődőket. Deák Farkas e művének történelmi atmoszfé-tera-teremtő szerepe ez utóbbi mozzanat következetes kiemelése révén válik különösen jelentőssé.

Jól rendszerezett, nagyfokú tudatossággal szerkesztett írás a *Fogságom története*. Tizen-négy fejezet öleli fel az öt esztendő négy állomásának — Marosvásárhely, Szeben, Gyulafehérvár és Josefstadt börtöneinek — helyzet-ismertető-elemző rajzát. Az epikumon, a pontos, szemléletes környezetfestésen és élet-mód-bemutatáson túl néhány, a kortól és helyzettől is determinált, éles kontúrokkal felvázolt jellemképet is kapunk, de kiemelésre mégis a szerző reflexióiból választanánk ki egyet. Az a férfi, aki ifjú korában „csak” ismerte a Habsburg-ellenes európai méretű szervezkedés tervét, aktív szerepet nem kapott benne és mégis, sokévi börtönre ítélték, visszatekintő írásában a haladás ügyének elkötelezett politikusi elhivatottság nagyszerűsége mellett szárnyaló szavakkal lelkesít. „Csodálatos pálya az a politikai — írja a X. fejezetben —. Aki úgy van alkotva, hogy a közéletben és bármilyen kicsinyben a politikai szereplésben találja fel működési terét — s a közjót és annak előmozdítását tűzi ki célul —, ha egyszer megizléle a lélek bensejéből származó igaz hitet, s a tudomány és tapasztaláson alapuló meggyőződést követő siker gyönyörét: többé sose tud e pályától menekülni! Jöhet a legnagyobb vész, vihar, szenvedés, kétely, csüggedés, óriási akadályok, hörtön, verpad, kétségbeesés, bitófa, száműzetés, örültség fenyegethet, az igazhívó politikus sohase fog eltántorodni, sohase fogja magát megtagadni!” — Igaz hit, tudomány és tapasztalás — korszerű eszmék, jelenünkhöz is szólnak. Mint ahogyan mainak érezzük e tárgyilagos hangvételű börtönnapló minden sorából kifetesző biztos ítéletet emberségről és embertelenségről.

Tamás Anna

Angyal Dávid: Emlékezések. London, 1971. Szepsi Csombor Kőr kiadása, 171 l.

Angyal Dávid *Emlékezései* nem voltak egészen ismeretlenek a múlt század művelődéstörténetének szakemberei előtt, sőt némi legendás hír is övezte őket. Zimándi István Péterfyvel kapcsolatos publikációi nyomán úgy látszott, hogy Angyalnak kivált Gyulairól, a Budapesti Szemlééről, Péterfyről s a Szemle „második nemzedékéről” (Haraszti Gyula, Heinrich Gusztáv, Lederer Béla, Riedl Frigyes) szóló füljegyzései vihetik előre az irodalomtörténetírást. Ifjúkorában ugyanis tartósan ingadozott az irodalomtörténet, sőt a szépirodalmi kritika meg a historiográfia között: a Budapesti Szemle a nyolcvanas években Jókairól és Pálffy Albertről szóló bírálatokat hozott tőle, Kisfaludy Sándorkiadását (1893.) pedig a költő mai monográfiusa is elismeréssel említi.

Az említett szempontból kiindulva eléggé csalódottan kellett letennem Angyal memoárját. Ennek több oka is van. Az egyik egészen független a szerzőtől. Angyal Dávid maga is írt Péterfy-tanulmányt (l. bevezetését P. J. Összegyűjtött munkáihoz 1901-ből), nagytehetségű barátjára vonatkozó emlékeit elmondogatta Zimándi Istvánnak, sőt az utóbbinak az *Emlékezések* kéziratára is rendelkezésére állt. Zimándi aztán bőven merített belőle, s *Péterfy Jenő és baráti köre* c. gondos tanulmányának (1960.) szinte minden második lapján idézte alapvető forrását, amelynek legfőbb idevágó megállapításai így rendre elterjedtek szakkörökben. (Bekerült Zimándi *Péterfy Jenő élete és kora* 1972. c. monográfiájába is.)

Zimándi könyvéből azt is megtudhattuk (i. m. 34.), hogy Angyal meg Péterfy között 1896 után lazulni kezdett az eddig kivételesen meleg barátság, amiért a kör többi tagjai Angyalt hibáztatták, sőt az öngyilkosság után egyikük burkoltan vádat is emelt ellene. Könnyen lehet, hogy a finomlelkű Angyal Dávid maga is érzett lelkiismeretfurdalást, s — zárkózott egyéniség lévén — egykori sejtéséről, tépelődéseiről négy évtized távlatából sem szívesen nyilatkozott meg. Bárhogy is volt, a Péterfynek szentelt részek nem ismertetik mélyebben kettejük viszonyát, az utolsó évekről szinte hallgatnak, s terjedelmük sem különösebben nagy. Gyulaival csaknem ugyanannyit foglalkozik a memoár, mint vele!

Harmadjára azzal is számolnunk kell: Angyal aggastyán fővel tekint vissza a múltba, s így az irodalmár-pályakezdés, az esztéták—kritikusok barátsága kissé más elmosódódik tekintete előtt. S ezt az elhalványulást csak fokozza emlékezésének erősen politikai irányultsága. Fiatal korában még közömbös volt, de a XX. század nagy fordu-

latai, főként a kiegyezés válságba kerülése és felborulása cselekvő konzervatívva, az 1920-as évek közismert legitimistájává tették. Angyal Dávid igen határozottan törekedett könyvében arra, hogy megrajzolja az ortodox 67-esek (Tisza Kálmán, Tisza István, Szilágyi Dezső) harcát a kormánypártot belülről is bomlasztó mérsékelt ellenzékiekkel (ifj. Andrássy, Apponyi). E két politikust felelőssé tette azért, hogy obstrukciójuk, 67-et továbbfejlesztő (Angyal szerint „megbolygató”) kísérletük „lényegesen elősegítette a monarchia feloszlását” (116.). Emellett az alkotó értelmiségiek pártállására is kíváncsi, Gyulai szilárd Deák-pártisága éppúgy foglalkoztatja, mint Beöthy és Grünwald Béla kacérkodása az ellenzékkel vagy Thaly tüzés 48-assága. Mindez érdekes kortörténeti dokumentum, s e felfogás a magyar sovinizmus részleges, de tanulságos bírálatához is elvezette a szerzőt, ám Riedl vagy Péterfy behatódó jellemzésében kétségkívül akadályozta. Ők ugyanis nem sokat gondoltak a közélettel, mindkettőjük a „szép sokféle alapjának szemléletében” érezte magát otthonosnak az emlékiratíró szerint is.

Mint az Utószóból kitűnik, Iványi-Grünwald Béla, a néhai londoni történész, eredetileg *A konzervatív kortárs* címmel szerette volna ez önéletrajzot megjelentetni. A cím helyenvaló, mert Angyal Dávid izlés tekintetében ugyanoly makacsul ragaszkodott az 1880-as évtized Budapesti Szemléjének felfogásához, mint politikai téren! Munkájában éppúgy a Verlaine-követést tartja Ady egyik legfontosabb vonásának, mint harminc esztendővel korábban a Greguss-jutalom odaítéléséről készített jelentésében. Éz az 1913-as dolgozat az akkori irodalomtörténet és műbírálat szemléjének készült, a Nyugat-mozgalom, sőt általában a legfiatalabb nemzedék mellőzése azonban oly nyilvánvaló volt benne, hogy ez Horváth Jánost is tiltakozásra készítette. Horváth az Irodalomtörténetben — lehető pártatlanságra törekedve — mutatott rá arra, hogy a jelentésévő egy szóval sem említette a tanulmányíró Adyt meg Babitsot, hallgatott Schöpflinről s az akkor már virágzó impresszionista kritikáról (It 1913. 184—188.). Angyal Dávid — bármennyire mentegeti ezt jelen művében (125.) — ellenszenves hangon válaszolt. A vitát — kihívás, sértés hiányában is — eltökélten eszmei—politikai térre vitte, csakhogy *rg* betűjegy alá rejtőzött ellenfelét megvádolja a konformista többség és a korifeusok előtt, („De furcsa, hogy *rg* csak az egyik irányban lát fiatal tehetségeket, s hogy a forradalmi radikalizmus eszmeköre iránt annyi előzékenységét tanúsít.”) (BpSz. 1913. 436. sz. 144. vö. még: Király István *Ady Endre*. Bp. 1970. 1. köt. 638.)

Mindezt azért kellett itt elmondani, mert

a kötet összefüggően és nagyobb terjedelemben seholsem szól az Angyal Dávid filológusi—műbíráói munkásságáról. Péter László (London) igényes előszavában kizárólag a kort, az embert és a historikus—politikust világítja meg. A kiadást jól egészítik ki Czigány Lóránt (Berkeley, USA) alapos és sokoldalú jegyzetei, valamint névmutatója. Czigány még a mellékes hangsúlyú utalások helyét is kinyomozta, nemegyszer külföldi hírlapok, folyóiratok egész évfolyamát forgatta át egyetlen adatért. Eredményes szöveg-gondozásának mindössze egyetlen problematikus vonása van: a jelenleg hozzáférhetetlen eredeti kézirat helyett másolatot tett a kiadvány alapjává. E másolat természetesen már egy befejezett fázist rögzít, belőle nem lehet nyomon követni a textus kialakulásának egyes lépéseit. Ez pedig valószínűleg tartalmilag semmellékes tanulsággal járna. Zimándi István még az eredeti alapján dolgozott, ezért bővebb érvelés helyett csupán töle idézek egy textológiai igen jellemző helyet: „Angyal Dávid visszaemlékezéseiben ezt írta: Meglepett, hogy Gyulai nagyon egykedvűen fogadta Péterfy halála híret. Aztán kissé szépíteni akart, áthúzta az *egykedvűen* szót, és fölébe írta: *nyugodtan*. Nem kétséges, hogy az első fogalmazás a hiteles.” (I. m. 24.) S most gondoljuk meg: jelen kiadásban már pusztán a *nyugodtan* változat olvasható! Végül hadd álljon itt egy szembetűnő tollhiba: a 160. lapon említett „a Hungaricagyűjtő Apponyi Albert” nyilván Apponyi Sándor helyett került be a jegyzetek szövegébe.

Nagy Miklós

Dénes Zsófia: Szivárvány. Bp. 1970. Gondolat K. 319 l.

A két világháború közti időszak szereplőit, művészi élményeit, személyiségeit idézi meg Dénes Zsófia egyéni, mozaikokból álló emlékirata. A korszakos változások energiáitól feszült éveket sajátos gócpontokon villantja fel. Bécsi magyar emigránsok kávéházi asztalaira emlékezik vissza, Freud városában, Rippl-Rónai műtermében, Groddeck szanatóriumában, Montparnasse-i „festőskatulyaházban”, a Moulin Rouge ünnepelt táncosnőjének luxuspalotájában, Kilényi Irma szegedi Juhász-múzeumában elevenednek fel az élmények.

A felsorolás érzékelteti a színhelyek, élmények változatosságát, többretűségét. Egymást váltják a nagyvilági és hazai portrék, jelenetek. Baden-Baden és Kaposvár, Tourrettes-sur-Loup és Szigliget, Párizs és Tápé, München és Kalotaszeg: nemcsak a földrajzi távolság, a beszédes interieur-ök különbsége képviseli az emlékek kaleidoszkóp-szerű gaz-

dagságát, hanem a szituációk, az átélés módjainak, a szemszög változásainak sokfélesége is. Dénes Zsófia úgy illeszti össze és úgy értelmezi maradandó élményeit, hogy az eredeti, „korabeli” benyomásokat minél teljesebben megőrizze, de ne kerüljön a szubjektívizálás hatása alá. A legközvetlenebb emberi kapcsolatok emlékei is tárgyi összefüggésekkel, ellenőrző, utánnnyomozó adatokkal egészíti ki és hitelesíti — míg az egyszerűlátott „interjúalanyoknál” is a személyes, emberi vonásokat keresi és találja meg. A gyakorlatott újságíró, a szemtanú tapasztalatai a sokat eláruló árnyalatokra érzékeny ember megfigyeléseivel bővülnek. A „feljegyzésre érdemes” mellett a „feljegyzésre érdemtelen”, látszólag mellékes apróságok, „elszólások” becsét is érzi. Rövidre fogott, tömörített írásaiban módját leli annak, hogy meg-meglazító szabad asszociációkkal tegye azokat levegőssé; egyszerre őrizve az eredeti zamatot és a pillanatnyi jelenségek tágabb összefüggésekre vezethető nyitottságát. A kötet egyik értékes emlékcsoportja az a sorozat, amelyben ismeretlen vagy elfelejtett, háttérbe szoruló életutakat, műveket, kapcsolatokat tesz újra-élővé. Farkas Istvánt, a magyar művészettörténet adósságát, André Salmon könyvének modelljét megidézi Picasso híressé-vált „Bateau-lavoir”-jának tagjaként, de apa-komplexummal küzdő, rettegő gyermekként is, merész párhuzamba állítva belső útját Franz Kafkaéval. Információként is ritkaság mindaz, amit Freudról és tanítványokról: Marie Bonapartérról s különösen: Lou Andreas-Salomérről feljegyez. Portréit, „helyszíni közvetítéseit” az egyszerű ismeretközlésnél jóval érdekesebbé teszi és dokumentum-értékében is tartalmasabbá mindaz, amit az élmények pillanatnyi varázsából megőriz, amit a közvetlen környezetek, tárgyak, légkörök, akár elfogultságok jelzéseiből fogékonyan közvetít. Így nemcsak a homálybaborultabb szellemi tájakról ad új hírt, hanem az ismertebb képeket is új színekké gazdagítja. Például az egyik legemlékezetesebb: Kilényi Irma-portré Juhász Gyula közvetlen környezetét, világát, őt magát is új, mélyen emberi oldalról világítja meg. Az egyenesen róla szóló írásban pedig hallhatunk szelíd házi lázadásairól, „kalucsniforradalmáról”, arról, hogy milyen kedves volt számára saját Gulácsy-verse, milyen gyermekdalt dúdolt szívesen, s hogy a fogadalmi templom volt műkökerítéséből készítették el sirkövét.

Az egyes írások külön-külön egyszerre faggatják az embert és a környezetben, a „csendéletekben” rejlő emberi tanújeleket is. Az emlékek együttese, egymásutánja pedig a korszak egészének rajzához nyújt „háttérrel” teljesebb körképet. A jelentékeny személyek, művek, törekvések rögzítése a korszak jelen-

téktelenebb színeinek felvillantásával változik. A reprezentatívnak bizonyult írói, festői, tudományos életpályák mellett felbukkan egy-egy tipikusan korhoz kötött, vele csillogó, vele kihunyó életút is, olyan, mint Étioile Polaire-é, a music-hallok híres-ségéé vagy Dolly Jennie-é, Chevalier egyik partneréé, Mr. Selfridge-é, az áruház-királyé. A korrajz skálája teljesebb így maradandó értékek emléktétől divatok tűnékenységéig. Ahogy a magyar vonatkozású feljegyzések az emlékek összefűzése során egyidejű európai élmények szomszédságába kerülnek, egybevetésekre, asszociációkra módot adva; úgy az időszak kimagasló színházi, balett, operaelőadásai, a róluk szóló beszámolók is együttesükben válnak dokokumentumaivá egy időszak rajzának és egy kortársi szemléletnek, tudatvilágnak is. A Gagyilev-együttes, Nizinszkij tánca, Gigli, Caruso, Saljapin portréja — a korszak polgári intellektüeljének közös élménysora, a kulturális „nyilvánosság” — a művészek, műhelyek belsőbb felvételeivel egészül ki.

Ez a két háború közti emlékmozsaik így többféleképpen segítheti a kutatót. Olyan felvilágosításokat, nyomokat is nyújt, amelyek az időszak kevésbé ismert, elfelejtett vagy a hazai köztudatban háttérbe szoruló alakok, jelenségek munkáira hívják fel a figyelmet, például Freud női tanítványaira (Marie Bonaparte, Lou Andreas-Salome), Farkas István életművére. Új színekkel, részletekkel gazdagodhatnak, személyes benyomások vallomásaival lehetnek érzékletesebbek néhány művészegyeniségéről alkotott elképzeléseink (Juhász Gyula, Krúdy, Gulácsy, Rippl-Rónai stb.). Ugyanakkor a húsz-harmincás évek haladó értelmiségéről, annak egy rétegéről, tájékozódása, izlése, érdeklődése irányairól élményszerű, színes együttesben kapunk képet, olyan szemtanú tollából, aki ma is érzékeny, tevékeny kortársként emlékezik.

Széles Klára

Fodor József: Felkavart világ. Bp. 1971. Szépirodalmi K. 770 l.

A memoáriró Fodor József célja nem a megélt idők teljességének a bemutatása. A múlt személyes mozzanatait kívánja csupán felidézni, mert azt vallja, jó az emlékekben élni „a néha túlharsány, nyers élet ellen”. Így lesz az írás számára védekezés és menekülés. De talán még fontosabb, hogy a „szereztett árnyak” előhívásává a mai olvasók előtt felidézze mestereit, barátait, íróársait, akiktől tanult, akikkel együtt dolgozott és — ne csak a személyiségükre, de a műveikre is ráirányítsa a figyelmet.

Egyik visszaemlékezésében némi iróniával azt írja, hogy az irodalomtörténeteszek számára is hasznos volna, ha figyelembe vennék azokat a memoárokat, amelyeket „az írók, az irodalomtudomány díletánsai” hoznak létre, akik az alkotás dolgaiban mégiscsak a gyakorlat emberei, és nem közömbös kérdés, hogy miként vélekednek kortársaikról, eszményeikről, ellenszerveikről.

Fodor József emlékiratai, amelyeknek első fejezetei Király István ösztönzésére íródtak, és a *Kortársban* jelentek meg, végül is Osvát Ernőt, a *Nyugat* szervező-szerkesztő kritikussát igazolják, aki már 1928-ban arra akarta rábeszélni a költőt, hogy prózát írjon, még-hozza esszéit. Meg is bírta Fodort egy Werfeltanulmány megírásával, amely azonban nem készült el, mert a költő úgy vélte, mindenki maradjon a maga kaptafájánál.

A prózairása készített ösztönzések és belső igények elnémitása azonban csak ideig-óráig sikerülhetett, mert Fodor lázadó természete, elkötelezettsége, a Szó hitelért vállalt szolgálata előbb-utóbb rákényszerítette arra, hogy prózában is kifejtse gondolatait, érzéseit, emlékeit az irodalomról, a *felkavart világról*. A kötet anekdotikus írásaiól megismerjük a költő pályakezdését, azt a kort, amikor „arannyal átszőtt, derűs, vidám ködökbe” repülőként futottak a hónapok. Aligha hihette a fiatal Fodor József, az egykori nagyilondai segédjegyző az erdélyi hegyek között, hogy lesz idő, amikor kikerülve az „apró tirannusok, al- és fő-főnökcsék” zsarnoksága alól, idejének nagy részét a szépség, az igazság, vagyis a verisár titkainak szentelheti, annak a Mikes Lajosnak a felfedezettjeként, aki „zsebből fizetett” a fiatal íróknak, és olyan megértő jóindulattal bánt a sok „kapa-kasza kerülővel”, a sok „bolonddal”, akik vakmerően arra szánták magukat, hogy íróként, költőként éljenek Magyarországon.

Persze minden memoár szubjektív érvényű, és az író elhiteő erején múlik, hogy a múlt irodalmi életének felidézett figuráit hitelesnek éri-e az olvasó.

Ha Fodor József bonyolult mondatlabirintusain átverekedjük magunkat úgy érezzük, hogy nem volt hiábavaló a küzdelem, amelyet a leírt szó befogadásáért vívtunk. Éles vonásokkal villannak fel előttünk arcélek, megelevenednek a régi halott írók mozdulatai, gesztusai, néha úgy érezzük, mintha résztvevői volnának szerkesztőségi vitáiknak, kávéházi beszélgetéseiknek.

De nem csupán írói arcképcsarnok ez a könyv, nemcsak a személyes emlékek és szórakoztató anekdoták gyűjteménye, hanem érdekes korrajz is. A húszas évektől az ötvenes évek közepéig terjedő időszak irodalmi életét, lapalapításait és különböző csoportosulásait is közelebből megismerhetjük Fodor

visszaemlékezéseiből: a *Válasz és a Szép Szó* torzsalkodásait, népiek és urbánosok harcát, az áldatlan testvérháborút "a mégiscsak egyet akaró két tábor között", személyes kapcsolatait Kassák *Munka* című folyóiratával, Gaál Gábor *Korunkjával*, valamint az 1945 után újra induló *Új Időkkel*.

Fodor József könyvében sajátos módon találgat az önmagához és a világhoz szigorú moralista keménységével annak a visszaemlékezésnek az emberségével, aki már évtizedek távlatából tekint vissza régen megívott irodalmi harcaira, és akit az a tudat, hogy a történelem többnyire őt igazolta, nem fölényes, hanem bölcs derűvel és rezignációval tölt el. Tollát nem az ítélkezés elfogultsága, hanem a tisztázás és megértés szándéka vezeti.

Udvarhelyi András

Kozocsa Sándor: A francia nyelvű irodalom magyar filológiai repertórium. 1919–1968. Bp. 1969. ELTE Bölcsészettudományi Kar Francia Nyelv és Irodalom Tanszék. 509–547. l. (Bibliográfiák, 1.)

Kozocsa Sándor: Baudelaire Magyarországon Bp. 1969. ELTE Bölcsészettudományi Kar Francia Nyelv és Irodalom Tanszék. 303 l. (Bibliográfiák, 2.)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Francia Nyelv és Irodalom Tanszékének gondozásában megjelenő új bibliográfiai sorozat két első kötetét kapja kézhez a magyar-francia kapcsolatokról írást érdeklődő olvasó. Az első, az *Eszmei és irodalmi találkozások c. tanulmánykötetben* (Bp., 1970. Akadémia Kiadó) szereplő bibliográfia különnyomata, a francia nyelvű irodalom hazai fogadtatásának félszázados anyagáról tájékoztat; a sorozat második – rotaprint módszerrel sokszorosított – darabja egyetlen nagyarányú életmű magyarországi hatásának dokumentumait gyűjti egybe.

Az irodalomtudomány művelői közül első-sorban az összehasonlító irodalomtörténettel és a műfordítással foglalkozók számára jelent majd igen hasznos fogódzót e két kiadvány, amelyeknek tekintélyes adatanyagából egy

irodalmunkban meghatározó jelentőségű határszélrendszer fő vonalait rajzolódhatnak elő.

A sorozat első füzeté Hellebrant Árpádnak az Egyetemes Philológiai Közlejtésben kiadott bibliográfiai összeállításait egészíti ki 1969-ig, a nagy anyagot az írók és művek jelentősége szerint rostálva meg. Kozocsa Sándor egy általános (eszmék, témák, kapcsolatok) és egy személyi (írók, kritikusok, fordítók) részre bontva évről, ill. a francia szerzők neve szerint csoportosítva adja közre anyagát. Nemcsak a francia irodalom magyarországi fogadtatásának bibliográfiáját nyújtja: figyelme kiterjed más francia nyelvterületek tanulmányozására is; s nemcsak a hazai kutatók munkáit, hanem külföldi szerzők magyarul megjelent francia tárgyú tanulmányait is fölveszi a gyűjteménybe.

A *Baudelaire Magyarországon* a költő halálának századik évfordulójára készült el, s Gáldi László bevezető tanulmányával jelent meg, amely a magyar Baudelaire-fordítások történetéről nyújt összefoglaló elemzést. A bibliográfia a gyűjteményes munkák, az egyes művek s végül a magyarnyelvű szakirodalom ismertetésére tagolódik. Hatalmas anyag került itt feldolgozásra: Reviczkytől Ady, Kosztolányi és a klasszikus Baudelaire-fordítók, Babits, Tóth Árpád és Szabó Lőrinc tolmácsolásain keresztül egészen Illyésig; Arany János Szépirodalmi Figyelőjétől a legújabb kutatásokig – s mellettük felsorakoznak a költő olyan hazai ismertetői is, akik csak egy-egy műfordítással vagy hírlapi cikkel járultak hozzá a róla alkotott kép teljesebb megrajzolásához, de irodalomtörténeti jelentőségük mégsem hanyagolható el.

Kozocsa Sándor a tőle megszokott alapos-sággal végezte el e nagy filológiai tájékozottságot és sok utánajárást igénylő munkát. (Kár, hogy helyenként bosszantó nyomdahi hibák csúsztak be a francia nyelvű adatok közlésébe.)

Az egybegyűjtött anyag történeti értékelése elvégzésre vár: a XX. századi francia hatás teljesebb feldolgozása éppúgy, mint Baudelaire magyarországi fogadtatásáé. A két bibliográfia e további kutatásoknak rakta le alapjait. Várjuk tehát a folytatást, éppúgy, mint a budapesti Francia Nyelv és Irodalom Tanszék színvonalasan induló sorozatának következő darabjait is.

Korompay H. János

B. Nagy László

(1927—1973)

„Mások jöjjenek a késszel, te jöjj az elkészíthetetlenel. Mások tanuljanak, te okulj. Ne ijedj meg, ha a tudomány gögje dilettánsnak bélyegez. A te mohóságod a tudományod, s alázatosod az igazolód. Ők téglát raknak téglára, s egyik téglá köti a másikat. De te az igazságot keresed, s az igazság minden pillanatban összerontja a saját házát, és minden pillanatban újra építi.” — B. Nagy László *A teremtés kezdetén* című kötete elé írta mottóul a fenti sorokat, tehetsége természetéről pontosabban ma sem mondhatunk. Ha megbízás és kötelesség úgy kívánta, az irodalomtörténetírás törvényei szerint is elsőrendű tudott alkotni, de igazi eleme az esszé volt. Az esszé, amelyben emberi szembesülésként élhette át a megismerést.

Alkat és magatartás, életsors és mű összefüggéseinek felderítésében olyan igazságokig jutott, amelyek túlmutattak a szaktudomány sokszor szűkös keretein. Mesterségét emberi üzenetnek tekintette, cselekvés értékű megnyilatkozásnak. Ezért követte olyan éber és alkotó figyelemmel a magyar film eseményeit is: a mindenkihez szóló hatékony üzenetet remélte tőlük, üzenetet a méltó létezésről. Legjobban azokat tisztelte és szerette, akiket tehetség és vállalás a lét pereméig sodort: József Attilát, Németh Lászlót, Sarkadi Imrét, Nagy Lászlót, a „felszánt” alkotókat, a közösségi érdekű irodalmat.

E fogékonyságát, vonzalmát mindig vérbeli esztétaként érvényesítette. Páratlan érzékel talált rá ama pontokra, ahonnan ember és írás sajátos értelme felismerhető. Esztétikai érzékenysége, asszociációinak bősége, szikrázó elevensége, megnevező tehetsége révén értelmi erőfeszítéseit magasrendű szellemi mulatsággá avathatta. Nem értekezett, hagyta, hogy a gondolat dinamikus sodrással találjon céljára, teljesebben művé. A törekeny alkat örvényei felett így őrizte kötését a termő étellel, amíg erejéből futotta.

A magyar esszé legjobb lehetőségei keltek életre lapjain. Helyén olyan ür támadt, amit egyelőre senki sem képes betölteni.

K. F.

Galamb Sándor

(1886—1972)

A 40-es évek elején egyik fiatal kutatónk — mert fizetési osztály szerint kijárt neki — „méltóságos uram”-nak szólította, mire energikus, csöppet sem színészes elhárító mozdulat kíséretében ezt mondta: „Hagyd ezt, barátom — nevezd csak tanárnak!” Mert annak tartotta magát, s valóban az is volt, egész lényével, szenvedélyesen és fáradhatatlanul, mindvégig. Hosszú ideig középiskolában tanított, azután az Országos Színészegyesület színiiskolájában, a Színművészeti Akadémián, s magántanári habilitáció jogán előadott az egyetemen is.

S egyfajta pedagógiai erősz vezetete, amikor a Napkeletbe írt színikritikáiban darab és színészi produkció visszafogott hangú *ismertetésére* helyezte a hangsúlyt; meg akkor is, amikor mint a Nemzeti Színház dramaturgja és rendezője sorra felújította régi vigjátékirodalmunk, Kisfaludy Károly, Eötvös József, Szigligeti, Tóth Kálmán legjelesebb darabjait, óvatos és értő kézzel letörölvén róluk az idők folyamán rájuk rakódott port. Egyik legnagyobb sikerét Gaal József jelentős műfaji kezdeményezéséhez, *A peleskei nótáriushoz* írt utójátékával érte el, amelyben Gyulai Pál Vörösmarty-életrajzában a Csiga-vendéglőben tartott baráti összejövetelekről szóló ismeretes részletét dramatizálta, azzal a bevallott céllal, hogy a mai nézőnek, diáknak és felnőttek egyaránt, ebben a didaktikai csomagolásban adjon hiteles képet a reformkor irodalmi—színházi életéről, dramaturgiai törekvéseiről.

Riedl Frigyes tanítványa volt az egyetemen, s tőle ösztönözve, felfogásban és modorban őt követve lett irodalomtörténészé. Eleinte a szépprózai elbeszéléssel kapcsolatos témák foglalkoztatták (*Vörösmarty novellái*, 1915., *Gyulai Pál novellái*, 1920., *A rajzforma fejlődése elbeszélő irodalmunkban*, 1925.), s tanulmányaiban, különösen a Vörösmartyról szólóiban kifejtett megállapításainak nagy részével ma is egyetérthetünk. Később, tanári pályájának a színházi élet irányában bekövetkezett fordulataival kölcsönhatásban, tudományos érdeklődése drámairodalmunk múltjára irányult. Így jelent meg, több részlet előzetes publikálása után, élete főműve: *A magyar dráma története 1867-től 1896-ig*, az első kötet 1937-ben, a második 1944-ben. A századvég drámairodalmának ilyen méretű összefoglalására sem előtte, sem azóta nem történt kísérlet. Neki sem sikerült igazi szintézist létrehoznia; monográfiája inkább csak műfaji kategóriák szerint csoportosított seregszemle, semmint az irodalom jelenségeinek szerves összefüggéseikben feltárt fejlődéstörténete. Lexikális megbízhatósága azonban kétségtelen, s biztos alapot nyújt a további kutatás számára.

Utolsó dolgozata, a magyar dráma múltjának vázlatos áttekintése — „színésziskolai növendékek és gyakorlatos vizgákra jelentkezők részére” — 1947-ben, pontosan negyven évvel bölcsészdoktori disszertációja után jelent meg. Ha Galamb Sándor négy évtizedes irodalomtörténeti munkásságát egyetlen szóval akarnánk jellemezni, azt mondhatnánk: hasznos munkát végzett. Ezért is részesült „az irodalomtudományok doktora” fokozatban.

Solt Andor

O. (Otrokocsi) Nagy Gábor

(1915–1973)

A mai tudományos köztudatban úgy él — és fog élni még sokáig —, mint a hazai lexikológia, első sorban pedig a frazeológia, a szólások, közmondások nemzetközi szintű és nemzetközileg ismert, becsült művelője. Nem lehet itt említés nélkül hagyni azt, hogy a tragikus halál egy olyan munka teljes befejezésében és a közeljövőben esedékes kiadásában gátolta meg, mely egész eddigi, minden túlzás nélkül korszakos jelentőségű munkásságát volt hivatva betetőzni: a Magyar Szinonima-Szótárról, a nyelvi és írói műveltségnek erről a rég várt és nélkülözhetetlen kézikönyvéről van szó.

Nekünk azonban itt most arról kell megemlékeznünk, hogy O. Nagy Gábor az irodalomtörténet területén is fontosat és maradandót alkotott. Igaz, terjedelemben nem sok ez a munkásság, de ma már tudjuk, hogy a maradandóság biztosítéka nem a terjedelem, hanem az, hogy egy alkotónak a munkásságát nem lehet megkerülni, mellőzni, ha valaki az általa feltört földeken akar tovább kutatni. O. Nagy Gábor szülővárosának, Debrecennek egyetemi könyvtárosaként, majd a Kollégium tanítóképzőjének s gimnáziumának tanáraként különösen két ilyen tájait művelt és művelt meg a magyar irodalomtörténetben. Az egyik a kódexirodalom, azon belül is különösen az irodalmi gótika és a misztika kérdései (*A misztika kódexirodalmunkban*, 1937; *Kódexirodalmunk szelleméről*. EPhK 1939; *A magyar irodalmi gótika problematikájához*. Pap K. Emlékkönyv, 1939). A másik, talán még termékenyebb terület: a 18–19. századforduló Debrecenje, benne a Ref. Kollégium a maga irodalmi kisugárzásával, eredményeivel — és hanyatlásával (*A debreceniség alkonya*. Ifj. Péczeli József irodalomtörténeti értékeléséhez, 1939; *Református kollégiumi diákirodalom a felvilágosodás korában*. Öntudatlan népiesség kéziratok gyűjteményirodalmunkban, 1942; *A „csittvári krónikák”*. ProtSzle 1942; *Mátyási József és a magyar polgári életeszmeny kialakulása*, 1944; *Fazekas Mihály kalendáriuma*. Vándortűz 1947) ... E korántsem teljes felsorolás, ez szilárd meggyőződés, mindenki számára nyilvánvalóvá teszi, hogy O. Nagy Gábort az irodalomtudomány éppen olyan joggal gyászolja, mint a nyelvtudomány.

Martinkó András

Kolta Ferenc

(1915–1973)

Kolta Ferenc 35 éves tanári pályája az oktatói, a nevelői, a tudományos, a tudományt népszerűsítő és a közéleti munka ritkán megvalósuló harmonikus egysége, mégis talán több mint két évtizedes tanárképző főiskolai tevékenysége a leggazdagabb szintézise s sokirányú munkának. Mint a Pécsi Tanárképző Főiskola irodalomtudományi tanszékének két évtizeden át volt vezetője, majd a tanárképző főiskolák irodalmi szakbizottságának elnöke letörölhe-

tetlenül rányomta bélyegét a főiskolai tanárképzés ügyére. De az elvi, eszmei irányítás mellett az általános iskolai tanárképzés érdekeit szolgálta gyakorlati tevékenységével is: a 23 éves oktatói munkával és a tizenötöt meghaladó főiskolai jegyzettel, amelyek témaköre az irodalomtudomány legkülönbözőbb területeihez kapcsolódik. Jegyzeteinek jellemző jegyei — éppúgy, mint előadásainak — az egzakt pontosság, a szigorú logikai rend, az összefüggések feltárása, a magas színvonalú elemzőmunka és a világos megfogalmazás.

De ezek az erényei tudományos és a tudományt népszerűsítő munkásságának is. Publikációinak száma meghaladja a százat. Lappangó irodalmi dokumentumokat derített fel és adott közre. Számos könyvkritikát, vitacikket, évfordulói írói arcképet és értékelést írt. Irodalomtörténeti munkásságának fő területe a felvilágosodás kora és a reformkor volt. Elkezdte Garay János életművének monografikus feldolgozását. Egyetemi tanulmányainak befejezésétől kezdve tevékenyen részt vett a szűkebb haza, Pécs, Baranya és a Dunántúl irodalmi életében. A *Jelenkor* és a *Dunántúli Napló* állandó munkatársa, az előbbinek néhány éven át szerkesztőségi tagja volt. Emellett Pécs és Baranya irodalmi múltjának kiváló ismerője — és kutatójaként is szolgálta a vidék irodalmi és szellemi életének erősítését.

Irodalmi munkásságának középponti területe mégis az ifjúsági irodalom lett. Kolta Ferenc érdeme, hogy az ifjúsági irodalom nem mutatós, viszont nagyon fontos (a Magyarországon megjelenő szépirodalmi művek 1/3-a ifjúsági irodalmi alkotás!), gazdátlan területét vállalta. Tisztázta az ifjúsági irodalom fogalmát, meghatározta sajátos esztétikai követelményeit, felvázolta a pedagógiával való kapcsolatainak problematikáját, s foglalkozott az ifjúság olvasáslélektani sajátosságaival. Mindez elsősorban 1964-ben megjelent *Ifjúsági irodalom* c. egységes tanárképző főiskolai jegyzetében valósult meg (Tankönyvkiadó, Bp., 1964.). (Kivülről legjelentősebb tanulmányai még e területen: *20 év ifjúsági irodalma*. Jelenkor, 1965/6—8., majd a Tóth Dezső szerkesztette *Élő magyar irodalom* c. akadémiai kiadványban, Bp. 1969., *Az ifjúsági irodalom elvi kérdése*. Jelenkor, 1966.) Több tanulmánya jelent meg orosz, lengyel és német folyóiratokban, szoros kapcsolatban állott külföldi ifjúsági irodalmi kutatóintézetekkel.

Kolta Ferenc emlékét nemcsak azért őrizzük, mert önzetlen, segítségre kész, jó ember volt, hanem azért is, mert adósai vagyunk munkája folytatásával.

Péczezy László

A Reneszánsz-kutató Csoport 1972. évi munkája

A Reneszánsz-kutató Csoport 1972. évi tevékenységét az előző évben megtervezett és megindított, jórészt nemzetközi kooperációban készülő, nagy munkálatok (v.ö. ItK 1972. 411—412.) kibontakozása jellemezte. Elkészült a moszkvai Gorkij Intézettel közösen készülő reneszánsz-tanulmánykötet magyar tanulmányainak a fele, valamint a montaubani Barokk Intézet számára vállalt, a magyarországi barokkal foglalkozó kötet tanulmányainak kétharmad része. A kelet-európai reneszánszról készülő vállalkozásunkhoz sikerült megnyernünk a Lengyel Tudományos Akadémia varsói Irodalomtörténeti Intézetének közreműködését. Erőteljesen tovább folytatódott a Csoport legnagyobb nemzetközi vállalkozásának, az AILC égisze alatt készülő nagy, négykötetes reneszánsz-szintézis előkészítése. Az év folyamán megtörtént a munkatársak felkérése, június végén pedig Párizsban sor került a munka állásának megvitatására és a problémák egyeztetésére, Éva Kushner és André Stegmann professzorokkal, a másik két szervezőközpont vezetőivel. A Csoport által vállalt fejezetek megírására sikerült megnyernünk számos magyar szakember mellett több kitűnő tudóst Lengyelországból, az NDK-ból és Romániából is.

A Csoport 1972. évi tevékenységének legjelentősebb eseménye a március 27—31.-én Pécsen megrendezett Janus Pannonius ülésszak volt. Az érdekelt egyetemi tanszékekkel közösen *Kardos Tibor* akadémikusnak, a Csoport Tudományos Tanácsa tagjának elnöklelte alatt megrendezett ülésszakon 32 előadás hangzott el, magyar és külföldi szakemberek részéről. A Csoport tagjai közül *V. Kovács Sándor*, egyúttal az ülésszak tudományos titkára tartott előadást. A tanulmányok teljes anyaga külön kötetben fog megjelenni, egy részük idegen nyelveken már az *Acta Litteraria* 1972. évi 3—4. számában is megjelent. (Az ülésszak ismertetését lásd: ItK 1972. 130—131.)

A Csoportnak a régi magyar irodalomtörténeti tanszékekkel közösen tartott felolvasó ülés-sorozata az egész év folyamán rendszeresen folytatódott. 1972-ben az alábbi előadások hangzottak el:

Amadeo Di Francesco (Roma): A Szép Comedia szerepe Balassi poétikájának fejlődésében (január 5.)

Keserü Bálint: Az Újfalvi-per (február 2.)

Vujcsics D. Sztoján: A délszláv és a magyar énekköltés a XVI. században. (Aszimmetrikus délszláv sorfajok) (március 1.)

Jean-Claude Margolin (Tours): État présent des études érasmienne (március 24.)

Josef I Jsewijn (Leuven): État présent des études lipsiennes (március 24.)

Bors Irén: A levélíró Zrínyi (április 26.)

Nemeskürty István: Heltai Ponciánusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza (május 17.)

Esze Tamás: Sztárai Gyulán (június 21.)

Merényi Varga László: Korai erkölcsfilozófiai fordításirodalmunk stílusproblémái (október 4.)

David B. Quinn (Liverpool): The life and work of Stephen Parmenius (október 9.)

Botta István: Ki volt Melius? (október 18.)

Horváth Iván: Balassi líratörténeti helye (november 24. Szegeden)

Tóth István: Balassi akrosztichonjai (november 24. Szegeden)

Olasz Sándor: Kálvin poétikai nézeteinek magyarországi kisugárzásáról (november 24. Szegeden)

Kathona Géza: Szegedi Kis István (november 25. Szegeden)

Bálint Sándor: Szeged XVI. századi szellemi életéről (november 25. Szegeden)

Varga Imre: Koháry István költészete (december 20.)

1972-ben a Csoport egyes tagjai részt vettek és előadást tartottak külföldi tudományos rendezvényeken. Így Klaniczay Tibor részt vett a római Accademia dei Lincei május 23–24-én rendezett Anjou-kollokviumán, és ott előadást tartott „Francescani e domenicani nella letteratura ungherese dell'epoca Angioina” címmel. A varsói Magyar Tanszék húszéves fennállása alkalmával rendezett lengyel–magyar kapcsolattörténeti ülésszakon (Varsó, október 25–27.) a Csoport részéről előadást tartott Varjas Béla „Die Erzählung in Vers und Prosa in der polnischen und ungarischen Literatur des XVI. Jahrhunderts”, Pirnát Antal „Ungarische Humanisten im Hofe des St. Báthori in Krakau” és Horváth Iván „Pour une analyse comparée de la syntaxe de la strophe Balassi” címmel.

1972 folyamán a Csoport új munkatárssal is gazdagodott, Bitskey István személyében, aki szeptemberben aspiránsi minőségben kezdte meg munkáját, Pázmány Péterről szóló disszertációjának megírását.

K. T.

Verseghy-Emléknapok Szolnokon

(1972. december 14–15.)

Verseghy Ferenc halálának 150. évfordulója alkalmával a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi kutatócsoportja, a Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár és a TIT Szolnok megyei elnöksége tudományos emlékülést rendezett. A város vezetősége nevében Zakár Zoltán köszöntötte a résztvevőket, megnyitó szavai után Vörös Károly, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa tartotta meg a kétnapos ülésszak első előadását, „A középtiszai táj Verseghy korában” címmel. A költő szülőföldjének XVIII. századi helyzetét vizsgálta, különös tekintettel a megyeszékhely lakóinak népesedési, foglalkoztatási viszonyaira, a feudális keretek között kibontakozó paraszti árutermelés nyomán meginduló kispolgárosodási folyamatra. Csetri Lajos, a JATE tanára azt vizsgálta, hogy a nyelvölcelet alapkérdéseire milyen választ találunk Verseghy nyelv tudományi műveiben — rámutatott Verseghy nézeteinek empirista jellegére, a nyelvetelkezés herderi felfogásának nála leegyszerűsített interpretációjára. Az első napi előadások sorát Bartha Lászlóné ny. gimn. igazgató Verseghy retorikájáról szóló előadása zárta, a költő Analyticae...-jének a szónoklásról szóló része alapján ismertette az ékeszólás művészetéről vallott nézeteinek rendszerét. — Az ülésszak második napján Orosz László irodalomtörténész előadása Verseghy verstani nézeteiről szólt, bizonyította Verseghy úttörő jelentőségét a nyugat-európai verselés meghonosításában. Kovács Ferenc, a szolnoki Dolgozók Gimnáziuma igazgatója Verseghy nyelvi törekvéseinek korszerűségéről beszélt, főleg a nyelvművelő Verseghy időtálló gondolatait emelte ki. Verseghy és néhány kortársa versfordító módszerével foglalkozott Notheisz János, a TIT Szolnok megyei szaktitkára „Szolgai és szabad utánzás” című dolgozata, Horatius Ad Thaliarcum című ódájának Verseghy-féle műfordítását vetette össze Virág Benedek, Édes Gergely, Berzsenyi Dániel s egy névtelen fordításával. Notheisz Jánosné, a Verseghy Könyvtár pedagógiai szolgálatának vezetője „Szerencsés nemzetiesítés” című előadásában Verseghy Kaczejfalviját hasonlította össze eredetijével, A. Lafontaine Der Naturmensch oder Natur und Liebe című regényével, rámutatott a fordító változtatásainak tartalmi okaira s a kor magyarításainak módszereire. Az előadások dr. Kardos Józsefné, a Verseghy Könyvtár csoportvezetőjének Verseghy utóéletéről szóló referátumával fejeződtek be. A széles körű bibliográfiai kutatásokon

alapuló előadás azt mutatta be, hogy hogyan ítélték meg a különböző korok Verseghy munkásságát.

Az előadásokat követő vitában felszólalt *Fenyő István, Hopp Lajos, Kaposvári Gyula, Szegedy-Maszák Mihály és Weber Antal.*

A tudományos emlékülés kiegészítéseként a résztvevők az első nap délutánján a Vörös Csillag filmszínházban Szolnokról készült színes filmeket tekintettek meg, majd részt vettek a Damjanich Múzeum, a Megyei Levéltár és a Verseghy Könyvtár közös rendezésében, *dr. Kardos Józsefné és Püski Anikó* által összeállított Verseghy-Petőfi emlékkiállítás megnyitóján, amelyen *Majoros Károly*, a Szolnok megyei Pártbizottság titkára mondott ünnepi beszédet. A nagyszámú közönség ezután a Ságvári Endre Művelődési Központban rendezett irodalmi esten vett részt. Az estet *Baróti Dezsőnek*, a Petőfi Irodalmi Múzeum osztályvezetőjének Verseghy-emlékezése vezette be. A szolnoki Szigligeti Színház művészei Verseghy költői és prózai műveiből összeállított műsort adtak elő, amelyet jól színezték a *Budai Péter* és *Rígó Éva* által vezényelt kórusok számai.

A további Verseghy kutatások elősegítését szolgálta az a két kiadvány, amely a Verseghy Könyvtár kiadásában az emlékülés napjára jelent meg (s amelyet a résztvevők meg is kaptak): a „Rövid értekezések a Musikáról” című munka facsimile kiadása s a költő-tudós „Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae” című nagy, latin nyelvű munkája első részének (Etymologia Linguae Hungaricae) magyar fordítása.

Mind a tudományos ülésszak szolnoki előadójának helytállása, mind az Analyticae... fordítása azt igazolja, hogy a Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár köré csoportosult kis munkaközösség más hasonló jellegű feladatok megoldására is alkalmas. Távolabb tekintve, megfelelő irányítással magvát képezheti egy helyi kutatócsoportnak is. Feljogosít e reményre még az a tény, hogy mind a megye, mind a 900. évfordulójára készülő város tanácsa jelentős erkölcsi és anyagi támogatással segítette s nyilván segíti a jövőben is a könyvtár kezdeményezéseit.

Ennek is része volt abban, hogy az emlékülés résztvevői a költő nyughelyének megkoszorúzása után azzal a jóérzéssel zárhatták a kétnapos rendezvénysorozatot, hogy szülővárosában méltóképpen emlékeztek Verseghy Ferencre halálának 150. évfordulóján.

Szurmay Ernő

Vita a Rákóczi-szabadságharc és emigráció kutatásáról

(1973. március 23.)

Az MTA Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi kutató Csoportja és a mellette működő XVIII. századi Munkaközösség, a Történettudományi Intézet I. Magyar osztályával közösen tartott vitautulást a Rákóczi-szabadságharc és a kuruc emigráció kutatásának problémáiról.

A vitán részt vettek az Irodalomtudományi és a Történettudományi Intézet, az ELTE Régi Magyar Irodalmi Tanszéke, az Országos Levéltár, valamint a Nemzeti Múzeum, az OSZK, az MTA könyvtára és más intézmények Rákóczi-korral foglalkozó szakemberei. Jelen volt a vitán *Köpeczi Béla*, az MTA főtitkára, az ülés elnöki tisztét *R. Várkonyi Ágnes* osztályvezető látta el. Megnyitójában emlékeztette az értekezlet résztvevőit Rákóczi születésének 1976-ban esedékes 300. évfordulójára, mely a kutatás fontos kötelességévé teszi, hogy különös gondnal foglalkozzék a szabadságharc történetével és Rákóczi személyével, munkásságával.

Hopp Lajos, a XVIII. századi kutató Csoport megbízott vezetője előadásában, amelyet a meghívóval együtt mindenki kézhez kapott, az elmúlt húsz év tudományos eredményeire támaszkodva vázolta a forrás- és szövegkiadási munkálatok állását, a historiográfiai kutatásokkal összefüggő irodalom- és művelődéstörténeti feltáró munka időszerű feladatait. Javaslatokat tett egy közös távlati munkaprogram kialakítására; Rákóczi Műveinek kritikai kiadására, egy komplex témájú tanulmánykötet elkészítésére, az Archivum Rákócianum folytatására, a kutatások főfeladatait kijelölő ősi ülésszak megrendezésére s végül egy Országos Rákóczi Emlékbizottság létrehozására.

Elsőnek a Történettudományi Intézet I. Magyar osztályának tagja, *Benda Kálmán* szólt fel; teljességre törekedve sorolta fel a Rákóczi-szabadságharc történeti kutatására váró problémák csoportjait. A legfontosabb feladatok: 1. A Rákóczi korabeli népességi és gazdasági állapotok feltárása. 2. A társadalom belső szerkezetének vizsgálata. 3. Az állami és politikai gondolkodás. 4. A műveltségi állapotok dokumentumainak számbavétele. 5. A hadtörténet kutatása. 6. A kuruc állam külpolitikájának részletekre is kiterjedő elemzése. Felhívta még a figyelmet a fejedelmi pátensek és az országgyűlési iratok összegyűjtésére és kiadására. Támogatta a kutatások fellendítésére vonatkozó, az együttműködés fokozását célzó javaslatokat.

Esze Tamás felszólalásában azokról a publikációs feladatokról szólt, melyek megoldása a szabadságharc belső világának, művelődésének és a kuruc emigráció sokágú történetének felderítése érdekében szükségesek. Az utolsó fejedelmi udvar iratainak összegyűjtése és monografikus feldolgozása kötelességünk. Mivel azonban a kutatás és a publikálás anyagi lehetőségei nem korlátlanok, kívánatos a tennivalók fontossági sorrendjének megállapítása. Az irodalom és a művelődés, a zene, a művészettörténet és a folklór dokumentumainak összegyűjtésében azonban teljességre kell törekedni. Szólt a kutatás technikai nehézségeiről, a levéltári forrásanyag töredékes voltáról és szétszórtságáról, különösen a szabadságharc első szakaszára nézve.

Klaniczay Tibor megfelelő kutatóbázis kialakításának szükségességét hangsúlyozta. Törekednünk kell olyan fiatal kutatók munkába állítására, akik az ügyet nemcsak magukévá teszik, de képesek is konkrét feladatok elvégzésére. Első és legfontosabb feladatként Rákóczi műveinek kritikai kiadását ajánlotta. Úgy tudja, hogy a Szépirodalmi Kiadó tervbe vette az Emlékiratok és a Vallomások új fordításban való megjelentetését a Magyar Remekírók sorozatában. Az erők összefogására és az együttműködésre annál is inkább szükség van, mivel az Intézet jelenlegi erőforrásai igen korlátozottak.

Köpeczi Béla a javaslatokat elemezve szintén reális munkaterv kialakítását javasolta. Sürgette egyes publikációs sorozatok befejezését, így Ráday Pál iratai III. kötetének, Rákóczi műveinek kiadását. Kívánatosnak tartotta egy jelentős családi levéltár teljes Rákóczi-kori anyagának közrebocsátását az Archivum Rákócziánumban. Figyelmeztette a kutatókat a részlettanulmányok fontosságára, illetve tanulmánykötetek kiadására. Egyetért Esze Tamás véleményével, hogy a jubileum méltó megünneplése nem képzelhető el Rákóczi új életrajzának elkészítése nélkül. Az öszre tervezett vitailésen már konkrét és reális tennivalók megbeszélésére is sor kerülhet. Szükség van az érdekelt intézmények támogatására, hogy a munka folyamatosságát biztosíthassuk.

Perényi József hozzászólásában kifejezte készségét arra, hogy amennyiben a kiadás lehetősége fennáll, befejezi a Rákóczi korabeli magyar—orosz kapcsolatok okmánytárát és monografikus feldolgozását. Elmondta, hogy szívesen részt vesz a javaslatok között említett, a Rákóczi emigrációra vonatkozó újabb török okmányok kiadásában.

Molnár Mátys, a Vajai Múzeum igazgatója meghívta a kutatókat, hogy legközelebbi munkaértekezletüket a vajai vármúzeumban tartsák ez év szeptemberében, összekötve a tudományos tanácskozást az Esze Tamás kiállítás megnyitásával.

Rózsa György a Rákóczi-kori ikonográfia problémáit ismertette. Ezen a területen is sok a tennivaló. Bejelentette, hogy a Képzőművészeti Alap Rákóczi Képeskönyv kiadását vette tervbe.

Az ELTE Régi Magyar Irodalmi Tanszékéről Gyenis Vilmos szolt hozzá a vitához. Utalt arra, hogy Rákóczi műveinek mélyreható irodalomtörténeti értékelését, a korabeli irodalmi-műveltségi viszonyoknak minél teljesebb és hitelesebb felderítését elengedhetetlen feladatnak tekinti; a Tanszék erejéhez mérten részt vesz a közös feladatok vállalásában.

Perjés Géza figyelmeztette az értekezletet, hogy az esedékes Rákóczi-évfordulón nem volna jó, ha megismétlődnének a Dózsa-emlékünnap alkalmával tapasztalt szakszerűtlen vonások. Vagyis a szabadságharc és Rákóczi értékelése a népszerűsítő munkában a kutatás tudományos eredményeire épüljön. Erre viszont időben fel kell készülni.

Káfer István gondos indokolással utalt arra, hogy a Rákóczi-szabadságharcban részt vállaltak a szomszédos népek is. Javasolta, tekintsük az évforduló alkalmából megoldandó feladatnak a Rákóczi-kori szlovák, ukrán és román folklór és irodalmi Rákóczi-hagyomány felderítését. A szlovák részre vonatkozó munkálatok tervezetét máris benyújtotta.

Kosáry Domokos különösen a módszeres és modern bibliográfiai kutatás nehézségeire utalt. Szükségesnek látja az ősi ülésszakon a tudományos kutatások fölmérését, ami elősegíti, hogy a központi kérdések kerüljenek előtérbe.

Iványi Emma és Trócsányi Zsolt felvetették azt a kérdést, hogy milyen módszerrel válna a hazai és országhatáron kívüli levéltári anyag áttekinthetővé. Javasolták, hogy készüljön olyan levéltári nyilvántartás, amely számon tartja, hogy mi van kiadva, és mi van filmen a korra vonatkozó anyagból. Célszerű lenne egy központi kataszter létrehozása.

Voigt Vilmos a folklór kutatások tekintetében a történeti mondatalkalósból hiányzó Rákóczi-kori anyag kritikai rendszerezését ajánlotta; ezen a téren is szükség van a modern külföldi szakirodalom felhasználására, a magyar vonatkozások értékeléséhez elengedhetetlen a nemzetközi összehasonlító szempont érvényesítése.

Gáldi László támogatta azt az indítványt, hogy a török levéltárakban levő Rákóczi anyag felkutatása és magyar nyelven való publikálása meginduljon. Egyben felhívta a kutatók figyelmét a korabeli levelezés irodalmi fontosságára, s szolt a hű, megbízható szövegkiadások fontosságáról.

A sokoldalú és értékes vitában fölmerült s az előterjesztésben foglalt javaslatokkal kapcsolatos kérdésekre az ülés házigazdája, az Intézet XVIII. századi kutató Csoportja részéről *Hopp Lajos* válaszolt röviden, azzal, hogy a hozzászólások írásban beérkező anyagát a történészekkel együtt alaposan tanulmányozni fogják. Úgy látja, hogy a történészek egyetértésével találkozik a XVIII. századi kutató Csoport és Munkaközösség törekvése, ti. a felvilágosodás és a századvég kutatása mellett egy másik, újabb kutatási „csomópont” kiépítése a XVII. és XVIII. század fordulójá körül. Hangsúlyozta, hogy a Rákóczi-szabadságharc és a kuruc emigráció irodalmának kutatása szorosan összefügg a történészek feladataival, a historiográfiai, eszmetörténeti, kultúrtörténeti kutatásokkal, a felvilágosodás előtörténetének feltárásával. Összegezte a legfontosabb elfogadott javaslatokat: 1. Rákóczi Művei kritikai kiadásának megvalósítása és egy távlati kutatási program, ill. szövegkiadási tervjavaslat összeállítása időszerű feladatunkká vált; 2. célszerű a javasolt őszi vitáülés megrendezése; továbbá a Rákóczi-szabadságharc és emigráció újabb kutatási eredményeit tartalmazó tanulmánykötet hazai és nemzetközi együttműködéssel történő elkészítése; 3. egy Országos Rákóczi Emlékbizottság felállítására vonatkozó javaslat továbbítása az illetékes szervekhez.

Az elnöklő *R. Várkonyi Ágnes* igen hasznosnak és eredményesnek mondotta a vitát, mert a hozzászólók nemcsak azt fejtették ki, hogy mivel kívánunk munkahelyük képviselőitében is hozzájárulni az évforduló megünnepléséhez, hanem a kutatási munka jelenlegi nehézségeinek elhárítása és az elakadt vállalkozások befejezése érdekében is biztató „nyilatkozatokat” tettek. Az értekezlet nevében elfogadta a vajai meghívást az őszi ülészakra, amelynek vitaprogramját az irodalomtörténészekkel közösen dolgozzák ki, és elhangzottak szem előtt tartásával. Ha a vitáülés nyomán sikerül a közös munkát előbbrevinni, akkor hozzájárulunk Rákóczi születése 300. évfordulójának méltó megünnepléséhez is.

Esze Judit

A nyomdászat kezdetei és a magyar irodalom

Ülészak a magyar nyomdászat megindulásának 500. évfordulója alkalmából
Kőszeg—Sárvár. 1973. május 3—5.

Vas-megye Tanácsának és a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának védnöksége alatt, Kőszeg és Sárvár városok Tanácsainak közreműködésével, az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató Csoportja, az MTA Könyvtörténeti Munkabizottsága, a Budapesti Tudományegyetem, a Debreceni Tudományegyetem és a Szegedi Tudományegyetem régi magyar irodalomtörténeti tanszéke rendezésében került sor *A nyomdászat kezdetei és a magyar irodalom* c. ülészak megtartására.

Május 3-án délelőtt Kőszegen, a Jurisich-vár lovagtermében *Bán Imre* elnöki megnyitója után *Dr. Gonda György*, a Vas-megyei Tanács elnöke üdvözölte az ülészak résztvevőit, majd *Borsa Gedeon*: A XVI. századi magyarországi könyvtermés részmerlege c. előadása hangzott el. *Borsa Gedeon* előadásához *Mezey László*, *Csapodi Csaba*, *V. Kovács Sándor*, *Varjas Béla*, *Hervay Ferenc*, *Klaniczay Tibor* és *Bán Imre* szólt hozzá.

Május 3-án délután, a második ülés alkalmával, *Klaniczay Tibor* elnökletével hangzott el *Botta István*: A reformáció és a nyomdászat Magyarországon c. előadása. *Botta István* előadásához *Benda Kálmán*, *Pirnat Antal*, *Ján Čaplovič* (Pozsony), *Székely György*, *Bori Imre* (Újvidék), *Waclaw Urban* (Varsó) és *Dán Róbert* szólt hozzá.

Május 4-én délelőtt a harmadik ülés keretében, *Mezey László* elnökletével került sor *Varjas Béla*: Heltai Gáspár, a könyvkiadó c. előadására. *Varjas Béla* előadásához *Haiman György*, *Klaniczay Tibor*, *Tolnai Gábor*, *Bán Imre* és *Gyenis Vilmos* szólt hozzá.

Május 5-én került sor a negyedik ülés megrendezésére Sárváron a Nadasdy-vár lovagtermében. *Tolnai Gábor* elnökletével *Tarnóc Márton*: A magyar könyv a XVII. század elején c. előadása hangzott el. Előadásához *Holl Béla*, *Kovács József László*, *Komlószi Tibor*, *Klaniczay Tibor*, *Benda Kálmán*, *Gyenis Vilmos*, *Ján Čaplovič* és *Székely György* szólt hozzá. *Tolnai Gábor* elnöki zárószavában az ülészak eredményességét méltatta.

Az ülészak résztvevői jelen voltak május 5-én Sárváron *Sylvester János* emlékművének felavatásán a Rázkertben. Az emléktábla felavatása alkalmából *Mátrai László* akadémikus mondott ünnepi beszédet.

A tudományos programot május 4-én autóbuzs kirándulás egészítette ki Kőszeg—Velem—Ják útvonalon.

(Az ülészakon elhangzott tanulmányokat és hozzászólásokat nem ismertetjük, mert az ülészak teljes anyaga a *Magyar Könyvszemle* 1973. évi 3—4. számában publikálásra kerül.)

K. T.

Intézeti hírek

(1973. január 1—június 30.)

Személyi változások. 1973. január 1-vel tudományos munkatárssá nevezték ki *Bíró Ferencet* (a XVIII. századi Kutatócsoport-hoz) és *Széles Klárát* (a Kritikatörténeti Csoport-hoz); tudományos segédmunkatárssá *Agárdi Pétert* (a Modern Magyar Osztályra). Tudományos főmunkatárssá sorolták át *Rába Györgyöt* (a Modern Magyar Osztályra); tudományos munkatárssá *Gránicz Istvánt* (az Irodalomelméleti Osztályra). 1973. június 30-án nyugdíjba ment *Szerb Antalné*, a Bibliográfiai Csoport tudományos ügyintézője.

Kitüntetések, díjak. *Sötér István* akadémikusnak, Intézetünk igazgatójának 60. születésnapja alkalmából a Munka Érdemrend arany fokozata kitüntetést adományozta az Elnöki Tanács. *Bodnár György* a Munka Érdemrend ezüst fokozatát kapta. *Fekete Sándor* és *Miklós Pál* a József Attila díj II. fokozatában részesült. Akadémiai díjat kapott *Stoll Béla*. *Németh Miklós* az MTA „Kiváló dolgozója” kitüntetést nyerte el. A Magyar Rádió és Televízió nívódíját kapta *Béldi Miklós*, *Bodnár György* és *Sötér István*.

Az Irodalomelméleti Osztály hírei. 1973-ban az Irodalomelméleti Osztály előadásorozatát indított, amelynek keretében élénk érdeklődéssel kísért előadások, ismertetések, beszámolók hangzottak el a modern irodalomtudomány időszerű kérdéseiről és a társtudományok irodalommal kapcsolatos problémáiról. E sorozat keretében a következő előadások hangzottak el: február 15-én *Bonyhai Gábor* összefoglalója „A jelentés problémái a logikában és a filozófiában” címmel; március 22-én *Gránicz István* beszámolója a Szovjetunióban folyó irodalomszemantikai kutatásokról; május 4-én *Várlaki Péter* ismertetése a rendszerelméleti kutatások természetéről, helyzetéről és az irodalomtudományban való hasznosításának lehetőségeiről; június 5-én *Dajka Balázs* előadása „Szemiotika és esztétika Ch. Pierce és Ch. Morris műveiben” címmel.

1973. április 18-án és 19-én az Irodalomelméleti Osztály másfél napos ülészakot rendezett „Ismétlődés, párhuzamosság, ritmus” címmel. Az ülészakon a következő előadók tartottak előadást: *Veres András*, *Gergely András*, *Szegedy-Maszácz Mihály*, *Pór Péter*, *Széles Klára*, *Beke László*, *Körner Éva*, *Fodor Géza*, *Karsay Orsolya*, *Bonyhai Gábor*, *Csuri Károly*, *Horváth Iván*, *Simoncsics Péter*, *Voigt Vilmos*, *Iványi Tamás*, *Mártonfi Ferenc*, *Förts Karola*.

Az Irodalomelméleti Osztály szerkesztésében tanulmánykötet készül a marxista irodalomelmélet 1945-ig tartó történetéről. A kötet munkálatainak keretében került sor két elkészült tanulmány vitájára: május 25-én *Szerdahelyi István* „Marx és Engels általános irodalomelméleti nézeteiről” c. írását; június 13-án *Sárközy Péter* „Az organikus irodalomkritika elmélete” c. tanulmányát vitatták meg.

Az Összehasonlító Irodalomtörténeti Osztály hírei. A Kelet-európai Csoport munkájának keretében január 19-én a „Szomszédosság és közösség” c. tanulmánykötet került megvitatásra, *Vujicsics D. Sztóján* bevezető referátumával; február 9-én *Bognár Tas* ösztöndíjas számolt be munkájáról; március 9-én *Fried István* tartott előadást a 19. sz.-i Kelet-európai népiességről. A június 5-én és 6-án „A modern magyar és horvát regény” címmel rendezett intézeti tanácskozást a Csoport részéről *Vujicsics D. Sztóján* szervezte, aki előadással is szerepelt a tanácskozáson.

A Nyugat-európai Csoport január 24-én *Kajtár Mária* „A német illuminátusok” c. tanulmányát; május 18-án *Kovács József* „Thomas Paine” c. tanulmányát vitatta meg. A Párizs–Budapest Centrum helyi tagozata január 12-én és május 23-án tartott ülést a soron levő feladatokról; a Centrum magyar részének munkájáról *Vajda György Mihály* számolt be június 27–30 közötti párizsi tartózkodása idején.

A Reneszánsz-kutató Csoport hírei. A Reneszánsz-kutató Csoport rendszeresen megtartott havi felolvasó üléseinek keretében február 14-én *Pirnat Antal* munkatársunk tartott előadást „A kelet-európai antitritarizmus problémái” címmel. Május 3 és 5 között, Vas megye Tanácsának és az MTA I. Osztályának védnöksége alatt a csoport Kőszegen és Sárvárott rendezett ülészakot, „A nyomdászat kezdetei és a magyar irodalom” címmel. Az ülészak előadói a következők voltak: *Borsa Gedeon*, *Boita István*, *Varjas Béla*, *Tarnóc Márton*. Mind az ülészakról, mind pedig a Csoport évi munkájáról külön cikkben számolunk be.

A XVIII. századi Csoport hírei. A XVIII. századi Munkaközösség felolvasó ülésein két intézeti kutató tartott előadást: március 23-án *Hopp Lajos* „A Rákóczi-szabadságharc és a kuruc emigráció kutatásának problémái” címmel, június 1-én *Bíró Ferenc* „Bessenyei

György Összes Művei kritikai kiadása és a felvilágosodás kutatása" címmel.

*

A Klasszikus Magyar Irodalmi Osztály hírei. A Klasszikus Magyar Irodalmi Osztály rendezésében került megtartásra február 8-án a Madách Imre születésének 150. évfordulója alkalmából rendezett akadémiai emlékülés. Az ülésen a következő előadók tartottak előadást: *Keresztury Dezső, Nagy Miklós, Hubay Miklós, Németh G. Béla, Szabad György, Szegedy-Maszák Mihály, Lukácsy Sándor, Szörényi László, Vajda György Mihály, Veres András, Vujicsics D. Sztóján*. Az emlékülésen elhangzott előadások közül háromat lapunk 4. számában közöltünk.

Február 27-én és 28-án kétnapos Petőfi-konferenciát rendezett az Osztály; ennek részletes programjáról tájékoztatást adtunk lapunk ez évi 1. számának Krónika-rovatában.

A Szabolcs-Szatmár megye Tanácsával együttműködve, május 12-én és 13-án Kőlcsey-emlékülést tartott az Osztály Fehérgyarmaton és Csekén. Az előadók között az Intézetet négy kutató képviselte: *Lukácsy Sándor, Szegedy-Maszák Mihály, T. Erdélyi Ilona, Szörényi László*.

*

Külföldi tudományos fórumokkal való kapcsolatainkról. 1973 első felében a következő neves tudós vendégeink tartottak előadást Intézetünkben: január 11-én *Philippe Lacoue-Labarthe*, a strasbourgi egyetem adjunktusa, „Szemiotika és irodalomtudomány” címmel; február 14-én *Güntner Klotz* professzor a Kelet-német 18. sz.-i kutatásokról; április 17-én *Jaques Derrida*, az École Normale Supérieure professzora, „Psychoanalyse et littérature chez Freud” címmel; és április 17 és május 2 között Budapesten tartózkodó *Robert Estivals*, a bordeaux-i egyetem professzora, két előadást is tartott, „La sociologie du livre” és „Les problèmes de l'avantgarde” címmel; május 4-én *Herbert Seidler*, a bécsi egyetem professzora számolt be az osztrák komparatistikai kutatásokról; június 21-én *Umberto Eco*, a Nemzetközi Szemiotikai Társaság főtítkára tartott előadást a szemiotika aktuális kérdéseiről.

1973 első felében látogatást tett az Intézet Reneszánsz-kutató Csoportjánál *Jean Béranger*, a rennes-i egyetem professzora; *Amadeo di Francesco* és *Jean-Michel Vaccaro*, a tours-i Reneszánsz-kutató Intézet muzikológiai professzora.

N. I. Balasov és *A. D. Mihajlov*, a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézet munkatársai májusban egy hetet töltöttek Magyarországon. Itt tartózkodásukat arra használták fel elsősorban, hogy Klanczay Tibor igazgatóhelyetttel megbeszéljék „A reneszánsz

elvi kérdései és periodizációja” c., közös magyar–szovjet tanulmánykötet munkálatait.

*

Munkatársaink külföldi tanulmányútjai, előadásai.

Sötér István igazgató februárban részt vett a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézet Petőfi-ünnepségin, és előadást tartott „Petőfi és a világirodalom” címmel.

Szabolcsi Miklós üv. igazgató Párizsban folytatott tárgyalásokat az Europe Petőfi-különszámának szerkesztéséről. Február 22-én a Magyar Intézetben, 23-án pedig a Magyar Műhely irodalmi estjén tartott előadást a magyar irodalom utolsó 10 esztendejéről.

Lukácsy Sándor március 27 és április 16 között a KKI kiküldetésében 11 előadást tartott Petőfiről Olaszországban, többek között Milánóban, Firenzében, Torinóban és Genovában.

Agárdi Péter és *Bonyhai Gábor* április 9 és 12 között részt vettek az NDK Központi Irodalomtudományi Intézete „A szocialista líra '73” elnevezésű nemzetközi konferenciáján, amelyen Agárdi Péter a mai magyar szocialista költészet néhány elméleti és kultúrpolitikai problémájáról, Bonyhai Gábor pedig Juhász Ferenc költészetének néhány vonásáról tartott előadást.

Szabolcsi Miklós üv. igazgató májusban előadást tartott Moszkvában a Kritikusok Nemzetközi Konferenciáján.

Június 5-én és 6-án Intézetünk magyar–jugoszláv tudományos tanácskozást rendezett „A modern magyar és horvát regény” címmel, amelyen magyar részről *Szabolcsi Miklós, Vujicsics D. Sztóján, Béli Miklós, Pomogáts Béla, József Farkas, Bodnár György* és *Kenyeres Zoltán* tartott előadást.

Szaunder József, akadémiai lev. tag, lapunk főszerkesztője, 1973 első felében is vendég-professzor volt a római egyetemen.

Június 13 és 20 között az NDK-ban tartózkodott *Vajda György Mihály* a Goethe Társaság nemzetközi vezetőségének, majd tagságának gyűlésén; végül a Magyar Kultúra Házában tartott előadást „Bertolt Brecht és a magyar irodalom” címmel.

1973 első felében a következő munkatársaink voltak tanulmányúton: *Varga Imre* Olaszországban, *Kajtár Mária* az NDK-ban, *József Farkas* Bécsben és Zágrábban, *Bodnár György, Béli Miklós* és *Pomogáts Béla* Újvidéken.

Április 16–20 között *Vajda György Mihály* részt vett a New York-i Egyetem által rendezett nemzetközi szimbolizmus-kollokviumon, amelyen az AILC „Európai nyelvű irodalmak összehasonlító története” c. vállalkozás szimbolizmus-kötetének munkálatait tárgyalták meg.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sós Attila

A kézirat nyomdába érkezett: VII. 10. Terjedelem: 12,6 (A/5 fv)

75226 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Krónika

B. Nagy László	(1927—1973) (<i>K.F.</i>)	636
Galamb Sándor	(1886—1972) (<i>Martinkó András</i>)	636
O. (Otrokocsi) Nagy Gábor	(1915—1973) (<i>Martinkó András</i>)	637
Kolta Ferenc	(1915—1973) (<i>Péczely László</i>)	637

A Reneszánsz-kutató Csoport 1972. évi munkája (*K.T.*)
 638 — Verseghy Emléknepok Szolnokon (*Szurmay Ernő*) 640 — Vita a Rákóczi-szabadságharc és emigráció kutatásáról (*Esze Judit*) 640 — A nyomdászat kezdetei és a magyar irodalom (*K.T.*) 642 — Intézeti hírek (1973. január 1 — június 30.) 643

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Варга, И.</i> : Одно из видоизменений венгерской поэзии барокко	501
<i>Барта, Я.</i> : Роль жизни и творчества Петёфи в формировании взглядов Яноша Араня на литературу	514
<i>Кшиш Пинтер, И.</i> : Милан фюшт: История моей жены	529

Краткие сообщения

<i>Ритоок, Ж. (-нэ)</i> : Ов одном авторе песен XVI-ого века — об Амбруше Гёрчёни	546
<i>Тарноц, М.</i> : Из истории риторической прозы позднего Возрождения	548
<i>Задор, А.</i> : Место и роль искусства в конце XVIII-ого начала XIX-ого веков	558
<i>Шароши, Б.</i> : Возникновение вербунка	563
<i>Бечи, Т.</i> : Драматургическая модель «Чонгора и Тюнбе»	566
<i>Э. Надь, Ш.</i> : Легенда о святой Маргарете как источник романа Гезы Гардони	575
<i>Лшонци, М.</i> : «Истоки» Народной песни Яноша Араня	580
<i>Шюте-Надь, Л.</i> : К написанию одного стихотворения Эндре Ади	581
<i>Сабо, З.</i> : Импрессионизм Дещё Малоньян	583

Документация

<i>Лендбел, И.</i> : К вопросу об отношении Петера Бода к Просвещению	588
<i>Мерени, О.</i> : Неизвестные до сих пор письма Миклоша Вешелени младшего, написанные им в юности	592
<i>Баумгартен, Ш.</i> : Письмо Иштвана Сечени Лазару Месарошу	594
<i>Беке, А.</i> : Неизданные письма Пала Дьюлаи, написанные им на склоне лет	595
<i>Надь, Д.</i> : Два письма о романе Жигмонда Морица «Горячие поля»	610

Обзор

Фекете Шандор: Истоки романтизма Петёфи (<i>Барта, Я.</i>)	613
Надь Миклош: Жигмонд Кемень (<i>Ковач, К.</i>)	617
Paul Bödy: Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840—1870. (<i>Анталл, Я.</i>)	620
Мор Йокаи: Полное собрание произведений (Рассказы I.) (<i>Фенё, И.</i>)	623
Лакатош Ева: Венгерские литературные журналы А—С, С—Е (<i>Варга, К.</i>)	626

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj: 66,— Ft. Egyes példányok beszerezhetőek a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010.
 Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612.

SOMMAIRE

<i>Varga, I.</i> : Une modèle de la poésie baroque hongroise	501
<i>Barta, J.</i> : L'influence de Petőfi sur la conception littéraire de János Arany	514
<i>Kis Pintér, I.</i> : Milán Füst: L'Histoire de ma femme	529

Bulletin

<i>Rítőók, Mee Zs.</i> : Ambrus Göröcsöni, auteur de chansons hongrois de XVI ^e siècle	546
<i>Tarnóc, M.</i> : De l'histoire de la prose rhétorique de la Renaissance tardive	548
<i>Zádor, A.</i> : La place et le rôle de l'art au tournant des XVIII ^e et XIX ^e siècles	558
<i>Sárosi, B.</i> : Au berceau du «verbunkos» (danse de recrutement hongroise)	563
<i>Bécsy, T.</i> : Le modèle dramaturgique de Csongor et Tünde de Vörösmarty	566
<i>E. Nagy, S.</i> : La légende de Marguerite — source du roman de Gárdonyi	575
<i>Losonci, M.</i> : Les «sources» de <i>Népdal</i> (Chanson populaire) de János Arany	580
<i>Sütő-Nagy, L.</i> : De la naissance d'une poésie d'Ady	581
<i>Szabó, Z.</i> : L'impressionisme de Dezső Malonyai	583

Documents

<i>Lengyel, I.</i> : Au problème de la relation de Péter Bod avec les idées des Lumières	588
<i>Merényi, O.</i> : Lettres de jeunesse inconnues de Miklós Wesselényi cadet	592
<i>Baumgarten, S.</i> : Une lettre d'István Széchenyi à Lázár Mészáros	594
<i>Beke, A.</i> : Lettres de vieillesse inédites de Pál Gyulai	595
<i>Nagy, D.</i> : Deux lettres sur le roman de Zsigmond Móricz, intitulé «Forró mezők» (Champs ardents)	610

Revue

Sándor Fekete: Petőfi romantikájának forrásai. (Les sources du romantisme de Petőfi) (<i>Barta, J.</i>)	613
Miklós Nagy: Zsigmond Kemény (<i>Kovács, K.</i>)	617
Paul Bödy: Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840—1870. (<i>Antall, J.</i>)	620
Mór Jókai: Oeuvres complètes. (Nouvelles, tome I.) (<i>Fenyő, I.</i>)	623
Éva Lakatos: Magyar irodalmi folyóiratok. (Revue littéraires hongroises) A—C, C—E. (<i>Vargha, K.</i>)	626

Chronique

